

**DİNDARLIK VE ÖLÜM KAYGISI
ARASINDAKİ İLİŞKİLER: TASAVVUFA
İNTİSABI OLANLARLA OLMAYANLARIN
KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMASI**

Hatice KUZU
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Doç. Dr. Mebrure DOĞAN
Aralık, 2023
Afyonkarahisar

T.C
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİNDARLIK VE ÖLÜM KAYGISI ARASINDAKİ
İLİŞKİLER: TASAVVUFA İNTİSABI OLANLARLA
OLMAYANLARIN KARŞILAŞTIRMALI BİR
ARAŞTIRMASI

Hazırlayan

Hatice KUZU

Danışman

Doç. Dr. Mebrure DOĞAN

AFYONKARAHİSAR 2023

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Dindarlık Ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkiler: Tasavvufa İntisabı Olanlarla Olmayanların Karşılaştırmalı Bir Araştırması**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

07/11/2023

İmza

Hatice KUZU

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Hatice KUZU
	Numarası	200614206
	Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
	Programı	Felsefe ve Din Bilimleri
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı	Dindarlık Ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkiler: Tasavvufa İntisabı Olanlarla Olmayanların Karşılaştırmalı Bir Araştırması	
Tez Savunma Sınav Tarihi	15.12.2023	
Tez Savunma Sınav Saati	14.00	

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

DİNDARLIK VE ÖLÜM KAYGISI ARASINDAKİ İLİŞKİLER: TASAVVUFA İNTİSABI OLANLARLA OLMAYANLARIN KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMASI

Hatice KUZU

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Aralık, 2023

Danışman: Doç. Dr. Mebrure DOĞAN

Bu araştırmanın amacı dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkileri incelemektir. Bu bağlamda tasavvufa intisabı olan ve olmayan bireylerin dindarlık ve ölüm kaygısı düzeylerini karşılaştırmak araştırmanın amaçları arasındadır. Bu amaçla araştırmada öncelikle literatür taraması yapılarak kuramsal çerçeve oluşturulmuştur. Daha sonra araştırmanın amaçlarına uygun olarak nicel yöntem tekniklerinden anket tekniği uygulanmıştır. Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan tasavvufa intisabı olan ve olmayan bireyler oluştururken; araştırmanın örneklemini Afyonkarahisar, Konya ve Eskişehir başta olmak şartıyla ülkemizin çeşitli illerinde yaşayan 214 tasavvufa intisabı olan ve 214 tasavvufa intisabı olmayan olmak üzere toplam 428 birey oluşturmaktadır. Araştırmada verilerin toplanması için araç olarak Kişisel Bilgi Formu, Ok-Dini Tutum Ölçeği ve Thorson-Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği kullanılmıştır. Elde edilen verilerin analiz edilmesi için SPSS 25 paket programından yararlanılmıştır. Ölçeklerden elde edilen verilerin çözümlenmesi amacıyla bağımsız iki grubun karşılaştırılmasında t testi ve Man Whitney U testi, bağımsız ikiden fazla grupların karşılaştırılmasında One Way Anova testi ve Kruskal Wallis testi kullanılmıştır. Dindarlık ve ölüm kaygısı puanları arasındaki ilişkinin saptanmasında ise Spearman Korelasyonu uygulanmıştır. Analizlerden elde edilen bulgulara göre katılımcıların dini tutum puanları ile ölüm kaygısı puanları arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada tasavvufa intisabı olan bireylerin olmayanlara göre dindarlık puanlarının anlamlı derecede yüksek, ölüm kaygısı puanlarının ise anlamlı derecede düşük olduğu görülmüş, tasavvufa intisabı olan bireylerden ölüm rabıtası yapanların yapmayanlara oranla ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dindarlık, ölüm kaygısı, ölüm rabıtası, tasavvuf.

ABSTRACT

RELATIONSHIPS BETWEEN RELIGIOUSNESS AND DEATH ANXIETY: A COMPARATIVE RESEARCH OF THOSE WHO ARE COMMITTED TO SUFISM AND THOSE WHO ARE NOT

Hatice KUZU

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY AND RELIGIOUS SCIENCES**

December, 2023

Supervisor: Assoc. Dr. Mebrure DOĞAN

The aim of this research is to examine the relationships between religiosity and death anxiety. In this context, comparing the religiosity and death anxiety levels of Sufi and non-Sufi individuals is among the aims of the research. For this purpose, a literature review was conducted and the theoretical framework was established. Then, in accordance with the objectives of the research, the questionnaire technique, one of the quantitative method techniques, was applied. The population of the research consists of individuals living in Turkey who are affiliated with Sufism and who are not. The sample of the research consists of a total of 428 individuals, 214 individuals who are affiliated with Sufism and 214 individuals who are not affiliated with Sufism, living in various provinces of our country, especially in Afyonkarahisar, Konya and Eskişehir. Personal Information Form, Ok-Religious Attitude Scale and Thorson-Powell Death Anxiety Scale were used as tools for data collection in the study. SPSS 25 package programme was used to analyse the data. In order to analyse the data, t test and Man Whitney U Test were used to compare two independent groups. One Way Anova Test and Kruskal Wallis Test were used to compare more than two independent groups. Spearman Correlation was applied to determine the relationship between religiosity and death anxiety scores. According to the findings obtained from the analysis, it was determined that there was a significant negative relationship between the participants' religious attitude scores and death anxiety scores. In the study, it was observed that the religiosity scores of individuals who were affiliated with Sufism were significantly higher and their death anxiety scores were significantly lower than those who were not. It has been determined that among individuals who are affiliated with Sufism, those who engage in death anxiety have significantly higher death anxiety scores than those who do not.

Key Words: Religiosity, death anxiety, death meditation, mysticism.

ÖNSÖZ

Bu araştırmada dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişki incelenmiştir. Ayrıca araştırmada tasavvufa intisabı olanlarla olmayanların dindarlık ve ölüm kaygısı düzeyleri karşılaştırılmıştır. Tasavvufa intisabı olan bireylerden ölüm rabıtası yapanlarla yapmayanların ölüm kaygısı düzeylerini karşılaştırılması yapılmıştır. Ortaya çıkan bulguların literatür açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Tez konusu belirlemek insanın uykularını kaçırın sancılı bir süreç. Bu süreçte beni kendisine yakınlaştıracak bir araştırma konusu bulabilmem için Rabbime hep dua ettim. Çalıştığım tez vesilesiyle hayatta yaşanmaya değer olanı gösterip dualarıma icabet eden Allah'a şükürler olsun. Çalışmanın en başından bu sürece kadar, yanına her gittiğimde şefkatli yaklaşımlarıyla beni yönlendiren, akademik hayatıyla bizlere her daim ilham olan çok değerli danışmanım Doç Dr. Mevrure DOĞAN hocama çok teşekkür ederim. Ayrıca tez savunmasına katılan sevgili jüriye, bu yaşma değin ilminden ve birikiminden istifade ettiğim bütün hocalarıma, yöntem bölümünün ortaya çıkmasına sebep olacak olan anket çalışmasına katılan herkese, çalışmamı inceleyerek değerlendirme lütfunda bulunan arkadaşım Ümmü Gülsüm Evcim'e, tezimi benden daha çok sahiplenen anneme, henüz ilkokul karnemi getirdiğim gün "Benim kızım üniversite okuyacak" diyerek eğitim öğretim hayatım boyunca beni sürekli destekleyen babama teşekkürlerimi borç bilirim.

Hatice KUZU
2023, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI	ii
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLOLAR LİSTESİ	x
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNDARLIK

1. DİN VE DİNDARLIĞIN TANIMLARI	4
1.1. DİNİN TANIMI	4
1.2. DİNDARLIĞIN TANIMI	8
2. DİNDARLIĞIN BOYUTLARI	10
2.1. İNANÇ (İDEOLOJİK) BOYUTU	11
2.1. DAVRANIŞ (İBADET) BOYUTU	11
2.2. DUYGU (TECRÜBE) BOYUTU	12
2.3. BİLGİ (ENTELEKTÜEL) BOYUTU	13
2.4. ETKİ BOYUTU	13

İKİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM KAVRAMI

1.ÖLÜM OLGUSU	14
1.1. DİNLERDE ÖLÜM	20
1.1.1. İslam'da Ölüm	20
1.1.1.1. İslam'da Tasavvuf ve Tasavvufta Ölüm	21
1.1.2. Hristiyanlıkta Ölüm	32
1.1.3. Yahudilik'te Ölüm	33
1.1.4. Uzak Doğu Dinlerinde Ölüm	34
1.2. FELSEFEDE ÖLÜM	35
1.2.1. İslam Felsefesinde Ölüm	41
2.3. ÖLÜM KARŞISINDAKİ TUTUMLAR	42
2.3.1. Ölümü İnkâr	45
2.3.2. Ölümü Kabullenme	48
2.3.3. Ölümü İsteme	51
2.3.4. Ölüm Meydan Okuma	52
1.3. ÖLÜMÜ DÜŞÜNMEK	52
1.3.1. İslam'da Ölümü Düşünmek	54
1.3.2. Tasavvufta Ölüm Rabıtası	55
1.3.3. Psikolojide Ölümü Düşünmek	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PSİKOLOJİDE ÖLÜM KAYGISI

1.PSİKOLOJİDE ÖLÜM VE ÖLÜM KAYGISI	64
1.1. ÖLÜM KAYGISI VE ÖLÜM KORKUSU KAVRAMLARI	66

1.2. PSİKOLOJİDE ÖLÜM KAYGISI İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR.....	68
1.3. ÖLÜMSÜZLÜK ARZUSU.....	72
1.4. ÖLÜM KAYGISINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER	75
1.5. ÖLÜM KAYGISININ ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLERLE İLİŞKİSİ.....	83
1.6. ÖLÜM KAYGISIYLA BAŞA ÇIKMA.....	86
1.6.1. Ölüm Kaygısıyla Dini Başa Çıkma	89
1.7. ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK.....	93

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

1.ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	100
2.ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ	100
3.ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI.....	101
4.ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	102
4.1. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI	102
4.2. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ	103
4.3. VERİ ANALİZ YÖNTEMİ.....	103
2.ARAŞTIRMANIN BULGULARI.....	104
2.1.KATILIMCILARIN SOSYO-DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİNE İLİŞKİN BULGULAR.....	104
2.2.ÖRNEKLEM GRUBUNUN DİNİ TUTUM PUANLARINA İLİŞKİN BULGULAR.....	105
2.3.ÖRNEKLEM GRUBUNUN ÖLÜM KAYGISI PUANLARINA İLİŞKİN BULGULAR.....	112
5.4.ÖRNEKLEM GRUBUNDAKİ TASAVVUFA İNTİSABI OLANLARLA OLMAYANLARIN ÖLÜM KAYGISI VE DİNİ TUTUM PUANLARI ARASINDAKİ İLİŞKİYE DAİR BULGULAR	118
2.4. ÖRNEKLEM GRUBUNUN DİNİ TUTUM VE ÖLÜM KAYGISI PUANLARI ARASINDAKİ İLİŞKİYE DAİR BULGULAR	121
SONUÇ VE ÖNERİLER	125
KAYNAKÇA.....	129
EKLER	141

TABLÖLER LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1. Katılımcıların Tasavvufa İntisabı Olup Olmama Durumlarına Göre Sosyo-Demografik Bulgular	104
Tablo 2. Katılımcıların Dini Tutum Puanlarına İlişkin Bulgular	105
Tablo 3. Katılımcıların Ölüm Kaygısı Puanlarına İlişkin Bulgular	112
Tablo 4. Tasavvufa İntisabı Olan ve Olmayan Katılımcıların Ölüm Kaygısı Ve Dini Tutum Puanlarına İlişkin Bulgular	118
Tablo 5. Örneklem Grubunun Dindarlık ve Ölüm Kaygısı Puanlarına İlişkin Bulgular (Spearman Korelasyon)	121

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

%: Yüzde
 $\bar{X}$: Aritmetik Ortalama
 X^2 : Varyans analizine (Kruskal Wallis) ilişkin parametre
a.g.e.: Adı Geçen Eser
a.g.m.: Adı Geçen Makale
a.g.t.: Adı Geçen Tez
akt.: Aktaran
ANOVA: Analysis of Variance (ANOVA)
C.: Cilt
Çev: Çeviren
Ed: Editör
F: Varyans analizine (ANOVA) ilişkin parametre
n: Örneklem büyüklüğü
p: Anlamlılık (önemlilik) testine ilişkin olasılık değeri
r: Korelasyon Katsayısı
s.: Sayfa
S.: Sayı
ss.: Sayfa Sayıları
s.s.: Standart Sapma
T.C. : Türkiye Cumhuriyeti
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
t: t değeri
tb.: Tarih belirtilmemiş
vb.: Ve benzeri
Z: Varyans analizine (Mann Whitney-U) ilişkin parametre

GİRİŞ

Ölüm tıpkı hayat gibi Allah tarafından yaratılmış bir olgudur.¹ Birbirine zıt olan bu iki kavram aslında birbirini tamamlamaktadır. Zira hayatın anlamı ölümle ortaya çıkmakta, ölüme verilen anlam ise hayatı büsbütün şekillendirmektedir.² Ne var ki ölüm her çağda insanın canını sıkan bir olay olarak algılanmıştır. Çünkü hayatın amacını ve hayatta yaşamaya değer olanı görme fırsatını sunan bu olgu aynı zamanda insanın bu dünyadaki yaşamının sona ermesine, bunun neticesinde ise hiçlik duygusunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum ise en temel varoluşsal kaygılardan biri olan ölüm kaygısını açığa çıkartmaktadır.³ Her insanın ölüme verdiği tepki farklı olduğu gibi ölüm kaygısıyla başa çıkma yöntemi de farklıdır. Araştırmacılar genelde ölüm kaygısıyla başa çıkmanın ölümü kabullenmekten geçtiğini; ölümü kabullenmek için ise ölümle yüzleşmenin elzem olduğunu dile getirmektedirler.⁴ Din, insanın ölümle sağlıklı bir şekilde yüzleşmesini sağlayan bir fenomendir. Özellikle İslam dininde ölümden sonra yaşamın devam edeceği vaadini veren ahiret inancı, Müslüman bir kimsenin hayatına anlam katan ve davranışlarına yön veren bir iman kaidesidir. Ahirete iman eden insan, yaşadıklarının anlamsız olmadığını kavramakta ve ölüme pozitif bir anlam yükleyebilmektedir. Ancak bu noktada bireyin dindarlık seviyesi de önemlidir. Dini samimi bir şekilde yaşama gayreti içinde olan sûfîlerin, ölüme daha müspet anlam verdikleri tasavvuf literatürü incelendiğinde anlaşılmaktadır.⁵ Onlara göre ölüm aşkın maşuğuna kavuşması gibi, kulun Allah’a kavuşması anlamına gelmektedir. Bazı tarikat önderleri kendi ölümünü düşünme, hayalinde canlandırma anlamına gelen ölüm rabitası uygulamasını müritlerinden virt olarak yerine getirmesini istemektedirler. Böylece mürit ölümü hayatın merkezinde tutarak ahiret hayatının var olduğu bilinciyle davranışlarını

¹ “O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır.” (Mülk Suresi, 2. Ayet.)

² Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi Ve Din*, Değerler Eğitimi ve Merkezi Yayınları, İstanbul 2017, s.23.

³ Meral Çileli, “Ölüm”, *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm*, Ed. Bekir Onur, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, 382; Hökelekli, a.g.e., s.22.

⁴ Fuat Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitimin Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2007, s. iv.

⁵ İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, ss.100-101; Mehmet Demirci, “Mutasavvıflara Göre Ölüm”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, S.3, 1987, ss.89-103; Hökelekli, a.g.e., s.18; A.Sait Aykut, “Ölüm: Aşk ve İnanç Renginde”, *Cogito Dergisi*, S.40, 2014, s.200.

şekillendirebilmekte ve zamanını daha verimli değerlendirebilmektedir. Bu bağlamda bu araştırmada, tasavvufa intisabı olan ve olmayan dindarların dindarlık ve ölüm kaygısı düzeyleri karşılaştırılmaktadır. Türkiye’de dindarlık ve ölüm kaygısı ile ilgili yapılan çalışmalar 1991 yılında Hökelekli’nin “Ölümle İlgili Tutumlar ve Dini Davranış” adlı çalışmasıyla ile başlamaktadır.⁶ Dünyada ve ülkemizde yapılan araştırmalara bakıldığında dindarlık ve ölüm kaygısının yaş,⁷ psikolojik sağlık,⁸ ölüm kaygısıyla baş etme eğitimi,⁹ benlik saygısı, dini dünya görüşleri, hayatın amacı,¹⁰ ahlaki olgunluk,¹¹ dini başa çıkma,¹² hastalık,¹³ yalnızlık,¹⁴ meslek,¹⁵ kültür¹⁶ gibi farklı değişkenlerle birlikte ele alınarak incelendiği görülmüştür. Sûfiler ve sûfi olmayan dindarlar arasında dindarlık düzeyinin karşılaştırıldığı çalışmalar da mevcuttur.¹⁷ Ancak literatürde tasavvufa intisabı olan sûfiler olanlarla olmayan dindarlar arasında ölüm kaygısı düzeylerinin araştırıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma,

⁶ Hayati Hökelekli, “Ölümle İlgili Tutumlar Ve Dini Davranış”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.V, S.2, 1991.

⁷ Meliha Çolak, *Orta Yaş Döneminin Psikolojik, Dini İnanış Ve Davranış Özellikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006; Emel Nuriye Dağlı, *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı Ve Dindarlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010; Özlem Köftegöl, *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı Ve Dindarlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2018; Ahmed M. Abdel-Khalek - Yagoub El-Kandari, “Death Anxiety in Kuwaiti Middle-Aged Personnel”, *Omega*, C.LV, S.4, 2007; Affaf Amjad, “Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity”, *Journal of Applied Environmental and Biological Science*, C.IV, S.9, 2014; Chan Li Chuin, “Age, Gender, And Religiosity As Related To Death Anxiety”, *Sunway Academic Journal*, C.VI, S.5, 2019.

⁸ Ferdi Kırac, *Dindarlık Eğitimi, Varoluşsal Kaygı Ve Psikolojik Sağlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

⁹ Tanhan, a.g.t..

¹⁰ Meryem Berrin Bulut, *Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri Ve Hayatın Amacının Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017.

¹¹ Aişe Hümeysra Çakmak, *Yetişkinlerdeki Dindarlık, Ahlaki Olgunluk Ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021.

¹² Ummahan Esra Ceylan, *Ölümlülük Bilincinin Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma İle İlişkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

¹³ Büşra Toprak, *Sindirim Sistemi Kanseri Tanısı Alan Hastalarda Cerrahi Girişim Öncesi Tanatofobinin Dindarlık İle İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019; İdil Çağlıyan, *Ankara İli Gölbaşı İlçesi Kırsalında Yaşayan 65 Yaş Üstü Bireylerde Ölüm Kaygısının Depresyon Düzeyi Ve Yaşam Kalitesi İle İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022; Akhtar Bibi ve Muhammed Adnan Khalid, “Death Anxiety, Perceived Social Support, And Demographic Correlates Of Patients With Breast Cancer In Pakistan”, *Death Studies*, C.XLIV, S.12, 2020; Fayez Mahamid ve ark., “The Correlation Between Religiosity and Death Anxiety During the COVID-19 Pandemic in Palestine”, *Journal of Muslim Mental Health*, C.XVII, S.1, 2022.

¹⁴ Narinç Rüstemova, *Yetişkinlerde Yalnızlığın Ölüm Kaygısına Etkisinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2022.

¹⁵ Mebrure Doğan – Faruk Karaca, “Covid-19 Salgını Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, C.I, S.55, 2021; Hakan Ertufan, *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerindeki Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.

¹⁶ Ali Ayten, “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk Ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.IX, S.1, 2009; Victor Florian - Lonnie R. Snowden, “Fear of Personal Death and Positive Life Regard: A Study of Different Ethnic and Religious-Affiliated American College Students”, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, C.XX, S.1; Jack Schumaker vd., “Death Anxiety in Malaysian and Australian University Students”, *The Journal of Social Psychology*, C.XXVIII, S.1, 1988.

¹⁷ İbrahim Yüksel, *Sûfilerde Hayatın Anlamı: Sûfi Olmayanlarla Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020; Faheem Uddin - Erum Irshad, “Sufism, Religiosity, Life Satisfaction, Hope And Optimism: A Comparative Study Of The Disciples And Non-disciples”, *International Journal of Psychological and Behavioural Research*, C.II, S.1, 2022.

literatürde konu ile ilgili boşluğu dolduracağı umulmaktadır. Bu minvalde tezin birinci bölümünde din, dindarlık ve dindarlığın boyutları; ikinci bölümünde ölüm, ölüm kaygısı, ölümü düşünme kavramları ile ilgili yerli ve yabancı literatürden elde edilen bilgilere ulaşılmış, bunun neticesinde ise çalışmanın kavramsal çerçeve bölümü oluşturulmuştur. Tezin üçüncü bölümünde araştırmanın amacı, önemi, hipotezleri, yöntemi, kapsam ve sınırlılıkları açıklanmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise, araştırmaya katılan tasavvufa intisabı olan ve olmayan bireylerin dindarlık ve ölüm kaygısı düzeylerine ilişkin bulgulara yer verilmiş, sonuçlar tartışılmış ve bu konuda araştırma yapacak olan bireylere öneriler sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNDARLIK

1. DİN VE DİNDARLIK TANIMLARI

1.1. DİNİN TANIMI

Arapçada “دين” (d-y-n) kelimesinden türeyen din¹⁸, sözlükte “borç, ceza (karşılığını verme), itaat”¹⁹ anlamlarına gelmektedir. İslam kaynaklarına bakıldığında din kelimesi genellikle “ceza (karşılık), mükafat, hüküm, hesap, üstün gelme, hakimiyet, zelil kılma, zorlama, itaat, teslimiyet, hizmet, ibadet, adet, yol, kanun, şariat, millet ve mezhep” anlamlarında kullanılmıştır.²⁰ Türkçe sözlükte ise, “Allah tarafından bildirilen ve uyulması gereken kuralların tamamı, inanç sistemi.” şeklinde açıklanmaktadır.²¹ Din, Batı dillerinde “religion” kelimesiyle ifade edilmektedir. Bu kelimenin köklerinden biri olan “religo”, “boyun eğmek, itaat etmek” anlamlarından kullanılırken, kelimenin diğer kökü “religare” ise “bağlanma” anlamında kullanılmaktadır.²²

Sözlük anlamında olduğu gibi dinin terim anlamında da farklı bakış açılarından kaynaklanan çeşitlilik vardır.²³ Dinin tanımındaki bu çeşitlilik ve ortak bir tanımda uzlaşamama durumu, bizzat dinin kendi karmaşık, çok yönlü sisteminden ve basite indirgenememesinden kaynaklanmaktadır.²⁴ Zira bilindiği gibi dünya üzerinde monoteist, politeist dinlerin yanında kurucusu olmayan ve aşkın bir varlık barındırmayan dinler de vardır. Kaldı ki monoteist dinlerde bile tek tanrı inancı kendi içerisinde ihtilafa düşebilmektedir.²⁵ Aynı zamanda bilim insanları tarafından incelenen din tanımı, sadece o insanın kendi görüş ve deneyimlerini yansıtacağı için tek boyutlu bir tanıma indirgenmesine sebep olmaktadır.²⁶ Bu gibi nedenler dinin ortak bir tanımının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte yapılan tanımlamaların bazıları “özel, işlevsel, hem özel hem işlevsel” şeklinde gruplara ayrılmıştır. Bazı araştırmacılar din kavramı üzerinde, dini meydana getiren ana unsurlardan hareketle yalnızca “özel

¹⁸ Günay Tümer, "DİN", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.IX, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1994, s.312.

¹⁹ Rağıp el-İsfahani, *Müfredat Kuran Kavramları Sözlüğü*, Çev: Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2010, ss.393-394.

²⁰ Tümer, *a.g.m.*, ss.312-320.

²¹ Ahmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2009, s.313.

²² Abdullah Özbek, “Din Eğitimi ile İlgili Temel Kavramlar”, *Dini Eğitim Ve Din Hizmetlerinde Rehberlik*, Ed: Mehmet Emin Ay, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s.8.

²³ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018, s.69; Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2003, s.29.

²⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, s.69.

²⁵ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı Ve Din*, Karahan Yayınları, Adana 2021, s.7; Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset Yayınları, Trabzon 2017, s.69.

²⁶ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2015, s.28.

tanımlar” ortaya koyarken, bazıları da dinin bireysel hayat yanında toplumsal hayatta da fonksiyonları olduğu gerekçesiyle “işlevsel tanımlar” ortaya koymuşlardır.²⁷ Özsel tanımlarda; bilimin konu olmadığı, ancak insanın dünyasında içkin olarak bulunabilen ve etki eden, insandan bağımsız nesnel bir gerçekliğinin olduğuna inanılan, aşkın, Yüce bir varlığa inanç söz konusudur. Böyle bir inanç bireyde itaat duygusunu uyandırmaktadır.²⁸ Moreira-Almeida, Lotufo ve Koenig’in tanımladığına göre din, “Kutsal veya aşkın olana yakınlaştırmayı kolaylaştırmak için tasarlanmış ritüeller, semboller, inançlar ve duyguların organize ettiği bir sistemdir” dir.²⁹ Burada kutsal üzerine yapılan vurgu araştırmacıların dinin özsel tanımına dikkat çektiklerini göstermektedir.³⁰ Benzer şekilde Chevalier’in “Din, insanla yüce kudret arasında yaşanılmış ve düşünülmüş bir ilişkiler sistemidir” şeklinde özetleyerek ifade ettiği din tanımı, dinin esasını teşkil eden özellikler üzerinde durduğu için özsel bir tanımdır.³¹

İşlevsel tanımlarda, dinin bireye veya topluma sağladığı bazı işlevler merkeze alınarak, dini sistemi bu işlevler üzerine düzenleme amacı vardır.³² Din psikologları genelde dinin bireysel işlevleri üzerinde çalışmalar yaparken, din sosyologları da dinin toplumsal işlevleri üzerinde çalışmalar yapmaktadırlar. Fakat dinin bireysel ve toplumsal işlevleri birbirini dışlamamakta, hatta birbirini desteklemektedirler.³³ Dinin insan ve toplum üzerinde birçok işlevi vardır. Örneğin din, insanın temel varoluş problemlerine birtakım cevaplar sunarak, bireyin ölüm, acı, mutluluk vb. gibi olguları kavramasına yardımcı olmakta ve insanın hayatına anlam katarak, Tanrı’yla iletişim kurmanın usulünü açıklamaktadır. Aynı zamanda din, ortak inanışa sahip bireyler arasında yakınlık oluşturarak, dini grup ve cemaatlerin oluşmasını sağlamaktadır.³⁴ Ancak bu anlayışa göre din, içeriği ne olursa olsun, hatta kurumsal dinle ilgisi olmayan, bütün bağlanma çeşitlerini kapsamaktadır. Dürtüsel bir duygudan hareketle oluşan bu tarz bağlanma, psikolojik açıdan incelendiğinde tıpkı bir din gibi, insanın bütün zihinsel fonksiyonlarını etkisi altına alarak davranışlarını yönlendirmektedir.³⁵ Batson ve Ventis’in “Din, kendimizin ve diğer insanların bir gün öleceğini anlamamız sebebiyle karşı karşıya

²⁷ Hökelekli, *a.g.e.*, s.38; Karaca, *a.g.e.*, s.70.

²⁸ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.38-39.

²⁹ Alexandra Moreira-Almeida vd., “Religiousness And Mental Health: A Review”, *Revista Brasileira de Psiquiatri*, C.III, S.28, 2006, s.243.

³⁰ Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s.9.

³¹ Jean Chevalier, “Din Fenomeni”, *Din Fenomeni*, Ed. ve Çev.: Mehmet Aydın, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya 1993, s.99.

³² Hökelekli, *a.g.e.*, s.40; Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din*, s.11.

³³ Yapıcı, *a.g.e.*, s.11.

³⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.41-42.

³⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.71-73.

kaldığımız sorunları çözebilmek için yaptığımız her şeydir.” ifadesi dinin işlevsel tanımına işaret etmektedir.³⁶ Keza dini “Bir grup tarafından paylaşılan ve kişiye kendine bir yön bulmasını sağlayacak bir zemin ve bir tapınma nesnesi sunan bir düşünceler ve eylemler sistemi.” şeklinde tanımlayan Fromm, dinin işlevsel yönüne dikkat çekmektedir.³⁷ Ona göre dinler otoriter ve hümanist olarak sınıflandırılmaktadır. Otoriter dinler, insanın acizliğinden yola çıkarak üstün ve görünmez bir varlığa itaati gerekli kılmaktadır. Böyle bir dinde insanın denetimi kendisinde değil, üstün olan varlıktadır. Hümanist dinde ise merkezde, tapılması gereken üstün bir güç yerine, bireyin kendi gücü vardır. Bireyin denetimi tamamen kendisindedir. Dolayısıyla Fromm’a göre otoriter dinler insanın potansiyeli köreltirken, hümanist dinler insanın potansiyellerini tanımaya ve açığa çıkartmasına imkan tanımaktadır.³⁸ “Din halkların afyonudur” diyen Marx da dinin insana sunmuş olduğu mutluluk etkisinden söz ederek, işlevsel bir özelliği dile getirmektedir.³⁹ Doğu ve Batı ülkelerinde topluma bakıldığında, doğum ve ölüm törenlerinde hala dini törenlerin yapıldığı gözlemlenmektedir. Hatta psikolojik ve fiziksel açıdan herhangi bir rahatsızlık yaşandığında, bireylerin mutluluğu yeniden yakalama gayreti ile dine yöneldiği de görülmektedir. Dinin bu işlevleri su götürmez bir gerçektir fakat dini tamamen bu işlevlerden ibaret görmek indirgemeci bir yaklaşımdır.⁴⁰

Din üzerine özsel veya işlevsel yapılan tanımların yanında, “hem özsel hem de işlevsel” tanımların yapıldığı üçüncü bir bakış açısı da vardır. Dinin hem özsel hem de işlevsel tanımını şu şekilde ifade etmek mümkündür: “*din, kültür içerisinde yer alan bir semboller sistemi olarak ele alınmaktadır. Sembol terimi burada işaretlerin geniş anlatımı manasınadır. Dini oluşturan semboller bir sistem oluşturur. Bir başka ifadeyle dini meydana getiren unsurlar(dil, ayin, nesneler, şahıslar..) birbiriyle uyumlu bir bütündür. Bu bütünün tek bir unsurunu tecrit ederek ele alıp onu anlamak imkânsız olduğu gibi, dinin tek bir unsurundan yola çıkarak onu açıklamaya çalışmak da doğru değildir. Dini sembolik sistem, insanı onunla karşılaşmaya, kullanılan sembollere hayat vermeye, ya da onlarsız ya da onlara karşı olmaya davet ederek, kişi üzerinde zorlayıcı değil, belirleyici bir etki yapmaktadır.*”⁴¹ Bu tanımlar, hem dinin sadece özüne dikkat

³⁶ C. Daniel Batson ve W. Larry Venus, *The Religious Experience: A Social-psychological Perspective*, Oxford University Press Yayınları, Oxford 1982, s.8’den akt. Yapıcı, a.g.e., s.12.

³⁷ Erich Fromm, *Psikanaliz Ve Din*, Çev: Elif Erten, Say Yayınları, İstanbul 2010, s.22.

³⁸ Fromm, a.g.e., ss.29-32.

³⁹ Karl Marx ve Friedrich Engels, “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı”, *Din Üzerine*, Çev: Kaya Güvenç, Sol Yayınları, Ankara 2013, ss.35-36.

⁴⁰ Yapıcı, a.g.e., s.14.

⁴¹ Hayati Hökelekli, “Din, Dindarlık ve Boyutları”, *Din Psikolojisi*, Ed: Hayati Hökelekli, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, ss.28-29.

çekerek dini işlevsiz göstermemekte hem de dinin sadece pragmatik yönüne vurgu yaparak indirgemeci bir yaklaşım sergilememektedir.⁴² Pargament'in "dini kutsala bağlı ilişkilerle anlam arayışı süreci olarak tanımlıyorum."⁴³ ifadesi dinin kutsal olan varlıkla ilişkisi yönüyle özsel yönüne, bireyin varoluş ihtiyacı olan anlam arayışına çözüm sunmasıyla da işlevsel yönüne işaret etmektedir. Aynı şekilde Testart'ın "*insanın dünya görüşünü oluşturan ayinlerin anlamını belirleyen özel bir prensibin kabulünü gerekli kılan ibadetler ve inançlar bütünü*" şeklinde yaptığı tanımlamada dinin hem özsel hem de işlevsel özelliklerini vurgulamaktadır.⁴⁴ İslam kaynaklarında yapılan tanımlara bakıldığında genellikle dinin hem özüne hem de işlevine dikkat çeken ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Cürcani'ye göre din: "*Akıl sahiplerini, (kendi iradeleri ile), Rasullallah (s.a.v.)'ın getirdiklerini kabule çağıran ilahi bir kanundur.*"⁴⁵ M. Hamdi Yazır'a göre ise, "*akıl sahibi kimseleri, hüsnü iradeleriyle bizzat hayra ve nimete sevk eden ilahi bir vaaz ve şeriattir. İnsanın bizzat iradi olarak gerçekleştirdiği fiillerini hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını tanzim eden bir yol ve kanundur.*"⁴⁶ Bu tanımlara göre din beşeri değil ilahi kaynaklıdır. Aynı zamanda insanın iradesiyle tercih ettiği ve davranışlarını hayra yönlendirdiği işlevsel bir olgudur.⁴⁷

Yapılan tanımlardan anlaşılmaktadır ki, din insanın kendi iradesi doğrultusunda, aşkın bir varlıkla kurulan ilişki neticesinde, birey ve toplum üzerinde duygu, düşünce, davranış yönüyle etkisini hissettiren sembolik bir olgudur. Dinin birey ve toplum üzerinde bir şekilde etkisinin olduğu su götürmez bir gerçektir. Kaldı ki dini, birey ve toplumdan ayrı değerlendirerek anlamak ve dinin sabit, değişmez, durağan bir olgu olduğunu kabul ederek tanımlamaya çalışmak doğru bir tutum değildir.⁴⁸ Ancak dinde yer alan "aşkın" bir varlıkla iletişim kurma isteği onu diğer olaylardan ayıran, en önemli karakteristik özelliştir.⁴⁹ Zira dindar birey çoğunlukla, bağlı olduğu aşkın olan varlıkla canlı bir iletişim kurmak istemektedir. Bu ise, bireyin yardım istediğinde talebine karşılık bulacağı, konuştuğunda onu duyacağı, her zaman kendisini göreceği tabiatüstü varlıkla

⁴² Yapıcı, *a.g.e.*, s.16.

⁴³ Kenneth Ira Pargament, *The Psychology Of Religion And Coping: Theory, Research, Practice*, Guilford Press, New York 1997, s.32.

⁴⁴ Alain Testart, *Des dons et des dieux: Anthropologie religieuse et sociologie comparative*, Armand Colin, Paris 1993, s.24'den akt. Yapıcı, *a.g.e.*, s.16.

⁴⁵ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcani, *Tarifat*, Çev: Ali Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul 1997, s.105.

⁴⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, C.II, Haz: Asım Cüneyt Köksal ve Murat Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2021, s.59.

⁴⁷ Tümer, *a.g.m.*, ss.312-320.

⁴⁸ Bahattin Akşit vd., *Türkiye'de Dindarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 34.

⁴⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.72; Peker, *a.g.e.*, s.30; Karaca, *a.g.e.*, s.71.

mümkün olan bir durumdur. Çeşitli din dışı inanç sistemleri veya ideolojiler, aynı etkiyi meydana getirmeyeceği için dini bir nitelik de kazanamamaktadırlar.⁵⁰

1.2. DİNDARLIĞIN TANIMI

Din olgusu üzerinde olduğu gibi dindarlık üzerinde de uzlaşımçı bir tanım yapmak neredeyse mümkün görünmemektedir. Çünkü dindarlığın neye ve hangi usule göre tanımlanacağını, dini çok farklı şekillerde yaşayan bütün dindarları hangi tip dindarlık tanımı altında tarif edileceğini belirlemek oldukça zordur.⁵¹ Aynı zamanda her dinde farklı şekillerde tezahür eden dindarlık, aynı dine mensup olan kişiler arasında bile çeşitlilik arz etmektedir. Her insanın duygu ve yaşantı yönüyle dindarlık özelliği bireyseldir. Kimileri dindarlığını düşünce merkezli yaşarken, kimileri ibadet merkezli yaşayabilmektedir.⁵² Spilka ve arkadaşları, sadece bir din olsa bile dindar olmanın yüzlerce olası yolu olduğunu ifade ederek, dinin bireyselliğine vurgu yapmışlardır.⁵³ Ne var ki dindarlık bireysel olarak yaşansa bile, bireyin Tanrı tasavvuru, ibadet sıklığı, ibadeti hangi niyetle yaptığı, hayatında dine ne ölçüde yer verdiği, toplumsal ilişkilerde dinin hangi düzeyde etkisi olduğu vb. gibi durumlar, nicel ve nitel olarak incelenerek ölçülebilen özelliklerdir. Din bilimcileri bu özelliklerden hareketle dindarlık tanımları yapmaya çalışmaktadırlar.⁵⁴

Dindarlık üzerine yapılan birkaç tanımdan söz etmek mümkündür. Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü'nde dindarlık, *“Bir dine inanmak, inanç ve pratik uygulamalara dönük bilgilere sahip olmak, bunları içselleştirerek kişiliğin bir parçası haline getirerek tecrübe etmek, yaşam felsefesinin oluşturulmasında dini merkeze oturtmak ve tercihleri bu doğrultuda şekillendirerek oluşan oryantasyon sürecidir.”*⁵⁵ Hökelekli'ye göre ise dindarlık, *“belli bir dinin inanç ve öğretilerinin belli bir zaman ve şartlarda belli bir kişi, grup ya da toplum tarafından yaşanmasını ifade etmektedir. Dindarlık bir kişinin ya da grubun günlük hayatında dinin önemini ifade eden, dine inanma ve bağlanma derecesini gösteren kavramdır.”*⁵⁶ Vergote'a göre dindarlık, bireyin varlığın kaynağı olarak Tanrı'yı kabul etmesi ve böylece Tanrı'ya karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesiyle

⁵⁰ Karaca, a.g.e., ss.71-72.

⁵¹ Asım Yapıcı, “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri Ve Dogmatik Dindarlık”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.II, S.2, 2002, s.76.

⁵² Üsâme Balıkcı, *Bilgelik, Bilinçli Farkındalık Ve Dindarlık Arasındaki İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2023, s.85.

⁵³ Spilka vd., *The Psychology Of Religion: An Empirical Approach*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1985, s.7.

⁵⁴ Balıkcı, a.g.t., ss.85-86.

⁵⁵ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*, Bilimkent Yayınları, İstanbul 2016, s. 68.

⁵⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.43.

ortaya çıkan bir olgudur.⁵⁷ Karaca'ya göre dindarlık “bireyin hayatını inancıyla bütünleştirmeye çalışmasıyla gerçekleşmektedir.”⁵⁸ Yüce'ye göre dindarlığı oluşturan unsurlar; bireyin Tanrı'ya duyduğu sevgi, Tanrı'yla iletişim kurma gereksinimi ve Tanrı'nın kendi hayatında edindiği yerdir. Bu unsurlar bireyde ne kadar yoğun ve öncelikli bir şekilde yaşanırsa, bireyin o kadar dindar olduğu kabul edilmektedir.⁵⁹

Her doğan birey belirli bir dini kültür ve geleneğin içinde dünyaya gelmektedir. Zamanla çevresinde görmüş olduğu dini söz ve davranışları, gerek taklit ederek gerekse sorgulayarak uygulamakta ve böylece kişisel dindarlık hayatı şekillenmeye başlamaktadır.⁶⁰ Dindarlık, sabit ve durağan bir olgu olmayıp,⁶¹ bireyin cinsiyetine, yaşına, gelir durumuna, kişilik ve gelişim özelliklerine, kültürüne, ruhsal ve fiziksel sağlığına, mensubu olduğu dine, kendisini ait hissettiği dini gruplara, dine bağlanma derecesine ve içerisinde bulunduğu sosyo-kültürel ortama göre değişiklik gösteren esnek bir olgudur. Bununla da kalmayıp bireyin dindarlığı, hayatında karşılaştığı doğal afet, rüya, ilham, kaza, toplum baskısı, mistik tecrübe vb. gibi bazı olay ve olgulara bağlı olarak da artabilmekte veya azalabilmektedir. Aynı zamanda bireyin ve toplumun; ahlak, aile ilişkileri, ibadet, inanç, duygu, bilgi, toplumsal ilişkiler, vb. gibi hayatın birçok alanına etki eden ve varlığını hissettiren çok boyutlu bir olgudur.⁶² Dindarlık bireyin kişisel hayatında karşılaşmış olduğu zorluklar neticesinde, ona dayanma gücü sağlamanın yanında, yaşadıklarına anlam vererek varoluşsal kaygılarının yatıştırılmasına yardımcı olmaktadır.⁶³

Özetle ifade etmek gerekirse dindarlık, bireyin inandığı dinin emir ve yasaklarını bilmesini, içselleştirmesini ve yaşantıya dökmesini ifade etmektedir. Ancak bu durum bir tek yönden incelenemeyecek kadar, tezahürlerini farklı şekillerde gösteren çok boyutlu bir yapıdadır. Bu nedenle dindarlığın boyutlarını incelemek, dindarlığın etkilerini daha iyi anlayabilmek adına önemlidir.⁶⁴

⁵⁷ Antoine Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, Çev: Veysel Uysal, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Yayınları, İstanbul 1999, s.88'den akt. Fatma Yüce, *Gençlerde Dini Yönelim Ve Kişilik*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s.25.

⁵⁸ Karaca, *a.g.e.*, s.71.

⁵⁹ Yüce, *a.g.t.*, s.23.

⁶⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s.42.

⁶¹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.44; Karaca, *a.g.e.*, s.72.

⁶² Hökelekli, *a.g.e.*, s.44.

⁶³ Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 139-152.

⁶⁴ Numan İnce, *Dindarlık Ve Psikolojik Dayanıklılık İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019, s.22.

2. DİNDARLIĞIN BOYUTLARI

Dünya üzerinde birçok dinde inanç ve ibadet şekilleri birbirinden farklı olsa da dini yaşayış bakımından dindar insanların ortak özellikleri bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Zira bir insanın dindarlığını incelemek, onun sadece mensubu olduğu dine ait ibadetlerini yerine getirme sıklığıyla anlaşılmamaktadır. Din, mensubu olan bireyin kişiliğinin bütün yönleriyle kendisine katılmasına elverişli bir formda olan çok boyutlu bir sistemdir.⁶⁵ Bir kimsenin dindarlığı ise bu boyutların incelenmesiyle açıklanabilmektedir. Din psikologları, bireylerin dindarlıklarını incelemek adına, ilk zamanlar ibadetleri yerine getirme sıklığı gibi tek boyutlu bir yaklaşım sergileseler de zamanla birçok bilim insanı dindarlığı çok boyutlu açılardan incelemeye çalışmışlardır.⁶⁶ Dindarlığın çok boyutlu incelenmesi, uygulanan dini patiklerin ve bağ kurulan inançların arkasında hangi motivasyonun olduğunu ortaya koymak adına araştırmacılara bilgiler sunmaktadır.⁶⁷ Örneğin Smart'a göre dinin ritüel, mitolojik, doktrinel, ahlaki, sosyal ve tecrübe olmak üzere altı boyutu mevcuttur. Buna göre dinin ritüel boyutu ibadet ve ayinleri; mitolojik boyutu önemli tarihi olayları; doktrinel boyutu inanç ve ibadetleri sistemleştirmeyi, bunları akla uygun şekilde açıklamayı; ahlaki boyutu birey ve toplumun ahlaki değerlerini; sosyal boyutu ahlak ve ibadetlerin uygulama alanını; tecrübe boyutu ise diğer boyutlarla ilişki olarak, dini ritüeller aracılığıyla aşkın olan alemle bağ kurmayı ifade etmektedir.⁶⁸ Kayıklık ise, dindarlığın bilgi ve duygu olmak üzere iki boyutu olduğunu ifade etmektedir. Buna göre bilgi boyutu insanın daha çok akıl yürütmesini, sorgulamasını, anlamlandırmasını ve değerlendirmesini içermekteyken; duygusal boyutu güvenmesini, bağlanmasını, ümitlenmesini ve sığınmasını içermektedir.⁶⁹ Dindarlığın boyutları üzerinde yapılan pek çok araştırmalardan özellikle Glock ve Stark'ın yapmış oldukları çalışmalar neticesinde, dindarlığın beş boyutlu tanımlaması oldukça kabul görmüştür.⁷⁰ Bu boyutlar araştırmacıya dinin, bireyin hayatında hangi alanlarında var olduğuna veya olmadığına dair bilgiler vermektedir.⁷¹ Buna göre dindarlığın birbirini tamamlayan boyutları şunlardır:⁷²

⁶⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s.73-74; Charles Y. Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi*, Çev: M. Emin Köktaş, Der: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Konya 1998, ss.253-254.

⁶⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, s.51; Karaca, *a.g.e.*, s.89.

⁶⁷ Karaca, *a.g.e.*, s.90.

⁶⁸ Ninian Smart, "The Religious Experience of Mankind", Çev: Ali İhsan Yitik, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, S. 7, ss. 423-433.

⁶⁹ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine*, Karahan Yayınları, Adana 2017, ss.200-204.

⁷⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s.51; Vergote, *a.g.e.*, s.29'den akt. Peker, *a.g.e.*, s.32.

⁷¹ Karaca, *a.g.e.*, s.97.

⁷² Glock, *a.g.m.*, s.254.

2.1. İNANÇ (İDEOLOJİK) BOYUTU

Bütün dinlerin çekirdeğini oluşturan inanç esasları, mensubu olduğu kişiye dine bağlanma fırsatını vermektedir.⁷³ Çünkü bireyin dindarlığı, dinin inanç esaslarını kabul etmesi ve bunlarla bağ kurması neticesinde başlamaktadır. Aşkın bir varlıkla kurulan bağın ne şekilde gerçekleşeceği de inanç esaslarına bağlı olarak değişebilmektedir.⁷⁴ Nitekim dindar bireyin inandığı varlık, kabul ettiği inanç esaslarının fonksiyonları ve anlamları her dinde ve dinin içerisinde ayrışan görüşlerde farklılaşabilmektedir.⁷⁵

Her inanç kendi içerisinde yapısal açıdan üç gruba ayrılmaktadır. Buna göre her dinde kutsal olan varlık ve onun özelliklerine iman etmek birincil yapıdır.⁷⁶ Örneğin İslam dininde tevhit inancı, yani bireyin Allah'ın varlığını ve birliğini, eşi benzeri olmadığını kabul etmesi, o bireyin dini hayatının şekillenmesini sağlamaktadır. Benzer şekilde Hristiyanlık'ta var olan teslis inancı, yani Baba-Oğul-Kutsal Ruh anlayışı da Hristiyan bir kimsenin dini hayatın kimliğini oluşturmaktadır. Bunların yanında bireyin bağ kurduğu inancın kuvveti de kişiden kişiye değişebilmektedir.⁷⁷ İkincil yapıda olan inanç ise, dinin bireye sunduğu kutsal amaçtır. Hristiyanlık'ta dindar bireyin amacı “asli günah”, “kurtulma umudu”, “lanetli olmaktan kurtuluş” vs. gibi inançlardan oluşmaktayken, İslamiyet'te bireyin davranışlarında güzel olanı, Allah'ın istediğini gerçekleştirmesinden oluşmaktadır. Üçüncül yapı ise pratiğe yönelik “tamamlayıcı inançlar”dır. İslamiyet'te ibadetlerin uygulanması, emredilen her davranışın yapılıp, yasaklanan her davranıştan uzaklaşılması üçüncül yapıya örnektir. Karaca'ya göre bu yapılar her dinde yer almaktadır fakat dinlerin merkezde tuttuğu yapı her dinde farklıdır.⁷⁸

2.2. DAVRANIŞ (İBADET) BOYUTU

Bir dinin inanç esaslarını kabul eden bireyden, o dinin emretmiş olduğu görev ve sorumlulukları yerine getirmesi beklenmektedir.⁷⁹ Çünkü bu görevler, aşkın olan varlıkla canlı bir bağ kurmayı, rızasını kazanmayı ve öfkesinden uzak durmayı sağlamaktadır.⁸⁰ Namaz, oruç, zekat, ayin, hac, vb. gibi ibadetler inanılan dinin yerine getirilmesi gereken ödevlerini, dolayısıyla davranış boyutunu oluşturmaktadır.⁸¹ Buradan hareketle bir

⁷³ Hökelekli, *a.g.e.*, s.52; Karaca, *a.g.e.*, s.98; Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Kişilik Ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2004, s.28.

⁷⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, s.52; Kayıklık, *a.g.e.*, s.196.

⁷⁵ Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s.28; Glock, *a.g.m.*, s.254.

⁷⁶ Karaca, *a.g.e.*, s.98.

⁷⁷ Hökelekli, *a.g.e.*, s.52; Karaca, *a.g.e.*, s.98.

⁷⁸ Karaca, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁷⁹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.53; Karaca, *a.g.e.*, s.101.

⁸⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s.53.

⁸¹ Glock, *a.g.m.*, s.254; Hökelekli, *a.g.e.*, s.53; Karaca, *a.g.e.*, s.101; Habil Şentürk, *Din Psikolojisine Giriş*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.113; Kayıklık, *a.g.e.*, s.196; Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s.28.

kimsenin bu ibadetleri yerine getirme gayreti ve titizliği ile yerine getirme sıklığı, o kimsenin dindarlığı hakkında bize bilgi vermektedir. Bu durum ise kişiden kişiye değişebilmektedir.⁸² Örneğin Cuma namazına aynı gayretle katılım gösteren her birey için, Cuma namazı aynı anlamı ifade etmemektedir. Bazıları yalnızca Cuma günleri bu namazı kılarken, bazıları ise hafta boyunca kılmış olduğu ibadetin yalnızca bir çeşidini yerine getirmektedir. Benzer şekilde her dinde ibadet sıklığı değişebilmekte olduğu gibi aynı dini grup içerisinde bile ibadet sıklığı farklılık gösterebilmektedir. Bu durum ise her dinde yer alan ibadetin kendine özgü karakteristik özelliğinden kaynaklanmaktadır.⁸³

2.3. DUYGU (TECRÜBE) BOYUTU

Neredeyse her din, mensubunun kutsal olan varlıkla doğrudan temas edeceğini veya dini tecrübe yaşayabileceğini kabul etmektedir.⁸⁴ Dindar olan her birey, aşkın olan varlıkla bağ kurduğunu doğrudan hissedecek sezgilere, duyumlara ve algılara sahip bir yapıdadır.⁸⁵ Nitekim din, mensuplarından beklentilerini yerine getirmesi neticesinde, mensubu olduğu bireylere teşvik amacıyla dini duygu hissetmelerine elverişli bir formdadır.⁸⁶ Aşkın olan varlığı bir vasıtaya ihtiyaç duymadan doğrudan içinde hissetmek diye tarif edeceğimiz dini tecrübenin vecd, boyun eğme, alçakgönüllülük, huşu, korku, heyecan, neşe, ruh dinginliği vb. gibi çok farklı türleri bulunmaktadır.⁸⁷ Ancak bazı dinler, dini tecrübeyi merkezde tutarken, bazıları da daha çok ibadet ve ahlaki değerleri merkezde tutmaktadır. Şu da var ki dini tecrübe, dinin diğer boyutlarıyla ilişkili olduğu için tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü dini duygu ve tecrübe ancak dinin diğer boyutlarıyla ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber diğer boyutların anlaşılması için dini tecrübeyi de dikkate almak gerekmektedir.⁸⁸

Tevekkül, aşk, güven, teslimiyet, umut, korku, rıza vb. gibi dini tecrübelerin yalnızca bazılarının gözlemlenebilir bir yapıda olması, bu alanda yapılan bilimsel çalışmaları zorlaştırmaktadır. Bu nedenle dini tecrübe alanındaki çalışmalar oldukça azdır. Kaldı ki aynı durum karşısında yaşanan duyguların bireysel olması da bu konuda yapılan çalışmaları zorlaştırmaktadır.⁸⁹

⁸² Hökelekli, *a.g.e.*, s.53; Habil Şentürk, *a.g.e.*, s.113; Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s.28.

⁸³ Karaca, *a.g.e.*, s.102.

⁸⁴ Glock, *a.g.m.*, s.254.

⁸⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s.53; Kayıklık, *a.g.e.*, s.196.

⁸⁶ Karaca, *a.g.e.*, s.102.

⁸⁷ Hökelekli, *a.g.e.*, s.54; Karaca, *a.g.e.*, s.102; Glock, *a.g.m.*, s.254.

⁸⁸ Hökelekli, *a.g.e.*, s.54.

⁸⁹ Karaca, *a.g.e.*, s.102-103.

2.4. BİLGİ (ENTELEKTÜEL) BOYUTU

Her dindar, mensubu olduğu dinin inanç esaslarını, değerlerini, kavramlarını, kurallarını tarihi olaylarını vb. gerektiği kadar bilmekle mükelleftir.⁹⁰ Bu ise kişiden kişiye değişebilmektedir. Dini bilgilerin, dindarlığın diğer boyutlarıyla, özellikle inanç boyutuyla eş değer potansiyelde olması öngörülmektedir. Zira inancın olmadığı bir bilgi ne kadar çok da olsa dindarlığı etkileyen bir durum değildir.⁹¹ Fakat inanç bilgiye bağlı bir olgu değildir. Birey anlamaksızın bir inanca sahip olabileceği gibi, az bir bilgiyle de imanını temellendirebilmektedir.⁹² Bununla birlikte bireyin neye, nasıl, ne derecede inanacağını veya inanmayacağını; hangi pratikleri ne şekilde, ne sıklıkta uygulayacağı veya uzak duracağını bilmesi elzemdir.⁹³ Aynı zamanda bireyin dini bilgiyi öğrenme arzusu, gayreti ve bu konuda gösterdiği samimiyet de dindarlığı geliştirebilecek unsurlardandır.⁹⁴

2.5. ETKİ BOYUTU

Bütün dinler, bireyin dine bağlılığının -bazı davranışları yapması veya bazı davranışlardan kaçınması gibi- birtakım sonuçları olması gerektiği yönünde fikir birliği içerisindeyler.⁹⁵ Nitekim dini yaşantı sadece ibadet mekanlarında ortaya çıkan bir durum değildir. Din bireyin yaşantısına dahil olduğu andan itibaren hayatı değiştiren, dönüştüren ve geliştiren dinamik bir yapıdır. Dinin bu etkisi bireyin yeme-içme alışkanlıklarında, sosyal ilişkilerinde, ahlaki davranışlarında, dünya görüşünde, ekonomik alışverişlerinde vb. gibi hayatın bütün yönlerinde gözlemlenmektedir. Kısaca dinin etki boyutu, dinin diğer boyutlarının bireyin hayatındaki tezahürleri anlamına gelmektedir. Bu nedenle dinin etki boyutu diğer boyutlardan bağımsız olarak incelenememektedir. Dinin diğer boyutlarda olduğu gibi kişiden kişiye değişen etki boyutu da, araştırılıp incelenerek bireyin dindarlığı hakkında bilgi vermektedir.⁹⁶

⁹⁰ Glock, *a.g.m.*, s.255; Hökelekli, *a.g.e.*, s.54; Karaca, *a.g.e.*, s.99; Kayıklık, *a.g.e.*, s.196; Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s.29.

⁹¹ Glock, *a.g.m.*, s.255; Hökelekli, *a.g.e.*, s.54; Karaca, *a.g.e.*, s.100.

⁹² Glock, *a.g.m.*, s.255; Kayıklık, *a.g.e.*, s.196.

⁹³ Karaca, *a.g.e.*, s.100.

⁹⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, s.54.

⁹⁵ Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s.29.

⁹⁶ Glock, *a.g.m.*, s.255; Hökelekli, *a.g.e.*, s.55; Karaca, *a.g.e.*, s.104-105; Kayıklık, *a.g.e.*, s.196.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM KAVRAMI

1. ÖLÜM OLGUSU

Sözlükte ölüm “canlılığın sona ermesi, vefat” anlamına gelmektedir.⁹⁷ Hayatın karşıtı olan ölüm, en genel anlamda “ruhun bedenden ayrılması suretiyle, maddi hayatın sona ermesi”⁹⁸, insan bedeninde canlılık özelliği sağlayan ifadesel hareketlerin yok olması⁹⁹, varoluşun niteliksel ve niceliksel olarak biçim deęiştirmesi¹⁰⁰ şeklinde ifade edilmektedir. Ölüm bütün mahlukatın yaşayacağı ortak bir deneyim olsa da insanların ölüm algısı ve ölüme dair yapılan tanımlar, farklı kültürlerde, toplumlarda ve disiplinlerde; yaş, din ve zamana bağlı olarak değişebilmektedir.¹⁰¹ Ölüm olgusu, her bireyde farklı algılanmaktadır. Bireyin içinde bulunduğu psikolojik durum, kültür, sosyal çevre vs. ölüm algısını şekillendirirken; ölüm algısı da bireyin psikolojik ve sosyal durumunu şekillendirmektedir. Aynı zamanda ölüm, bireyin gelişim dönemlerine göre de farklı anlamlar ihtiva edebilmektedir.¹⁰²

Ölüm kavramı tıpta gerçekleşen gelişmelere bağlı olarak “klinik ölüm”, “biyolojik ölüm”, “beyin ölümü”, “hücre ölümü”, “toplumsal ölüm”, “psikolojik ölüm” gibi farklı türlere ayrılmaktadır. Bu ayrımın yapılmasının temel nedeni ise, *canlılığın* organda mı yoksa insanda mı devam ettiğinin müphem durumunda olması ve yaşamı bitiren ölçütün kesinleşmemesidir. Ancak günümüzde tıpta kabul edilen ölümü belirleyen ölçüt beyin ölümüdür.¹⁰³ Genel kabul görüşten farklı olarak beyin cerrahı olan Aydın, beyin ölümünün yalnızca beyin sapı nöronlarının ölümüyle gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bu konuda birçok bilimsel kaynağın da var olduğunu söyleyen Aydın’a göre, bir insanda beyin ölümü gerçekleşmiş olsa bile, beyin bir süre daha çevredeki olayları algılamaya devam etmekte ve başka bir boyutta canlılığını sürdürmektedir.¹⁰⁴ Tıpta kabul edilen beyin ölümü ise, insanın yaşam desteği uygulamasıyla hayatta kalması, ancak beyninin ölmesi anlamına gelmektedir. Klinik ölüm, bazı biyolojik yapıların işlevini sürdürmesine

⁹⁷ Doğan, *a.g.e.*, s.861.

⁹⁸ Saime L. Gürkan, “Ölüm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, ss.32.

⁹⁹ Emmanuel Levinas, *Ölüm ve Zaman*, Çev: Nami Başer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2014, s.12.

¹⁰⁰ Fuat Tanhan - Figen Arı, *Ölüm Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2009, s.2.

¹⁰¹ Gürkan, *a.g.m.*, s.32; Cem Zafer, “Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VIII, S.15, 2019, s.66; Levinas, *a.g.e.*, s.12; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.1.

¹⁰² Mustafa Koç, “Ölüm Psikolojisi I”, *Tasavvuf Dergisi*, C. 1, S.8, 2002, s.119; Tanhan - Arı, *a.g.e.*, s.3; Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi Ve Din*, s.22.

¹⁰³ Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.5,6.

¹⁰⁴ İsmail Hakkı Aydın, Metaverse İle Hasb-i Hal (Yaşam 4.0), *Luminosopi Dergisi*, C.I, S.4, 2021, s.25.

rağmen yaşamsal belirtilerin ortadan kalkmasını ifade ederken; biyolojik ölüm, insanın birden değil, yavaş yavaş ölüme doğru yol almasını ifade etmektedir. Böyle bir ölüm tanımı yaşlıların da “hasta” olarak algılanmasına neden olmaktadır. Hücresel ölüm, insan organizmasındaki bütün hücrelerin öldüğü anlamına gelmekte, böylece ölüm süreci tamamlanmış olmaktadır. Ruhsal ölüm, insanın ağır psikolojik rahatsızlık geçirmesi nedeniyle kimseyle konuşmayacak derecede içine kapanması olarak tanımlanmaktadır. Bunların yanında, müebbet hücre hapsi, akıl hastanesine kapatılma, kimsesizler yurduna terk edilme gibi durumlar sonucunda gerçekleşen toplumsal ölüm kavramı da mevcuttur.¹⁰⁵ Psikolojik ölüm ise, insanın dışardan gayet sağlıklı görünmesine karşın, yaşamak istediği otantik hayatı yaşayamaması nedeniyle ortaya çıkan ruh hali olarak ifade edilmektedir. Anı yaşayamayan insanlar bu türden ölümü yaşayarak, adeta canlı taklidi yapmaktadırlar.¹⁰⁶

Ölüm, tarihin her döneminde ve her kültürde, insanın hayat tarzını belirleyen, davranışlarına yön veren önemli bir hadise olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁷ Çünkü hayat ve ölüm birbirinden bağımsız değil, birbirini tamamlayan iki fenomendir. Ölüme verilen anlam hayatı etkilediği gibi, hayata verilen anlam da ölümü etkilemektedir.¹⁰⁸ Hatta denilebilir ki, hayatın şartı ancak ölümdür. Birçok şeyin hakikatinin zıddıyla anlaşılması gibi, hayatın da hakikati ölümle anlaşılmaktadır. Ölüm hayatı canlı kılan, işleyen, fark ettiren bir olgudur. Ölüm insanın düşünce, duygu ve hayal dünyasını ne kadar meşgul ederse hayatın çekiciliği, değeri ve derecesi o kadar artmaktadır. Aksi halde ölümün yokluğu, hayatı durağan ve sıkıcı yapmaktadır. Ne var ki hayat tecrübe edilebilirken, ölüm bizzat tecrübe edilememektedir.¹⁰⁹ Ölüm de hayat gibi bireye özgüdür. Yani insan başkasının yerine ölemeyeceği gibi, başkasının yerine de yaşayamaz. Hayatını bir başkası veya başka bir şey için feda edenler bile, ölümü bireysel olarak, özgün bir şekilde deneyimlemektedirler.¹¹⁰ Bu durum, ölümün nasıl açıklanacağı sorusunu gündeme getirmektedir.¹¹¹

Bütün canlılar içgüdüsel olarak hayatta kalmak için savunma mekanizmaları ortaya koymaktadırlar. Bu durum her mahlukta içgüdüsel olarak ölüm fenomeninin

¹⁰⁵ Erol Göka, *Hoşçakal*, Kapı Yayınları, İstanbul 2020, ss.25-26.

¹⁰⁶ Göka, a.g.e., s.102.

¹⁰⁷ Tanhan ve Arı, a.g.e., s.4.

¹⁰⁸ Hayati Hökelekli, a.g.e., s.23; Fulya Bayraktar, “Tasavvufi Bir Metafor Olarak Ölüm Ya Da Ölmeden Önce Ölmek”, *Ölüm Üzerine*, Ed. Nurten Gökalp, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s.199.

¹⁰⁹ Hüseyin Aydoğdu, “Kierkegaard ve Heidegger’de Ölümün Eksistensiyal-Ontolojik Çözümlemesi”, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S.27, 2016, s.132; Göka, a.g.e., s.22;

¹¹⁰ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000, s.17.

¹¹¹ Yakıt, a.g.e., ss.82-83, 89.

olduğunu göstermektedir. Ancak ölüm bilgisi bilinçli olarak yalnızca insanda mevcuttur. Geçmiş, şu an ve geleceği düşünebilen insan, hayatını ölümü dikkate alarak tanzim etmektedir. Diğer canlılar ise, ölümü ancak tehlike anında hissedebilmektedirler.¹¹² Aster'a göre insan ölüm bilincine sahip olmadığında hayvan seviyesinde yaşamını sürdürmektedir. Bu nedenle insanın bir şekilde ölümü hayatın içine katmaya çalışması gerekmektedir.¹¹³

Hayat ve ölüm her ne kadar birbirini tamamlayan iki unsur olarak görülmüş olsa da birinin varlığı diğerini tehdit etmektedir. İnsan yaşadığı güzel şeylerin artık geri gelmeyeceğini, aynısını tekrar yaşayamayacağını düşününce hüzünlenmektedir. Fakat bu durum sanıldığı kadar kötü bir durum değildir. Nitekim yaşananların kaybolacağını bilmek, onlara değer vermeyi, şefkat duymayı, derin bir şekilde sevmeyi öğretmektedir.¹¹⁴ Burada önemli olan, hayatın anlamını fark etmek ve böylece ölüme de bir anlam vererek onu içselleştirebilmektir. Ölüm sayesinde insan varlığın bilincinde olmaktadır. Ölüm bireyin kendisini tanımasını sağlayan en güçlü gerçekliktir. Şayet birey kendini kandırarak ölümü hayatının dışında tutarsa, yaşamını anlamlı geçirmeyi sağlayacak en önemli şeyi, yani kendini tanımayı başaramamaktadır. Ölümü sevmeyen bir insanın yaşamı da sevmediğine kanaat getirildiği için yaşamayı seven bir insandan ölümü de sevmesi beklenmektedir.¹¹⁵ Bu nedenle genellikle insanlar, mutlu ve huzurlu bir yaşam için çaba gösterdikleri kadar huzurlu bir ölüm için de çaba göstermektedirler.¹¹⁶

Ölüm varlığın yenilenmesi için gerekli olduğundan, bir yok oluştan ziyade “dönüşüm” olarak kabul edilmektedir.¹¹⁷ Tarihsel süreçte insanların ölüme verdikleri anlam zamanla değişmektedir. Önceki yüzyıllarda ölüm, Tanrı'nın istediği zamanda gerçekleşen bir “kader” iken, zamanla bu algı değişmiştir. Ölüm, artık yaşlandığımız fakat sağlıklı olduğumuz bir süreçte, tıbbi gözetim altında gerçekleşen bir “doğal ölüm” algısına dönüşmüştür. Bu algıya göre, bir hastalığın tedavisi henüz yoksa bu hastalık neticesinde gerçekleşen ölüm, “doğal olmayan ölüm”dür. Ölüm; hastalık, kaza, afet gibi durumlarla özdeşleştirilerek, bir zorunluluktan ziyade tesadüfi bir hadiseye indirgenmiştir. Doğal ölümün herhangi bir nedeni yokken, doğal olmayan ölümün

¹¹² Yakıt, *a.g.e.*, s.81-82; Göka, *a.g.e.*, s.7

¹¹³ Ernst Von Aster, “Felsefe Tarihinde Ölüm Meselesi”, *Üniversite Konferansları 1940-1941*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:59, İstanbul 1941, ss.185, 192.

¹¹⁴ Irvin D. Yalom, *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek*, Çev: Zeliha Babayiğit, Pegasus Yayınları, İstanbul 2021, s.132.

¹¹⁵ Louis-Vincent Thomas, *Ölüm*, Çev: Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, ss.124-125'den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.10.

¹¹⁶ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.10, 13.

¹¹⁷ Aydoğdu, *a.g.m.*, s.133.

muhtak bir nedeni vardır. Kısaca ölümün gerçekleşmesi, Tanrının iradesinden insanın iradesine verilmiştir. Bu anlayışa göre insan kalbi durduğu için değil, bağlı olduğu cihaz kalbinin çalışmadığını gösterdiğinde ölmüştür. Buna bağlı olarak kıyamet, insanların üretmiş olduğu atom bombası ile gerçekleşecek, insan kendi iradesiyle buna karar verebilecektir.¹¹⁸ Özellikle 19.yy.da ölümün hastalık, kaza, afet vb. gibi tesadüfi hadiselerle özdeşleştirilmesi, ölen kişiye sanki bir kahramanmış gibi saygı duymayı sağlarken, aynı zamanda ölümün hep başkaları için gerçekleşeceği algısının ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹¹⁹ Ölümü başkalarından tecrübe ederek, kendisi için gerçekleşmeyeceği zannına kapılan insan ise, bir taraftan onlar ölürken kendisinin hala yaşıyor olmasından dolayı suçluluk duygusu yaşamakta, diğer taraftan ölen kişinin kendisi değil başkası olduğu için sevinç duygusu yaşamaktadır.¹²⁰

Batı'da ölümü tarihsel ve sosyolojik açıdan inceleyen bazı araştırmacılar, mezar yapımı, defin işlemleri, vasiyetlerin içerikleri gibi bulguları da delil göstererek, ölüm algısının Antik Çağ'dan günümüze kadar nasıl değişim gösterdiğini gözler önüne sermişlerdir. Onlara göre Orta Çağ'da insanlar ömürlerinin kısalığının farkında olarak, ölüm bilinciyle yaşar, ölümü sessiz sakin bir şekilde kabul eder, hazırlıklarını yapar ve işlerini de geciktirmezlerken; aynı zamanda ölümü sosyal bir fenomen olarak da kabul etmişlerdir. Ölüm yalnız yaşanan bir tecrübe değildir ve cenazeler hep kalabalıktır. Günümüzde ise ölüm, acı veren gerçeklikten kaçmak amacıyla, genellikle hastane köşelerinde yalnız tecrübe edilen ve ölen kişinin etrafında sadece samimi insanların olduğu sıkıcı bir olay haline gelmiştir. Bu durumun temel nedeni ölümün toplumdan hastane, bakımevi veya huzurevi gibi kurumlara taşınmış olmasıdır. Bu nedenle ölen kişi ev halkını rahatsız etmeden yalnız ölmekte, yakınları ise ölümün ağırlığını hissedememektedirler. Aynı zamanda sağlık kuruluşlarında son zamanlarını uyuşturulmuş bir halde geçiren kimse de kendisine yaklaşan ölümün tecrübesini bilinçli olarak yaşayamamaktadır. Kaldı ki bazı sağlık personelleri, yaklaşan ölümü hastaya hissettirmemeye çalışmaktadırlar. Bu durum ise bazı sağlık personellerinin ölüm olgusunu asla zikredilmemesi gereken tabu olarak algıladıklarını ifade etmektedir.¹²¹

¹¹⁸ Ivan Illich, "Ölüme Karşı Ölüm", *Cogito Dergisi*, S.40, 2014, ss.107,115-120; Hökelekli, *a.g.e.*,10; Zafer, *a.g.e.*, ss.72-73.

¹¹⁹ Murat Yıldız, "Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı: Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, 1999, s.148.

¹²⁰ Göka, *a.g.e.*, s.23.

¹²¹ John Hick, *Değişen Ölüm Sosyolojisi*, Çev: Turan Koç, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, 1990, ss.237-240; Philippe Aries, *Batı'da Ölümün Tarihi*, Çev: Işın Gürbüz, Everest Yayınları, İstanbul 2020, ss.34-37, 80-86.

Ölümün geçmişe nazaran günümüzde hem insan psikolojisinde hem de sosyal hayatta dışlanması, örselenmesinin, görmezden gelinmesinin birçok nedeni vardır. Bu nedenlerden bir tanesi ölümün sosyal medyada sıkça görülmesidir. Bu durum, insanda ölüm bilincini geliştirmesinin aksine, ölümün gerçekliğine gölge düşürmekte, basit ve sıradan bir olay olarak algılanmasına neden olmaktadır.¹²² Günümüzde ölüm, ya sıradanlaştırılıp gündelik rutin bir olay olarak algılanmakta ya da insanı inanılmaz derecede dehşete ve kaygıya düşüren negatif bir olgu olarak varsayılmaktadır.¹²³ Çağımızdaki insanın ölüm karşısındaki duyarsızlığının bir diğer nedeni de modernitedir.¹²⁴ Bazı araştırmacılara göre, modern hayatta ölümün yerini artık cinsellik almaktadır. Nitekim çocuklar geçmişte, ölümü çok erken yaşta, olması gerektiği gibi öğrenmekteyken, günümüzde aynı şekilde cinselliği öğrenmektedirler. Oysa geçmiş zamanda cinsellik gizlenen, ölüm ise kamu önünde yaşanan bir hadisedir. Modern dönemde insanların ölüm gibi acı ve sıkıntı veren hadiselerden uzaklaşıp, cinsellik gibi kendilerine haz verecek şeylere meyletmeleri böyle bir değişimin yaşanmasına neden olabilmektedir.¹²⁵ Çünkü ölüm bir hadiste bahsedildiği üzere lezzetleri yok etmektedir.¹²⁶ Kuşkusuz bu durumda bilimsel ve teknolojik alandaki gelişmeler nedeniyle ölüm tecrübesinin geçtiğimiz çağa göre oldukça farklı yaşanmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Geçmişte her evde en az bir veya birkaç çocuğun öldüğü ve buna şahit olan akran çocukların, ölümü erken yaşta tanıdığı göz önünde bulundurulursa, çağımızdaki insanın ölüme karşı olan tutumunun nedenleri daha kolay bir şekilde anlaşılmaktadır.¹²⁷ Aries'in yaptığı çalışmanın sonuçlarına göre, günümüzdeki modern *çocukluk* algısının Orta Çağ'da ortaya çıkmamış olduğu tespit edilmiştir. Bunun nedeni ise, Orta Çağ'da çocuk ölüm oranlarının çok yüksek olmasıdır.¹²⁸

Yalom'a göre ölümün yasak bir tabu haline getirildiği modern zamanda, insan ancak bir uyanış deneyimi ile ölümün farkına varabilmektedir. İnsanın sevdiği birini kaybetmesi, hayati tehlikesi olan hastalığa yakalanması, emekliliği, özel bir ilişkinin bitmesi, tecavüz, yangın, deprem gibi travmalarla yaşanan uyanma deneyimleri, insanın hayatında varoluşsal meseleleri incelemesi sonucu büyük bir değişime neden olduğu için

¹²² John Hick, *a.g.e.*, s.240; Göka, *a.g.e.*, s.50.

¹²³ Aydoğdu, *a.g.m.*, s.130.

¹²⁴ Aydoğdu, *a.g.m.*, s.130

¹²⁵ Aries, *a.g.e.*, s.80-86; John Hick, *a.g.m.*, s.235-236.

¹²⁶ Tirmizili Ebu İsa Muhammed, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, C.IV, Çev: Osman Zeki Mollaahmetoğlu, Bab 2: Zühd, Yunus Emre Yayınları, İstanbul tb, s.154-155.

¹²⁷ Aries, *a.g.e.*, s.80-86; John Hick, *a.g.m.*, s.235-236.

¹²⁸ Philippe Aries, *Centuries of Childhood*, Jonathan Cape, Alfred A. Knopf, New York 1962, ss. 38-49.

oldukça önemlidir. Ölümlü olmayı fark ettiren uyanma deneyimleri insanın hayatını zenginleştirmekte, anlamlı, coşkulu ve ahlaklı bir hayat yaşamasını sağlamaktadır. Büyük edebi eserlerde, ölümcül bir hastalık gibi nedenlerle ölümle yüzleşen kahramanların geri kalan hayatlarında ahlaklı, dingin, şefkatli bir insan olmaları bu duruma örnek olarak verilebilmektedir. Ayrıca yapılan pek çok ampirik çalışma da bu görüşü desteklemektedir. Örneğin kanser hastalarına terapi yapan Yalom, bu hastaların derin bir kedere boğulmalarını göreceğini ümit ederken, aksine hayatlarındaki önemsiz ayrıntıları terk ederek öncelik verdikleri şeyleri değiştirmiş, istemedikleri şeyleri artık yapmayacaklarına karar vermiş, sevdikleriyle derinlikli ilişkiler kurma yoluna gitmiş ve doğanın güzelliği karşısında minnettarlık hissetmiş biri haline dönüştüklerini ifade etmektedir. Görüldüğü gibi ölümle yüzleşmek kaygıya neden olduğu gibi, hayatı da zenginleştiren önemli bir etken olabilmektedir.¹²⁹

Her ne kadar seküler dünya görüşünün etki ettiği çağdaş Batı toplumunda, ölümle yüzleşmek bir yana, mezarlıkların şehrin dışına taşınarak ölümün hayattan uzaklaştırılmaya çalışıldığı bir anlayış hakim olsa da, bazı araştırmacılara göre son 40 yılda ölümü inkara ve redde dayalı kültür yıkılmaya başlamış, ölümün ağza alınmaması gereken kültürel bir tabu olduğu fark edilmiş ve ölüm olgusuna karşı özel bir eğilim gözlemlenmiştir. Nitekim ölüme sebep olan ve ölümün sebep olduğu sonuçları incelemek anlamına gelen “Tanatoloji” adlı bilim dalının ortaya çıkması ve ölüm üzerine felsefi, teoloji, tıp ve psikoloji alanlarında yapılan çalışmalar bu tutumun en büyük göstergesidir.¹³⁰

Göka, Batı ile karşılaştırıldığında, ülkemizde verilen seküler eğitimde ölüm ve hayat konusunda maddeci bir yaklaşım sergilendiği için, insanların dini danışmanlık hizmetlerine karşı uzak durduğunu ifade etmektedir. O, ölüme karşı yapılan maddeci yaklaşımlara karşı çıkmaktadır. Ona göre ölümü basit şekilde, biyolojik bir son olarak nitelendirmek, bugüne kadar yapılmış ilahiyat ve felsefe alanındaki büyük bir birikimi ve deneyimi bir çırpıda yok saymak anlamına gelmektedir. Böyle bir sonuç ise hayatın anlamına ilişkin sorulan soruların cevapsız kalması demektir. Kaldı ki, bilgi sadece bilimsel araştırmaların ortaya koyduğu bir durum değildir; sanat, mitoloji, ilahiyat ve felsefe gibi alanlar da kendine özgü bir bilgi ortaya koymaktadır. Aynı zamanda ahlak ve yaşam felsefesi de bilime göre belirlenmemektedir. Batı’daki tıp ve ilahiyat alanları, ölüm

¹²⁹ Yalom, *Güneşe Bakmak*, ss.35, 37-40, 72.

¹³⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s.9-10; John Hick, *a.g.m.*, s.244; Çileli, *a.g.e.*, s.377.

olgusuyla ilgilenmekte, bu konuyla alakalı dini danışmalık kurumları gerekli hizmetleri vermekteyken; ülkemizde verilen eğitimde, ölüm ve hayat maddeci bir bakışla değerlendirilmektedir. Ölüm karşısında eğitilmiş insan, çözümü psikiyatri hizmetlerinde bulmakta, dini danışmanlık gibi bir hizmeti ciddiye almamaktadır. Göka'ya göre ülkemizde bu konuda eksik olan şey dini danışmanlık hizmetidir.¹³¹

1.1. DİNLERDE ÖLÜM

İlahi kaynaklı bütün dinlerde ölüm bir son değil, aksine sonsuz hayata başlamanın ilk adımı olarak görülmektedir. Dinlere göre hayatı anlamlandıran ölümden sonra yaşanacak olan hayattır. Zira ölümle başlayan sonsuz hayat olmadan, yaşanan dünya hayatı anlamsızdır. Dini öğretilerin hepsi ölüm ve ölümden sonraki hayat hakkında bilgi vermektedir. Din dışı bakış açısında ise ölüm bir son, yok oluş ve hiçlik olarak değerlendirilmektedir.¹³²

1.1.1. İslam'da Ölüm

“Ölüm” anlamına gelen “mevt” kelimesi, İsfahani'nin Kuran'dan getirdiği delillere göre beş farklı anlamı ifade etmektedir. Bunlardan birincisi, insanda, bitkide ve hayvanda var olan yaşama ve gelişme gücünün sona ermesidir. “O ölü toprağı diriltir”¹³³ ayetinde ölüm bu manada kullanılmıştır.¹³⁴ İkinci anlam olarak ölüm, insanda somut duyumsama yeteneğinin yani hissetmenin bitmesidir. “Ölüp gittiğim zaman mı diri diri bir halde çıkartılacağım der.”¹³⁵ ayetindeki ölüm bu anlamı ifade etmektedir.¹³⁶ Anlama ve öğrenme kabiliyetinin yok olması, düşünce yetisinin bitmesi de ölüme karşılık gelen üçüncü bir tanımdır. “O adam daha önce ölü değil miydi? Biz onu bilgiyle donatıp diriltmişizdir.”¹³⁷ ayetinde geçen ölüm, cehalet anlamında kullanılmıştır.¹³⁸ İsfahani dördüncü bir anlam olarak da ölümün hayatı gölgeleyen bir hüznü ifade ettiğini belirtmektedir. “Ölüm ona her köşeden gelir de ölemez bir türlü”¹³⁹ ayeti İsfahani'ye göre bu manaya gelmektedir. Son olarak ölüm uyku anlamına gelmektedir. “Sizi gece teslim alan O'dur”¹⁴⁰ ayeti, hafif ölüm diye bilinen uykuyu ifade etmektedir.¹⁴¹

¹³¹ Göka, *a.g.e.*, s.276-277.

¹³² Hökelekli, *a.g.e.*, s.14; Zafer, *a.g.m.*, s.68.

¹³³ *Kuran-ı Kerim*, Kaf Suresi, Ayet 11.

¹³⁴ İsfahani, *Müfredat*, s.1019.

¹³⁵ *Kuran-ı Kerim*, Meryem Suresi, Ayet 66.

¹³⁶ İsfahani, *Müfredat*, s.1019.

¹³⁷ *Kuran-ı Kerim*, En'am Suresi, Ayet 122.

¹³⁸ İsfahani, *Müfredat*, s.1019.

¹³⁹ *Kuran-ı Kerim*, İbrahim Suresi, Ayet 17.

¹⁴⁰ *Kuran-ı Kerim*, En'am Suresi, Ayet 60.

¹⁴¹ İsfahani, *Müfredat*, s.1019.

Bazı eski müfessirler “Her nefis ölümü tadacaktır”, ayetindeki geçen “tatma” anlamına gelen “zewq” kelimesinin hem gelecek zamanı hem de geniş zamanı ifade eden fiil kipinde değil; etken ortaç isim kipinde kullanıldığını belirtmişlerdir. Buna göre bu isim süreklilik ifade etmektedir ve her insan dünyada yaşadığı her an bir çözülme ve eskime yaşamakta, dolayısıyla da her an ölümü tatmaktadır.¹⁴²

İslam’a göre ölüm, ahiret diye ifade edilen daha gerçek bir varoluş alanına geçişi ifade etmektedir.¹⁴³ Bu nedenle ölümü düşünmek, ölümden sonrasını, yani ahireti düşünmek demektir. Bu durum, insanın davranışlarını ve ahlaki değerlerini belirleyen çok önemli bir kriterdir. İnsan, ölümü ve bunun sonucu olarak ahiret hayatını düşündüğünde ahlaki değerlere riayet etme konusunda titizlik gösterebilmektedir.¹⁴⁴ Nitekim İslam’a göre Allah, hayatı ve ölümü insanın kendi yaptıklarına tanık olması ve imtihan amacıyla yaratmıştır. Kuran’da¹⁴⁵ Allah, ölümün gerçekliğinden söz ederek, insanları bu bilinçle yaşamaya ve hazırlık yapmaya davet etmektedir.¹⁴⁶

1.1.1.1. İslam’da Tasavvuf ve Tasavvufta Ölüm

İnanan insanlar dindarlığı farklı psikolojik seviyelerde yaşamaktadırlar. Dinin bu duruma elverişli bir formda olması, her insanın kendine özgü kişisel özelliklerinin bulunması, yaşanan çağın ihtiyacı ve toplumun sosyolojik yapısı bu farklılığın nedenlerindendir. Dindarlığın farklı psikolojik seviyelerinden biri de dini tecrübeler üzerinde yoğunlaşan mistik yaşam tarzıdır.¹⁴⁷ Mistik yaşam tarzı, “tecrübe” yoluyla insan bilincinde ve benliğinde köklü değişiklikler meydana getirmektedir. Böylece bu tecrübeyi yaşayan insanların kişilik özellikleri bilinç ve benlik yapıları, normal insanlara göre önemli bir farklılık göstermektedir. Bu yaşam tarzında kullanılan uygulama ve yöntemler, bireyde manevi olgunlaşma ve kendini gerçekleştirme amaçları taşımaktadır. Yaşanan bu tecrübeler bireyden bireye değişiklik gösterdiği gibi, uygulama ve yöntemler de çeşitlilik arz etmektedir. Mistisizm diye adlandırılan bu yaşam tarzı sadece inançlı insanlara hitap etmeyip, din dışı inanç sistemlerindeki insanların da ilgisini çekmektedir. Neredeyse bütün din ve inanç sistemlerinde var olan mistik yaşam felsefesinin ortak amacı insanda sezgisel bir bilinç oluşturmaya çalışmaktır. Bu yaşam tarzı, İslam dinine özgü adıyla

¹⁴² İsfahani, *a.g.e.*, s.1020.

¹⁴³ Salih Tug, “Death And Immortality In Islamic Thought”, *Death And Immortality In The: Religions In The World*, Ed. Paul and Linda Badham, Paragon House, NewYork 1987, s.87.

¹⁴⁴ Toshihiko Izutsu, *Kuran’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çev: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1991, s.155.

¹⁴⁵ *Kur’an-ı Kerim*, Rahman Suresi, 26-27, Kasas Suresi, 88, Âl-i İmran Suresi, 185; Enbiyâ, Suresi 35. ayetler.

¹⁴⁶ İhsan Soysaldı, “Sufilerin Ölüme Yaklaşımı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, 2006, s.135.

¹⁴⁷ Hasan Kayıkılık, *Tasavvuf Psikolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s.18; Koç, *a.g.m.*, s.138.

“Tasavvuf” olarak karşımıza çıkmaktadır. Din psikolojisi literatüründe ise bu konu, “Tasavvuf Psikolojisi” adıyla yer almaktadır.¹⁴⁸

Dindarlık alanında çalışmalar yapan araştırmacılar genellikle dini kurumsal ve bireysel olarak ikiye ayırmaktadırlar. Bu ayrıma göre kurumsal din, ayinler ve dinsel örgütlenmeler gibi toplumu ilgilendiren ve dinin teşvik ettiği alanı oluştururken; bireysel din, toplumdan bağımsız olarak bireyin vicdanını, aczini, eksik oluşunu ifade eden kişisel eylemlerden oluşmaktadır.¹⁴⁹ Tasavvuf ise topluma hitap eden sistematik yapısıyla kurumsal dinin; insanın olgunlaşmasını ve eğitilmesi yönüyle de bireysel dinin etkilerini üzerinde taşımaktadır.¹⁵⁰ Tasavvufun bireysel bir yaşantı olması, verilen eğitim metodunun ve yaşanan tecrübenin bireye has olması anlamını ifade etmektedir. Tasavvufun kurumsal nitelikleri bünyesinde barındırması, bireysel özelliklerini yok etmemiş, hatta bu özelliklerin devam etmesine yardım etmiştir.¹⁵¹ “Allah’a giden yollar, yaratılmışların nefesleri sayısındadır.” diyen Necmeddin-i Kübra, tasavvufun bireysel yönüne dikkat çekmektedir.¹⁵² Ne var ki tasavvufun bireysel tecrübeye dayanması çok sayıda tasavvuf tanımının ortaya çıkmasına neden olmanın yanında, tecrübenin kelimelerle aktarımı zor olduğu için tasavvufun tanımını ifade etmede de bir takım güçlüklerin meydana gelmesine sebep olmaktadır. Bununla birlikte genel geçer tasavvuf tanımları da mevcuttur. Genel itibarıyla tasavvuf, “Dinin kurallarının belirli yol(tarikat) ve yöntemler(ritüeller) izlenerek derunî tecrübelerle idrak edilmesi ile insanı hakikate ulaştıran bir yaşayış biçimidir” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁵³ Sözlükte “gidilecek yol, izlenecek usul, hal ve gidiş” şeklinde tanımlanan tarikat ise,¹⁵⁴ silsilesi Hz. Peygamber’e dayanmış bir mürşit (rehber) önderliğinde yaşanan, kendine özgü adap, erkan ve ezkarı bulunan, bireyin kendi mizaç, zevk, anlayış ve idrak seviyesine göre seçtiği, kişiyi hakikate götüren tasavvufi bir yoldur.¹⁵⁵ Bu yaşayış biçiminde nefis mücadelesine devam etmekte olan bireye mürid veya mutasavvıf, bu mücadelesini tamamlayıp nefsinin olgunlaştırmış olan bireye ise sufi denilmektedir.¹⁵⁶ Sûfi kelimesi “yün” anlamına gelen

¹⁴⁸ Koç, a.g.m., ss.138-139.

¹⁴⁹ William James, *Dinel Deneyimin Çeşitleri*, Çev: İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayınları, İstanbul 2017, s.39.

¹⁵⁰ Kenan Alparşlan, *Tasavvufta Dehşet Yönetimi: Sufiler, Diğer Dindarlar Ve Ateistlerin Ölümlülük Belirginliğine Yönelik Tepkilerin Kıyaslanması*, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021, s.45; Kayıklık, a.g.e., s.18.

¹⁵¹ Alparşlan, a.g.t., s.45.

¹⁵² Necmeddin Kübra, *Tasavvufta On Esas*, Haz: Süleyman Gökbulut, İnsan Yayınları, İstanbul 2018, s.51.

¹⁵³ Kayıklık, a.g.e., s. 45.

¹⁵⁴ Reşat Öngören, “Tarikat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları C.XL, İstanbul 2011, s.95.

¹⁵⁵ Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XL, s.119, İstanbul 2011, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012, ss.343-344.

¹⁵⁶ Reşat Öngören, “Sufi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, s.471, İstanbul 2009.

“suf”tan gelmektedir. Yün, aba, çuha vb. gibi anlamlara gelen suf, mutasavvıfların dönemin pahalı kıyafetler giyen Müslümanlarına muhalefet etmek amacıyla giydikleri basit bir elbisedir.¹⁵⁷ Mutasavvıfın amacı insan-ı kamil mertebesine ulaşmaktır. Bunun için nefsinı temizlemeli, terbiye etmeli, güzel ahlak sahibi olmalı, manevi anlamda ilerlemeli ve kendisini tanımalıdır. Bütün tarikatlar bu amacı gerçekleştirmek amacıyla kurulmuştur fakat bu amacı gerçekleştirme yöntemlerinin birbirinden farklı olması, çok sayıda tarikatın ortaya çıkmasına neden olmaktadır.¹⁵⁸

İslam düşüncesinde “Tasavvuf”un ilim olarak anılmaya başlaması yönüyle sonradan ortaya çıkan şer’i bir ilimdir. İslam peygamberi Hz.Muhammed’den sonra gelen sahabe, tabiun, tebe-i tabiun dönemlerinde Müslümanlar, kendilerini Allah’tan uzak tutan şeylerden alakayı kesmiş bir vaziyette, ibadetlerini büyük bir hassasiyetle yerine getirmişlerdir. Ancak 8.yy. ve sonrasında Müslümanlar, Allah’tan uzaklaştıran dünyevi meşgalelere yönelmeye başlamışlar ve bu durum Müslümanlar arasında yaygınlaşmıştır. Ne var ki, dünyevi uğraşların yaygınlaşmasına rağmen, züht ve ibadet hayatını ciddi bir duyarlılıkla yaşamaya çalışan Müslümanlar, sayıları geçmiş devirlere nazaran az da olsa, varlıklarını sürdürmektedirler. Onların hareketiyle oluşmaya başlayan tasavvufun, yaşantı olarak Asr-ı Saadeti içine alan Hicri 1.yy.da ortaya çıktığını söylemek mümkündür.¹⁵⁹

Tasavvuf tarihi başlangıçtan günümüze kadar zühd dönemi, tasavvuf dönemi ve tarikatlar dönemi olmak üzere üç evrede incelenmektedir.¹⁶⁰ Tasavvufun temelinin atıldığı zühd döneminde, “korku” ve “ilahi aşk” olmak üzere iki temel anlayış vardır.¹⁶¹ Buna göre Hasan Basri gibi bazı mutasavvıflar, Allah korkusu nedeniyle, Rabiâtül Adeviyye gibi bazı tasavvuf erbabı bireyler ise Allah aşkından ve O’na kavuşma arzusundan dolayı züht hayatına yönelmişlerdir. Bu dönemde tasavvuf henüz sistemli ve örgütlü bir yapıda değildir. Ebu Zer, Cafer Sadık gibi meşhur sahabiler bu dönemde, yaşantılarının her alanlarında Allah’ın rızasına ulaşma ve ilahi aşka nail olma gayreti içerisinde olmuşlardır.¹⁶² Bu dönemde “tasavvuf” kelimesi henüz kullanılmazken, tasavvufun teşekkül dönemi olan hicri 3. ve 4. asırda, tasavvuf ve sûfi kelimeleri

¹⁵⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2017, s.850; İmam Ebu’l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyri, *Risale-i Kuşeyriye*, Çev: Ali Arslan, Ali Arslan Yayınları, İstanbul 1978, s.561.

¹⁵⁸ Öngören, “Sufi”, s.471-472; Alparslan, *a.g.t.*, s.51.

¹⁵⁹ İbn Haldun, *a.g.e.*, ss.849-850; Kayıklık, *a.g.e.*, s.57; Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul 2014, ss.81-82.

¹⁶⁰ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Yayınları, İstanbul 1995, s.76; Yılmaz, *a.g.e.*, s.81.

¹⁶¹ Türer, *a.g.e.*, ss.78-79; Yılmaz, *a.g.e.*, ss. 104-105.

¹⁶² Türer, *a.g.e.*, ss.78-79; Alparslan, *a.g.t.*, ss.46-47.

kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶³ İkinci evrede Beyazidi Bistami, Zünunü Mısri, Haris el-Muhasibi, Kuşeyri, Cüneydi Bağdadi gibi sûfiler, tekkelerde yapmış oldukları sohbetlerle ve yazdıkları eserlerle, tasavvuf düşüncesinin yayılmasını sağlamışlardır. Ruhun olgunlaşmasını ve Allah’a kavuşmayı amaç edinen sûfiler, bu doğrultuda kalbin tasfiyesi ve nefsin tezkiyesi konularına ağırlık vermişlerdir. Böylece tasavvuf ilminin teorik ve pratik temelleri meydana gelmiştir. Sûfilerin yaşadıkları dini tecrübe neticesinde, kendinden geçme anlamına gelen “sekr”, kendinden geçerek sarhoşluk halinde söylenen sözler anlamına gelen “şatahat”, dış dünyadan soyutlanma diye ifade edilen “gaybet” gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Hatta tasavvuf ilminin İslam’a aykırı olup olmadığı gibi tartışma konuları gündeme gelmiştir.¹⁶⁴ Tasavvuf ilminin teoriden pratiğe tam manasıyla aktarılması tarikatlar yoluyla olmuştur. Tarikatlar dönemi denilen bu üçüncü evre 12. ve 13. asırdan başlayarak günümüze kadar uzanmaktadır.¹⁶⁵ Mevlana, İbn Arabî, Abdülkadir Geylani, Hacı Bektaşî Veli gibi önde gelen büyük sûfilere dayandırılan tarikatlar bu dönemde oraya çıkmıştır. Her tarikatta bir şeyhe bağlanmayla birlikte, teorik ve pratik prensipler ve öğretiler belirlenmiştir. Daha ileri dönemlerde ise, bu prensip ve öğretilere birtakım yorumlar getirilmiştir. Böylece tarikatlar çeşitlenmiş ve çoğalarak günümüze kadar gelmiştir.¹⁶⁶

Dindar bir insan, İslam’ın emirlerini yerine getirip, inanç esaslarını tasdik ederek, hayatını bu esaslar çerçevesinde şekillendirebilmektedir. Böyle bir müminin, bu davranışları ve esasları özümseyip, benliğine mal etmesi ise çeşitli yollarla özel çabalar gerektirmektedir. Bu yollardan birisi de tasavvuftur. Buradan hareketle tasavvufu İslam’ın içselleştirilerek yaşanmasının bir yolu olarak kabul etmek mümkündür.¹⁶⁷ Bir takım prensiplere riayet ederek manevi olgunluğa erişmeyi ve Allah’a gereği gibi kul olmayı amaç edinen insanın yürüdüğü bu yol ise “seyr-i süluk” olarak isimlendirilmektedir.¹⁶⁸ İnsanın kendisini tanıma yolculuğu da diyebileceğimiz seyr-i sülukta her birey karşılaştığı varoluşsal problemlere teorik olarak değil, sezgisel bilgi yoluyla bir cevap bulmaya çalışmaktadır.¹⁶⁹ Bu sebeple tasavvuf “hal ilmi” olarak da adlandırılmaktadır.¹⁷⁰ İnsanın Allah ile bir olmasını, kendini özünü ortaya çıkarmasını

¹⁶³ Türer, *a.g.e.*, s. 83; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 108.

¹⁶⁴ Türer, *a.g.e.*, ss.83-91.

¹⁶⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 126; Türer, *a.g.e.*, s.97.

¹⁶⁶ Yılmaz, *a.g.e.*, ss.126-149.

¹⁶⁷ Kayıklık, *a.g.e.*, s.47; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1994, s.29.

¹⁶⁸ Eraydın, *a.g.e.*, s.30

¹⁶⁹ Türer, *a.g.e.*, ss.40, 44.

¹⁷⁰ Türer, *a.g.e.*, s.97; Yılmaz, *a.g.e.*, s.26.

amaç edinen tasavvuf, bu amacı gerçekleştirmek için önündeki en büyük engel olan nefsin, tezkiye ve terbiye edilmesinin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Belirli prensiplerle yapılan tezkiye ve terbiyede, genel itibarıyla sâfi, nefsin arzu ve isteklerine karşı koyarak, ruhunu aydınlığa kavuşturmaya çalışmaktadır.¹⁷¹ Bu süreçte sâfi, şeyhinin kontrolünde bir takım görevleri yerine getirmek durumundadır. Bu görevler tövbe (günahları terk etme), zühd (dünyayla fazla meşgul olmama), tevekkül (zahiri sebepleri terk etme), kanaat (nefsani istek ve şehvetleri terk etme), uzlet (kalbi yalnızca Allah'la meşgul etme), Allah'a teveccüh, sabır, rıza, zikir, murakabe (bütün kuvvetin sadece Allah'a ait olduğunu bilme) dir. Bunların hakkını veren sâfi, ibadetlerden zevk almaya başlamakta ruhi bir aydınlanma yaşamaktadır.¹⁷²

İbn Haldun'a göre insanın fitratı duyu ve akıl ötesi alandan bilgi ve tecrübe elde etmeye müsait bir yapıdadır. Bazı insanlarda bu yapı doğuştan var iken, bazıları çalışarak, riyazet yoluyla kendileri oluşturmaktadırlar.¹⁷³ Tasavvufi eğitim süreci, insanın nefsin terbiye etmek, kontrol altına almak, gerektiği gibi kullanmak gibi sonuçları amaçlayarak riyazet yolunu tercih etmek demektir. Bu eğitim sürecinde ortaya çıkan dinî tecrübe kişiye özgüdür.¹⁷⁴ Ancak keşf ve ilham diye adlandırılabilen bu tecrübe, amaç değil; hakikate ulaşmada bir araçtır.¹⁷⁵

İslam düşünce tarihine baktığımızda ölüme olumlu bakış açısını daha çok mutasavvıfların geliştirdiği görülmektedir. Onlara göre ölüm, "Allah'tan geldik ve Allah'a döneceğiz."¹⁷⁶ ayetinin tecellisidir. Ölüm, ölümsüzlük evresine geçmek demektir. İnsanın aslına ulaşmasını, ruhun beden hapisanesinden kurtulmasını ve geldiği yere tekrar dönmesini, Allah'a kavuşmasını ifade etmektedir.¹⁷⁷ Mutasavvuflara göre ölüm, yani ruhun aslına dönmesi olayı, aşığın maşuğuna kavuşması anlamına gelmektedir. Nasıl ki aşık, maşukunu büyük bir iştiaqla görmek istemektedir, aynı şekilde mutasavvıf da Allah'a kavuşmayı büyük bir özlemle beklemektedir. Bu kavuşmanın tek yolu ise ölümdür.¹⁷⁸ Benzer şekilde Platon'a göre ölüm, Tanrı'dan gelen insan ruhunun yeniden O'na dönmesi, karanlıklardan kurtulup aydınlığa ulaşması, ölümlü bir hayattan ölümsüz bir hayata geçmesi anlamına geldiğinden, tasavvufun ölüme bakış açısıyla, Platon'un

¹⁷¹ Alparslan, *a.g.t.*, s.51.

¹⁷² Eraydın, *a.g.e.*, ss.30-31, 34.

¹⁷³ İbn Haldun, *a.g.e.*, ss.291, 297.

¹⁷⁴ Alparslan, *a.g.t.*, s.45.

¹⁷⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s.53.

¹⁷⁶ *Kuran-ı Kerim*, Bakara Suresi, Ayet 156.

¹⁷⁷ Yakıt, *a.g.e.*, ss.100-101; Demirci, *a.g.m.*, ss.89-103; Hökelekli, *a.g.e.*, s.18; Aykut, *a.g.m.*, s.200.

¹⁷⁸ Koç, *a.g.m.*, s.140.

ölüme bakış açısı benzerlik göstermektedir denilebilir.¹⁷⁹ Ne var ki tasavvuf düşüncesine göre her insan ölümle sevgiliye kavuşamamaktadır. Böyle bir vuslatın vuku bulması için, insanın dünyada iken ölümsüzlüğü araması, kuvvetli bir imana ve salih amellere sahip olması gerekmektedir. Günahlarla ve kötü ahlakla ruhunu kirletmiş, nefsini tezkiye ve terbiye etmemiş, tekamülünü tamamlamamış olan insan ise, cezasını çekecektir. Ölümsüzlüğe eren kişiler, gönüllerini aşkla parlatan Hakk aşıklarıdır. Onlar için ölüm şeb-i arus (düğün gecesi) dur.¹⁸⁰ Tasavvuf ehli bireylerin ölüm karşısındaki bu olumlu tutumları, Kuran'daki "...Ey Yahudi olanlar! Eğer insanlar arasında yalnız sizin Allah dostu olduğunuzu sanıyorsanız, o halde ölümü temenni edin. Doğru iseniz bunu yapın, çünkü ahiret bu dünyadan çok daha iyidir."¹⁸¹ ayetiyle açıklamak mümkündür. Çünkü Allah dostu olmak adına tasavvuf yolunu tercih eden bireyler için ölüm, bu dünyadan daha güzel bir dünyaya gidebilmek için bir basamaktır.¹⁸² Mutasavvıflara göre tecrübe edilemeyen ölümün uyku ile anlaşılması mümkündür. İnsan uyku esnasında zamandan ve dünyadan bihaber olduğu gibi ölüm ve sonrasında da şu an alakadar olduğu dünyadan ilgisi kesmiş ve zamanın dışına çıkmış olacaktır. Bu benzetme ise, Kuran'da geçen "Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır."¹⁸³ ayetine dayanmaktadır. Mutasavvıflar bu ayete binaen, uyku esnasında bütün insanların eşit olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁸⁴

Mevlana'ya göre Allah'a kavuşmanın, ruhun ebedi olmasının ve hayatın anlam bulmasının tek yolu ölümdür. Ölümsüzlük ancak ölümle mümkündür. Burada ölümsüzlük diye bahsedilen kavram ise, tevhidin sırrına vakıf ve aşkın hakimiyeti altına girmiş olan insan-ı kamilin sırrıdır.¹⁸⁵ İbn Arabi'ye göre ise nefis şehri, ruh ise bu şehrin valisini temsil etmektedir. Bu sembolik anlayışa göre ruh, şehrin ihtiyaçlarını karşılamakta ve onun için yararlı olanı gözetmektedir. Ölüm ise, ruhun yani şehrin valisinin görevlerinin sona ermesi demektir. Ancak ruhun Yaratıcıyla ilişkisi devam etmektedir.¹⁸⁶ Gazali ölümü, insanın rüyadan uyanmasına benzetmektedir. Ona göre nasıl ki insan rüyasında gördüğü şeyleri gerçek zannedip uyandığında gördüğü varlıkların

¹⁷⁹ Karaca, a.g.e., s.69.

¹⁸⁰ Yakıt, a.g.e., s.101-106.

¹⁸¹ Kuran-ı Kerim, Cuma Suresi, Ayet 6.

¹⁸² Karaca, a.g.e., s.59.

¹⁸³ Kuran-ı Kerim, Zümer Suresi, Ayet 75.

¹⁸⁴ Yakıt, a.g.e., s.96.

¹⁸⁵ Yakıt, a.g.e., s.92.

¹⁸⁶ Aykut, a.g.m., s.200.

gerçek olmadığını anlıyorsa, öldükten sonra da dünya hayatının bir rüya olduğunu anlar ve ölünce de uyanır. Gazali'ye göre ölümü sürekli düşünmek, dini hayatı gereği gibi yaşama noktasında insana motivasyon sağlamaktadır.¹⁸⁷ Ona göre elinden ve dilinden emin olunan mümin kimsenin bu dünyada nefsinden, şehvetinden ve şeytandan dolayı daima sıkıntıda olduğu için, dünyanın onun için hapisane olduğunu ifade etmektedir. Ölüm ise mümini bu sıkıntılardan kurtardığı için bir kurtuluştur.¹⁸⁸

İbrahim Hakkı'ya göre ölüm, anne karnındaki çocuğun durumuna benzemektedir. Zira anne karnındaki çocuk dünyaya gelmek istemediği gibi, insan da dünyadan gitmek istememektedir. Ancak çocuk dünyaya geldikten sonra anne sütü içerek, ünsiyet kurdukça tekrar ana rahmine dönmek istemektedir. Aynı şekilde mümin de Allah'a kavuştuğunda, daracık ve karanlık bir yer olan dünyadan ayrılıp, geniş ve aydınlık olan aleme geçtiğinin farkına vararak, tekrar dünyaya dönmek istememektedir. Ona göre, Allah'a kavuşmak isteyen mümin ölümü hem sevmekte hem de ganimet bilmektedir.¹⁸⁹

Kotku'ya göre ölüm, insanı dünyadaki fitnelerden, günahlardan, azaplardan kurtardığı için Allah'ın insana bir hediyesidir. Aynı zamanda ölüm anında çekilen acı ve ıstıraplar, mümin olan insanın günahlarına da kefarettir.¹⁹⁰

Tasavvuf düşüncesinde ölüm, her ne kadar bir nimet olarak görülse de ölümü unutmak yani gaflet hali de Mutarrıf bin Abdullah'a göre Allah'ın bir nimetidir. Çünkü gaflet olmasaydı insanlar lezzet alamayacaklarından ötürü geçimlerini sağlamak için herhangi bir uğraş içesine girmezlerdi.¹⁹¹ Psikoloji alanındaki bazı araştırmacılar, insanın zaman zaman gaflet halinde olmasını, yani ölümü unutarak yaşamasını olumlu karşılamışlardır. Çünkü her anı ölümü düşünerek geçirmek, insanı psikolojik anlamda huzursuz ederken, dünyaya da kötümser bakmasına da neden olmaktadır.¹⁹²

Tasavvuf ehli bireyler ölümü istemekle birlikte, intiharı da doğru bulmamaktadırlar. Onlara göre Allah'ın verdiği canı ancak Allah alabilir. Bu durumda ölümü istemek veya istememek sonucu değiştirmemektedir. Dolayısıyla tasavvuf ehli bireylerin ölümü istemeleri, bebeğin süte iştiağı gibi ideal bir arzudan başka bir şey

¹⁸⁷ İmam Gazzali, *Ölüm ve Ötesi*, Sağlam Yayınları, İstanbul 1999, s.7.

¹⁸⁸ İmam-ı Gazzali, *İhya-i Ulum-id-dina*, C.XX, Çev: Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul 1974, s.279.

¹⁸⁹ Revnakoğlu, *a.g.e.*, ss.145, 114.

¹⁹⁰ Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, C.IV, Seha Neşriyat Yayınları, Ankara 1982, s.232.

¹⁹¹ Gazzali, *a.g.e.*, s.291.

¹⁹² Ignace Lepp, *Death And Its Mysteryess*, McMillan Publishing, New York, 1968, ss.76, 134.

değildir. Zira özlem duyulan varlığa, yani Allah'a kavuşmak ancak ölümdür.¹⁹³ Ancak bu durum, onlar için dünya hayatının tamamıyla önemsiz bir yer olduğu anlamına da gelmemektedir. Mülk Suresinde geçen “*Amelce hanginiz daha güzeldir diye sizi imtihan etmek için hem ölümü hem de hayatı yaratan O'dur*”¹⁹⁴ ayetini Sedi şu şekilde tefsir etmektedir: Ölümü hatırlama, ölüm için hazırlanma ve ölümden korkmak konusunda hanginiz daha ileridedir diye imtihan üzerine Allah ölümü ve hayatı yaratmıştır.¹⁹⁵ Bu açıdan tasavvuf ehli bireyler için dünya hayatı gelip geçici, tamah edilmemesi gereken bir yer olsa da ahirete hazırlık için çok önemli bir misyon taşımaktadır. Onlara göre dünya hicret edilmesi gereken gurbet mekanıdır. Ancak bu yolculuk mekanında, ruh bedeni bir binek olarak kullanmakta ve gideceği yere hazırlık yaparak karşı çıkmanın yollarını aramalıdır. Onlar dünyayı sadece ahirete hazırlanma yeri olarak kabul etmekte ve bu ölçüde dünyaya önem vermektedirler. Yani geçici hayat ile ebedi hayat arasında seçim yapmakta zorlanmamaktadırlar. Mutasavvıflara göre insanların tul-i emelleri, yani sonu gelmeyen istekleri, dünyanın gelip geçici bir yer olduğunu unutmalarından kaynaklanmaktadır.¹⁹⁶

İslam filozoflarının birçoğunda olduğu gibi tasavvuf ehline göre de iki çeşit ölüm vardır: iradi ve tabii ölüm. Tabii ölüm, ruhun bedenden ayrılmasını ve özgürlüğünü kazanmasını ifade ederken; iradi ölüm nefsin öfke ve şehvetini yenmek anlamına gelen riyazeti ifade etmektedir. Ruhun ölümü diye de ifade edilen tabii ölüm, ilahi tecellilerin bitmesini, perdelenmesi ve bunlardan mahrum olmayı ifade etmektedir. Nefsin ölümü ise, nefsin yok olması değil, sûfinin nefsin gıdası olan dünyevi arzuların kölesi olmaktan kurtulması demektir. Yani “ölmeden evvel ölünüz” emrine göre yaşamak, nefsin şehvet ve öfke gücünü kırmaktır. Böylece insan, mevti iradi ile dünyada iken, bedeninin hapisanesinden kurtulabilmekte ve ebedi hayatı yaşayabilmektedir. Mevti iradi, insanın ölümü düşünmesi ile mümkün olmaktadır. Çünkü insanın ölmeden evvel nefsini ölmüş kabul ederek, ahirete hazırlık yapması ancak ölümü düşünmekle gerçekleşmektedir. Bu sebeple tarikatlerin birçoğu tefekkür-ü mevt demek olan ölüm rabitasına oldukça fazla önem vermişlerdir.¹⁹⁷

¹⁹³ Yakıt, *a.g.e.*, s.94; Göka, *a.g.e.*, s.127; Ahmed Avni Konuk, *Fususü'l-Hikem Tercüme Ve Şerhi*, C.IV, Haz: Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, s.332; El-Kuşeyri, *a.g.e.*, s.607.

¹⁹⁴ *Kuran-ı Kerim*, Mülk Suresi, Ayet 30.

¹⁹⁵ Gazzali, *a.g.e.*, s.309.

¹⁹⁶ Koç, *a.g.m.*, s.142; Yakıt, *a.g.e.*, s.101.

¹⁹⁷ Revnakoğlu, *a.g.e.*, s.150-151; Yakıt, *a.g.e.*, s.91-93; Abdu'l-munim El-Hanefi, *Mu'cemu'l- Mustalahati's- sufiyye*, Beyrut 1981, s.250'den akt. Aykut, *a.g.m.*, s.200.

Ölümün mutasavvıflar arasında bu kadar çok kabul görmüş olmasının bir nedeni de tasavvufta söylenegelen “Ölmeden evvel ölünüz” düsturudur.¹⁹⁸ Tasavvuf ehli olan birey, bu hadis-i şerif uyarınca, kendisini ölü olarak kabul etmektedir. “Mevt-i ihtiyari” denilen bu anlayış da onları, nefslerini etkisiz hale getirerek zühd hayatına yönlendirmektedir.¹⁹⁹ Nefsi terbiye ve tezkiye etme anlamına gelen zühd hayatı, tasavvuf literatüründe “usul-ü aşere” şeklinde isimlendirilen on aşamadan oluşmaktadır.²⁰⁰

1. Tövbe: Kulun kendi iradesiyle Allah’a yönelmesini ifade eden tövbe, “Dön Rabbine, sen O’ndan razı, O senden razı olarak” ayetine²⁰¹ kulun boyun eğip, Allah’a kavuşma isteğini içermektedir.
2. Zühd: Dünyada insan nefsini celbeden her şeye karşı bir ölü gibi davranıp, istememeyi ve uzak kalmayı ifade etmektedir.
3. Tevekkül: Bir ölü gibi sebeplerden ve tedbirlerden uzak kalıp, tamamen Allah’a güvenmeyi ifade etmektedir.
4. Kanaat: İnsan ömrünü sürdürmeye yetecek kadar yemeyi, içmeyi ve uyumayı ifade etmekte, fazlasına tamah etmemektir.
5. Uzlet: Halkın arasından tıpkı bir ölü gibi davranarak uzaklaşmak, inzivaya ve halvete çekilmek demektir.
6. Zikir: Ölü bir insanın hiçbir şey hatırlamaması gibi, Allah’tan başka her şeyi unutmak, yalnızca Allah’ı hatırlamak demektir.
7. Teveccüh: Bir sûfi için Allah’tan başka yönelecek bir varlık olmadığı için, tıpkı bir ölü gibi Allah’tan başka çağırılan her şeyden yüz çevirmeyi ifade etmektedir.
8. Sabır: Nefsin isteklerine karşı direnirken, ölü gibi olmak, bu isteklerden uzak durmak demektir.
9. Murakabe: Sûfinin bütün gücünü ve hareketini tıpkı bir ölü gibi bir kenara bırakması demektir.
10. Rıza: Sûfinin bir ölünün teslimiyeti gibi Allah’ın hükmüne hiçbir itiraz etmeden teslim olması demektir.

Ölüm gelmeden önce, yani “ölmeden önce ölünüz” sözü tasavvufta bir prensip olarak kabul görmektedir. Buna göre insanın ölmeden evvel nefsini öldürmesi yani

¹⁹⁸ Thierry Zarcone, “Tasavvufta Ölüm Deneyimi Ve Ölüme Hazırlanma”, Çev: Ela Gültekin, Ed: Gilles Veinstein, *Osmanlılar ve Ölüm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.168.

¹⁹⁹ Uludağ, *a.g.e.*, s.247; Koç, *a.g.m.*, s.142

²⁰⁰ Kübra, *a.g.e.*, s.52-57.

²⁰¹ *Kuran-ı Kerim*, Fecr Suresi, Ayet 28.

nefsini denetim altına alması mutasavvıflara göre hem bir mertebe²⁰², hem de ulaşılması gereken bir hedef olarak kabul görmüştür.²⁰³

Tasavvuf ehline göre ölüm farklı renklerde isimlendirilmektedir. Kemale ermek isteyen kişiler ölümün her renginden geçmeleri gerekmektedir. Ölüm dört renkle ifade edilmektedir:

1. Mevt-i Ahmer (Kırmızı Ölüm): Mutasavvıfın nefis ve şeytan ile mücadele ederek kötülüklerden ve arzularından uzak durması, ibadet ve itaat için nefsini zorlamasıdır.
2. Mevt-i Esved (Siyah Ölüm): Kötü insanların kötü söz ve davranışlarına, alay etmelerine, cefalarına ve eziyetlerine sabretmektir.
3. Mevt-i Ahdar (Yeşil Ölüm): İnsanın başına gelen imtihanlara, musibetlere ve belalara rıza göstermektir. Aynı zamanda kişiyi şöhret ve övgüye sevk etmeyecek yamalı elbiseler giymeği ifade etmektedir.
4. Mevt-i Ebyaz (Beyaz Ölüm): İnsanın açlığa sabretmesi ve somut duyularla algıladığı diğer acılar için şikayet etmemesi anlamına gelmektedir.²⁰⁴

Her ne kadar tasavvuf ehline göre ölüm, “kurtuluş, özgürlük, sevgiliye kavuşma” gibi olumlu anlamlar ifade etse de onların da ölümden kaygı duyduklarına dair bazı ifadeler mevcuttur. Korku kavramını, “şuur hali” olarak nitelendiren, Muhasibi’ye göre takvanın aslı korkudur ve korku takvadan önce gelmektedir. Ona göre korku heyecan, panik ve ümitsizlik hali değil, aksine insanın yaptıklarının sonuçlarını düşündüren bir şuur halidir.²⁰⁵ Nitekim Mevlana’ya göre ölümden kaygılanan kişiler aslında yaptıklarının sonuçlarından, günahlarından, ahlaki kötülüklerinden dolayı kaygıya kapılmaktadırlar. Bundan dolayı ölüm, tıpkı bir ayna gibi insanın kendi iç yüzünü göstermektedir. Ölümün ayna olmasıyla, ruhun ayna olması aynı sonucu doğurmaktadır. Çünkü insan kötü ahlak ve günahlarla ruhunu kirlettiği gibi, riyazet ve salih amellerle de temizlemektedir. Ölüm anı ise, insanın ruhun aynasıyla yüzleşmesi demektir. İnsan ancak o anda aynasının ne kadar temiz veya kirli olduğunu anlayabilmektedir.²⁰⁶

Kuşeyri’ye göre bazı sûfiler ölüm anında ümit halinde olmalarına rağmen, bazıları heybet halinde olup ölümden korkmaktadırlar. Hatta Süfyan Sevrî’nin ölümü satın almak

²⁰² Hilmi Ziya Ülken, “Tasavvuf Psikolojisi”, *Üniversite Konferansları 1944-1945*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Kenan Matbaası, İstanbul 1946, s.200.

²⁰³ Yakıt, *a.g.e.*, s.93.

²⁰⁴ Mahmut Sami Ramazanoğlu, *Muhasebe*, C.VI, Erkam Yayınları, İstanbul 1981, s.190; Uludağ, *a.g.e.*, s.247; Abdurrahman es-Sülemi, *Tabaqatu 's-Sufiyye*, Kahire 1969, s. 93'den akt. Aykut, *a.g.m.*, ss.200-201.

²⁰⁵ Haris el-Muhasibi, *er-Riaye*, Çev: Şahin Filiz, Hülya Küçük, İnsan Yayınları, İstanbul 2014, s.193-194.

²⁰⁶ Yakıt, *a.g.e.*, s.94-95.

isteyecek kadar çok sevdiği halde, can çekişme anında ölümü çok şiddetli bulduğunu ifade ettiği belirtilmektedir.²⁰⁷ Hz. Peygamber'in ölümün sekaratını kolaylaştırması için yaptığı duadan anlaşılmaktadır ki, ölüm zor ve acı verici bir hadisedir. Hatta Hz. Aişe, O'nun bu halini gördükten sonra ölümü kolay geçen kimsenin olamayacağını ifade ettiği rivayet olunmuştur.²⁰⁸ Gazzali'ye göre peygamberler ve veliler, diğer insanlardan daha çok ölümden korkmaktadırlar. Çünkü onlar ruhun bedenden çıkmasının insana acı verdiğini peygamberlik ve velilik nuruyla idrak etmişlerdir. Nitekim Hz. İsa'nın ölümün şiddetinin kolaylaştırılması havarilerinden dua istediği ve ölümden duyduğu korkusunun ölümü durduğu nakledilmiştir.²⁰⁹ İbn-i Sirin hazretlerinin yanında ölümden konuşulduğu vakit, sanki ölümü o an tadıyormuş gibi sararıp solduğu nakledilmiştir. Aynı şekilde, Ömer İbn-i Abdülaziz hazretleri de her gece meclisinde bulunanlara ölümden bahsederken, sanki önünde kendi yakının cenazesi varmış gibi ağlayıp sızlandığı rivayet olunmuştur.²¹⁰ Ölümün acısını anlayabilmek için bedenimizde meydana gelen maddi acıları, yaşamamıza sebep olan ve bedenimizi bir alet olarak kullanan ruhun, ölüm anında doğrudan kendisinin acı çektiğini düşünmek gerekmektedir. Yani ölüm bir kılıç darbesinden daha ileri seviyede bir acı ortaya çıkarmaktadır. Bundan dolayı birçok sûfi ölümün acısını çokça düşünerek ibret almak istemektedir.²¹¹

Ölümün acısına dair tasavvurlara rağmen, tasavvuf ehli için bu maddi ıstırap ikinci planda kalmaktadır.²¹² Bütün hayatları boyunca Allah'la olan bağı canlı tutmaya çalışan sûfiler, daha önce hiç görmedikleri Yaratıcı'nın huzuruna çıkmanın kaygısını yaşamaktadırlar.²¹³ Nitekim Süleyman Darani'ye ölümü sevip sevmediği sorulmuş ve kendisi ölümü sevmediği ifade etmiştir. Ona göre bunun nedeni ise, Allah'a karşı itaatsizliktir.²¹⁴ Yani mutasavvıflar su-i hatime denilen kendilerinin kötü sonları hakkında bir bilgileri olmadığı için kaygılanmaktadırlar. “Kim Allah ile buluşmayı severse Allah da onunla buluşmayı sever. Kim ki Allah ile buluşmaktan hoşlanmazsa Allah da onunla buluşmaktan hoşlanmaz.” buyuran Hz. Peygamber'e ashabı “Hepimiz ölümden hoşlanmıyoruz” diye cevap vermişlerdir. Hz. Peygamber “O, hoşlanmamak değildir. Muhakkak ki, mümine varacağı yer gösterildiğinde Allah ile buluşmayı sever ve Allah da

²⁰⁷ El-Kuşeyri, *a.g.e.*, s.605-606.

²⁰⁸ Tirmizili Ebu İsa Muhammed, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, C.II, Çev: Osman Zeki Mollaahmetoğlu, Bab 8:Can Vermenin Şiddeti, Yunus Emre Yayınları, İstanbul tb, s.193-194.

²⁰⁹ Gazzali, *a.g.e.*, s.317.

²¹⁰ Kotku, *a.g.e.*, s.234.

²¹¹ Demirci, *a.g.m.*, s.100.

²¹² Demirci, *a.g.m.*, s.100.

²¹³ Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1978, s.223.

²¹⁴ Gazzali, *Ölüm Ve Ötesi*, s.9.

onunla buluşmayı sever” buyurmuşlardır.²¹⁵ Ancak bu kaygılarının üzerinden yine Yaratıcılarının rahmetinden ümit ederek üstesinden gelmektedirler.²¹⁶ Allah, ölüm halindeki mümine ahiret korkusundan emin kılarak yardımcı olmaktadır. Böylece, ölen mümin ruhu Allah ile mutmain olmaktadır.²¹⁷

Özetle tasavvuf anlayışına göre ölüm, insanın hapisane olan bedenden ruhun kurtulup özgürleşmesi, sürgün yaşadığı bu hayattan aslı olan Rabbine kavuşmasını ifade ettiğinden dolayı, ölüm kaygısını neredeyse yok edecek bir anlayışı ifade etmektedir. Nitekim zindanın duvarlarının yıkılması, hapisanede olan bir kimsenin itiraz etmeyeceği hatta sevineceği bir durumdur. Aynı şekilde insan, beden hapisanesinden ölümle kurtulduğu için üzölmek yerine sevinmektedir.²¹⁸

1.1.2. Hristiyanlıkta Ölüm

Hristiyanlık dinine göre insan, ruh ve bedenden oluşmaktadır ve ölüm ruhun bedeni terk etmesi olayıdır. Tıpkı bir müzisyenin müzik aletini kullanması gibi bedeni kullanan ruh, öldükten sonra yaşamaya devam etmekte, beden ise ölmektedir. İlk Hristiyanlara göre ruh bedeni kullandıktan sonra Tanrı’ya dönmektedir.²¹⁹ Ruh öldükten sonra yaşamaya devam ederken, hayat da tırtılın olgunlaştıktan sonra kozasından çıkarak kelebek olması gibi daha güzel bir biçim almaktadır.²²⁰

Hristiyanlıkta ölüm, Adem ile Havva’nın işlediği asli günah neticesinde bütün insanlığa verilmiş bir cezadır.²²¹ Aynı zamanda ölüm, Hz. İsa’ya inanmayan insanın asli günah yanında bireysel olarak işlediği günahların da sonucu olarak, Tanrı’dan uzaklaşma ve O’na yabancılaşma süreci olarak görölmüşür. Fakat Hz. İsa’ya inanan kimseler için ölüm ebedi kurtuluşun başlangıcıdır.²²² Ölümden sonra cennet ve cehennem olduğu bir ahiret inancı mevcuttur. Fakat insanların yeniden dirileceği ahiret hayatında bu dirilişin beden, ruh veya ruhun ölümsüzlüğü ile mi olacağı konusu tartışmalıdır. Bu tartışmaya sebep olan durum ise, Kutsal Kitap’ta bu üç görüşe kaynaklık edecek ifadelerin bulunuyor olmasıdır.²²³ Öldükten sonra Mesih’e inanan kimselerin bedenleri uykuya dalarken,

²¹⁵ Gazzali, *İhya-i Ulum-id-dina*, s.325.

²¹⁶ Demirci, *a.g.m.*, s.100-101.

²¹⁷ Revnakoğlu, *a.g.e.*, s.145.

²¹⁸ Göka, *a.g.e.*, s.74.

²¹⁹ Thomas McGowan, “Eshatology in Recient Catholie Thought”, *Death And Immortality In The: Religions In The World*, Ed. Paul and Linda Badham, Paragon House, Nevyork 1987, s.59.

²²⁰ James Scully, “A Christian View of Death”, *Death and Dying*, Ed: David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, s.21.

²²¹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1987, s.184.

²²² Gürkan, *a.g.m.*, s.33.

²²³ Muhsin Akbaş, “Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat Ve Diriliş İnancının Dini Ve Teolojik Temelleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:15, 2002, s.56.

ruhları bedenlerinden sıyrılıp Tanrı'ya kavuşacaktır. Mesih'e inanmayanların ruhları ise acı çekmeleri için ölümler diyarına gönderilecektir. Luka'da ölümler diyarı diye tasvir edilen yer ise cehennemdir.²²⁴ Ölen insan ruhunu Hz. İsa'ya vermektedir. Hz. İsa aynı zamanda bir insan olduğu için, insanların ölümü düşünmekten kaçınmalarını, bu olayın yalnızca başkalarının başına geldiğini sanmalarını anlayabilmektedir. Dini görevlerini yapıp, insanlar tarafından sevilen ve insanları seven biri için ölüm korkunç bir olay değildir. Hz. İsa, yeniden diriltilmek üzere öldüğü için, ölüm artık şekil değiştirmiş ve üstesinden gelinebilir bir hadise olmuştur. Hz. İsa için bunu gerçekleştiren Tanrı, diğer insanlar için de gerçekleştirecektir. Bu anlamda Hristiyanlığa göre ölüm, son değil başlangıç; kayıp değil, kazançtır.²²⁵ Tanrı kaderi yazarken ölümü de zorunlu kıldığı için, ölüm bu dünya için gereklidir.²²⁶

1.1.3. Yahudilik'te Ölüm

Tevrat'a göre Allah, emir ve yasaklarını insanlara bildirmiş olup, bunlara riayet ederek yaşayanları dünyada ödüllendirecek, riayet etmeden yaşayanları ise yine dünyada cezalandıracaktır. Bu cezaların en büyüğü ise ölümdür. Ölümden sonraki hayat ve dünya hayatının neticesinde verilecek ödül ve cezalar Yahudilikte görülmemektedir.²²⁷ Ancak iyi ve uzun bir yaşam sonrasında gelen ölüm bir ödül olarak değerlendirilirken, erken gelen ölüm insanın bireysel işlediği günahının cezası olarak değerlendirilmektedir.²²⁸

Ruh ve beden ayrımının yapılmadığı ve hayatın daha çok dünyadan ibaret bir nazarla değerlendirildiği Yahudi dinine göre²²⁹ ölümün kendisine değil, ölümden sonrasına olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Çünkü ölen kişi bir daha dönmek üzere yerin altında bulunan Şeol'e gitmekte ve orada gölge gibi yaşamaktadır.²³⁰ Şeol hakkında Tevrat'ta net bir bilgi bulunmamaktadır. Aynı zamanda ölüm ve ölüm ötesi hayat hakkında da Tevrat'ta çok fazla açıklamaların olmaması, cezanın ve mükafatın bu dünyaya özgü nitelikler taşıması, Yahudiliğin dünyayı merkeze alarak bir inanç sistemi oluşturduğunu göstermektedir.²³¹ İlerleyen zamanlarda Pers ve Grek kültürünün etkisiyle, ölümden sonra diriliş ve ruhun ölümsüzlüğü konuları gündeme gelmeye başlamıştır.²³²

²²⁴ *Kitab-ı Muakddes*, Luka, 16/22-24; Mart Hitchcock, "Hristiyanlıkta Ölümden Sonraki Hayat", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Çev: Süleyman Turan, C.V, S.4, 2005, s. 299.

²²⁵ Scully, *a.g.e.*, s.19-20.

²²⁶ John Bowker, *The Meanings of Death*, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 229.

²²⁷ *Kitab-ı Muakddes*, Levililer 26/1-44

²²⁸ *Kitab-ı Muakddes*, Tekvin 15/15, Sayılar 27/3; Gürkan, TDV: Ölüm, s. 33.

²²⁹ Gürkan, *a.g.m.*, s. 33.

²³⁰ *Kitab-ı Muakddes*, Eyup 7/9, Mezmurlar 88/4-5; Gürkan, *a.g.m.*, s. 33.

²³¹ Yusuf Altıntaş, "Yahudilikte Ahiret Anlayışı", *Din ve Hayat Dergisi*, S.16, 2012, s.37; Muhsin Akbaş, *a.g.m.*, s.56.

²³² *Kitab-ı Muakddes*, İşaya 26/19; Gürkan, *a.g.m.*, s. 33; Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2004, s.340.

Özellikle Roma döneminde soykırımın etkisiyle, iyi yaşanan bir ömürden sonra ölümün bir kurtuluş olduğuna ve insanın ebedi yaşayacağına inanılmaya başlanmıştır. Bu inanç sayesinde defin ve yas faaliyetlerine yönelik kurallar belirlenmiş ve yaşamın kutsal olup korunması gerektiği kabul edilmiştir.²³³

Hayat ve ölüm Tanrı'nın insana üflediği nefesle gerçekleşmektedir. Tanrı nefesini dışarıya gönderdiğinde insan canlılık kazanırken, nefesini aldığı da insan ölmektedir. Ölüm, onlar için korkunç ve kaçınılmaz bir hadisedir ancak hayatın sonu değildir. İnsan öldükten sonra çocukluğu sayesinde bedeniyle, hafızasının canlılığı sayesinde düşüncesiyle, karakter ve erdemi sayesinde kendisinden sonra gelecek nesiller üzerinde yaptığı etkiyle ve kimliği sayesinde idealiyle ölümsüzdür. Yani bu dinin mensupları, öldükten sonra yaşanan başka bir dünya ile değil, insanın geride bıraktığı etkilerin sürekliliği sayesinde ölümsüz olduklarına inanmaktadırlar.²³⁴

Yahudi dininde ahiret inancı, tarihsel sürece göre farklılık arz etmektedir.²³⁵ Orta Çağ'da ahiret inancı, Yahudi din adamları tarafından inanç sisteminin merkezine alınırken, modern zamanda Yahudi din adamları ve düşünürleri, çağdaş yaşamda modasının geçtiği, birçok probleme neden olduğu düşüncesiyle, ahiret inancına dair bütün öğretileri terk etmişlerdir.²³⁶

1.1.4. Uzak Doğu Dinlerinde Ölüm

Hinduizm'de "myrtu" diye ifade edilen ölüm kavramı, mutlak bir son olmayıp yeniden doğum düşüncesine dayanmaktadır. Bu dine göre ruh, Tanrı'dan geldiği için ölümsüzdür. Bu nedenle ölüm ancak beden için gerçekleşmektedir. İnsan potansiyeli gerçekleştirebilmesi için reenkarnasyon/samsara denilen hadise yaşanmalıdır. Ruhun olgunluğa ulaşması için çok defa, hatta belki sonsuza kadar ölüm ve yeniden hayat yaşanmalıdır. İnsan ruhi olgunluğuna ulaşabilmek için öldükten sonra hareket eden hayvan ve hareket etmeyen bitki şeklinde dünyaya yeniden gelmektedir. Ruhun olgunlaşması ise, Hindu'nun "moksha"ya ulaşip aydınlanmasını ve böylece "jivanmukti" haline gelmesini ifade etmektedir. İnsan, sonsuzluk ve özgürlük anlamına gelen moskha'ya ulaştığında bu döngüden kurtularak Mutlak Bir'e kavuşmaktadır. Ruh, reenkarnasyonda bedeni bir kalıp gibi kullanmaktadır. Reenkarnasyonda yeniden doğum

²³³ Gürkan, *a.g.m.*, s. 33.

²³⁴ Earl A. Grollman, "A Jewish View of Death" *Death and Dying*, Ed. David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, ss.27-28.

²³⁵ Küçük vd., *a.g.e.*, s.338.

²³⁶ Daniel Cohn-Sherbak, "Death and Immortality In The Jewish Tradition", *Death And Immortality In The: Religions In The World*, Ed: Paul and Linda Badham, Paragon House, New York 1987, ss.24, 31.

karma ilkesine göre belirlenmektedir. Hangi bedende dirileceği, bu dünyada yaptığı davranışlarına göre değişmektedir.²³⁷ Kötü davranışları iyi davranışlarından daha çoksa, yaratılış sırasındaki en aşağı bedenlerde; iyi davranışları kötü davranışlarından daha çoksa yaratılış dizisindeki en yukarı bedenlerde yeniden dirileceklerdir. Bazı insanlar potansiyellerini gerçekleştirebilme amacıyla uzun bir yol kat etmiş olsalar da çoğu insan potansiyellerini gerçekleştirememekte hatta geriye doğru gitmektedirler.²³⁸ Buna göre ölüm, yokluk veya korkulacak bir durum değil, bir hal değişiminden ibarettir. Hinduizm’de tenasühü kabul etmeyen bir Hindu’nun Hindu olmadığına inanılmaktadır.²³⁹

Budizm’e göre ölüm, yeniden dünyaya gelmek için yaşanan bir hadisedir. Bu dine göre canlıların ruhları sürekli ölmekte ve bazen hayvan, bazen de insan bedeninde yeniden dünyaya gelmektedirler. Bu ruh göçlerinin sonucunda ruhlar gelişip olgunlaşarak en iyi, en güzel, en doğru ve eksiksiz olan nirvanaya ulaşmaktadırlar. Acı çekerek beden bedene dolaşan ruhlar, nirvanaya ulaştığında, ruh göçü adı verilen samsara bitmektedir. Nihayet ruhlar Buda olarak aydınlanmakta ve sonsuz mutluluğa kavuşmaktadırlar.²⁴⁰ Budistlere göre ölümün bir kere olması yeterli değildir. Bu nedenle reenkarnasyon hadisesi, ruh olgunluğuna erişinceye kadar devam etmelidir. Hatta bu süreç sonsuza kadar devam edebilmektedir.²⁴¹ Hinduizm’de olduğu gibi karma ve reenkarnasyonun hakim olduğu bu dine göre insanın yeniden dünyaya geldiğinde sahip olduğu beden, iradi olarak yaptıklarının bir sonucudur. İnsanın bu döngüden kurtulması ise Hinduizm’den farklı olarak sekiz dilimli yol ile mümkündür. Bu anlayışa göre bu dine sahip bir kimse ancak kendi arzu, istek ve tutkularından uzaklaşarak Nirvana’ya ulaşabilmektedir.²⁴²

1.2. FELSEFEDE ÖLÜM

Hayatın anlamı nedir sorusunu gündeme getiren ölüm olgusu, elbette ki tarihin her döneminde düşünürlerin ilgi odağı olmuştur. Hatta felsefe biliminin de ölüm sorusu neticesinde ortaya çıktığı bilinmektedir.²⁴³ Cicero, Platon, Sokrates gibi pek çok filozofa

²³⁷ Sevinç Aksin - Canan Seyfeli, “Mrtyu: Hinduizm’de Ölüm”, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C.XIV, S.1, 2022, s.216; Küçük vd., *a.g.e.*, ss.204-205.

²³⁸ John Hick, *Death and Eternal Life*, Mc Millan Press, London, 1980, s.155; Diwan Chand Sharma, “An Eastern View of Life After Death”, *Death and Dying*, Ed. David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, ss.127-128; Aydın, *a.g.e.*, s.190.

²³⁹ Küçük vd., *a.g.e.*, s.204.

²⁴⁰ Özcan Köknel, *Korkular Takıntılar Saplantılar*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1998, s.125

²⁴¹ Hick, *a.g.e.*, s.155.

²⁴² Küçük vd., *a.g.e.*, ss.289-290.

²⁴³ Hökelekli, *a.g.e.*, s.7; Nurten Gökalp, *Ölüm Üzerine*, Ed: Nurten Gökalp, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s.v.

göre felsefenin amacı insanı ölüme hazırlamaktır.²⁴⁴ Hayatın ve ölümün nasıl olduğunu fen bilimleri ortaya koyarken; niçin, neden, hangi hikmete binaen olduğunu ilahiyat ve felsefe bilimleri ortaya koymaktadır. Böyle önemli bir soru ve cevap, psikoloji bilimini de ilgilendirmektedir. Bir psikoterapist olan Yalom, mesleğini yaparken en çok faydalandığı kimselerin büyük psikiyatrlar değil, kadim Yunan filozofları olduğunu dile getirmektedir. Özellikle MÖ 341 yılında dünyaya gelen Epiküros’tan etkilendiğini ve faydalandığını ifade eden Yalom, onun fikirlerinin bugün için de geçerli olduğunu vurgulamaktadır.²⁴⁵ Çünkü ölümü bir problem olarak ele alan filozofların pek çoğu, psikologları da ilgilendiren bir konu olarak, ölüm kaygısının hafifletilmesi ve bununla başa çıkma yolları üzerinde durmuşlardır.²⁴⁶

Ölümü felsefî bir konu olarak açıklamaya çalışan ilk filozof Platon’dur. Ona göre insanın hayatı boyunca devam eden tek korkusu ölüm korkusudur.²⁴⁷ Platon’a göre felsefenin kendisi “ölümü düşünmek” tir. Yaşamın ilkesi olan ruh ölümsüzdür. Ölüm ise, ruh ve bedenin birbirinden ayrılması, ruhun bu oluş-yok oluş dünyasından kurtularak ebedi-değişmez aleme geçmesidir.²⁴⁸ Ruh ezelidir, yani bedene girmeden önce başka bir alemde varlığını sürdürmektedir. Çünkü insan “bilgi”yi ancak hatırlayarak bilmektedir. Hatırlamak ise, daha önce var olan bir bilgiye işaret etmektedir. Örneğin insanın bir nesneyi güzel buluyor olması, daha öncesinde güzelliğin ne olduğunu bilmesinden kaynaklanmaktadır. Ruh, idealar aleminde güzellik idesini tanıdığı için, dünyadaki nesneleri güzel bulmaktadır. Platon ruhun ezeli olmasını bu şekilde ifade ederken, ruhun ebedi oluşunu karşıt şeylerin birbirini kabul etmemesiyle açıklamaktadır. Örneğin kar soğuk bir maddedir ve soğğun karşıtı olan sıcak kabul etmemektedir. Aynı şekilde ruh da kendisinde hayatı sürekli bulundurmaktadır. Hayat da ölümün karşıtı olduğuna göre ruh ölümü kabul etmemektedir ve ebedidir. Yani ruh, ölümden sonra varlığını başka bir yerde devam ettirmektedir.²⁴⁹ Platon’a göre dünyaya gelmeden önce Hades’te var olan ruh, bu dünyada bir bedenin içerisine sıkışmıştır ve insanın fiziksel sıkıntılara direniyor olması, ruhun beden hapisanesinden kurtulacağına dair bir umut ortaya koymaktadır. Ruh, geldiği aleme geri dönmenin özlemini çekmektedir. Bedenden ayrıldıktan sonra ruh,

²⁴⁴ Irvin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, Çev: Zeliha Babayiğit, Pegasus Yayayınları, İstanbul 2018, s.48; Gökalp, a.g.e., s.V.

²⁴⁵ Yalom, a.g.e., s.12.

²⁴⁶ Gökalp, a.g.e., s. 1.

²⁴⁷ Yakıt, a.g.e., ss.84-85

²⁴⁸ Eflatun, *Phaidon*, Çev: Suut K. Yetkin – Hamdi R. Atademir, MEB Yayınları, İstanbul 1989,s s.12-15; Ernst Von Aster, *İlkçağ ve Ortaçağda Felsefe Tarihi*, Çev: Vural Okur, İm Yayınları, İstanbul 2015, s.213.

²⁴⁹ Eflatun, a.g.e., ss.30-36, 41-44, 108; Necati Öner, *Stres ve Dini İnanç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1984, s.20; Aster, a.g.e., ss.219, 221-223.

tekrar Hades'e dönecektir.²⁵⁰ Ona göre göre insan henüz dünya hayatını yaşarken, bedeninin hazlarından kurtulmaya çalışarak, ruhunu bedeniyle olan ilişkisinden ayırmaya gayret etmelidir. Çünkü bedende bulunan birtakım duyular, tutkular, istekler, korkular, kuruntular, hazlar ve acılar insanı yanıltarak ruhun hakikati tam anlamıyla kavramasını engellemektedir. Beden ve ruhun ayrımı ise ancak ölümle gerçekleşebilmektedir. Böylece insan öldüğü zaman gerçek bilgiye ulaşabilmektedir. Böyle bir düşünceye sahip olan insan ise, her anını ölecekmiş gibi yaşayarak hazırlık yapmaktadır. Bunun neticesinde ölümden kaygı ve korku duymamakta, hatta ölümü gerçek bilgiye kavuşmanın vesilesi gördüğü için sevinmektedir.²⁵¹ Ruhun güzele, iyiye, mükemmele ve mutluluğa karşı bir eğilimi vardır ancak, insan bu eğilimini tutkularında aramaya kalktığı takdirde, devamlı bedenine köle bir halde yaşamını sürdürmek zorunda kalmaktadır. Ancak tutkularına yenik düşmeyen, onları hakimiyeti altına alan ruh, sonraki dünyada beden kölesi olmaktan kurtulabilmektedir.²⁵² Ruh bedene tertemiz ve saf bir halde girmekte ancak ölüm anında bedenden çıkarken, bedenle olan ilişkisi nedeniyle saflığını yitirmektedir. Böyle bir ruh, bedeninin isteklerine hükmedememiştir. Bu nedenle Platon'a göre ruhlar, dünyada tekrar başka bir beden içine girerek saflığını kazanmaya çalışmaktadırlar. Reenkarnasyon diye ifade edebileceğimiz bu durum, ruh katışıksız ve tertemiz olana kadar devam etmektedir.²⁵³

Ölümlle en çok ilgilenen felsefi görüş hiç şüphesiz ki varoluşçu yaklaşımdır.²⁵⁴ Bu yaklaşıma göre insan ölümü düşünerek yaşamalıdır. Bu düşünceyle yaşayan bir insanın ise, kaygılanması oldukça normaldir. İnsan ancak ölüm kaygısıyla cesaretli bir şekilde yüzleştiği zaman, onun üstesinden gelebilmektedir.²⁵⁵ Varoluş felsefesine göre ölüm, hayatı zayıflatan, korkulması ve boyun eğilmesi gereken bir olgu değil, aksine insanın başkaldırmasını sağlayan, onu en üst mertebeye ulaşmak için harekete geçiren bir olgudur. Aynı zamanda ölüm yaşamın belirli bir anına sıkıştırılan biyolojik bir olay olmaktan ziyade, hayatın daimi bir unsuru olarak her an var olan bir gerçekliktir.²⁵⁶ Yine bu anlayış çerçevesinde ölüm yokluk ve hiçlik olduğu için insan, anlamlı bir hayat yaşayıp yaşamadığı konusunda endişeye kapılmaktadır. Çünkü bu anlayışa göre insan

²⁵⁰ Aster, *a.g.e.*, ss.222-224; Eflatun, *a.g.e.*, s.54.

²⁵¹ Eflatun, *a.g.e.*, ss.16-23.

²⁵² Aster, *a.g.e.*, s.224

²⁵³ Eflatun, *a.g.e.*, ss.55-57.

²⁵⁴ Aydoğdu, *a.g.m.*, s.128.

²⁵⁵ Lepp, *a.g.e.*, ss.73-74.

²⁵⁶ Otto Friedrich Bollnow, "Ölüm Sorusu", Çev: Rahman Akalın, *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar Dergisi*, C.I, S.6, 2013, ss.167-169.

kendi varoluşunu, değerlerini, gideceği yolu kendisi yarattığı için özgürdür. Ancak yalnızca varoluş sorumluluğunu üstlenen birey özgür olabilmektedir. Bu sorumluluğu hisseden insan ise varoluş kaygısı hissetmektedir.²⁵⁷ Aydoğdu'ya göre insanı 20.yy. da ölümle tekrar barıştıran akım varoluşçuluktur.²⁵⁸

Bollnow'a göre ölümün nesnel anlamının kavranmasından daha çok, ölümün her insan için ne anlama geldiği bilinmelidir. Ona göre varoluş felsefesinde ölüm, genelde hayatın sonu olmasından ziyade, özelde her insan için tek tek, ölümün yaşam için ne ifade ettiği ve ilk bakışta zayıflık gibi görünen ölümün yaşamı dönüştüren artı gücünün ne olduğu bilinmelidir. Ölüm hayatın dışında değil, aksine hayatın tam ortasında onu tamamlayan bir olgudur.²⁵⁹

Heidegger'e göre ölüm varoluşsal bir fenomendir. Hem varlığın tatmin edici bir açıklamasının yapılabilmesi hem de öldükten sonra neler olup bittiğini anlayabilmek için, öncelikle ölümün ontolojik olarak anlaşılması gerekmektedir. Ölüm, biyolojik bir süreç değil; dünyada var olmama halidir. İnsan, başkalarının ölüm deneyimlerini gözlemleyerek ölümü anladığı kanısına varmaktadır fakat bu büyük bir yanılgıdır. Çünkü yaşanan her ölüm "bireye özgü" dür. İnsan yaşadığı müddetçe daima noksandır yani kendi olgunluğuna varamamış, kendini gerçekleştirememiştir. İnsan kendini gerçekleştirdiğinde ölmekte, yani dünyada var olmama haline geçmektedir. Ancak yaşanan her ölüm, insanın kendini gerçekleştirerek dünyada var olma halinin sona erdiği anlamına gelmemektedir. Bu anlamda ölüm, insanın kendini gerçekleştirme imkanlarının sona erdiği anlamını taşımaktadır. İnsanların birçoğu ölümü bu şekilde karşılamaktadır.²⁶⁰ Heidegger'e göre insan var olduğu sürece ölme imkanı vardır. Oysa insan ölüm hakkında hiçbir fikre sahip değildir. İnsanın hakkında bir bilgisi olmadığı ölümün içine atılması da korku duygusunu açığa çıkarmaktadır. Ona göre bu korku "asli ve etkilidir." Ölüm korkusunda, insanın esas korktuğu şey, varlık imkanının kaybolması, dünyada var olmama durumudur. Ölüm korkusu insanın bir zayıflığı değildir, insanın varoluşunun temelinde bu korku vardır. İnsan bu korku sayesinde kendi varlığını idrak edebilmektedir. Ne var ki, insan bir taraftan da dünyalık şeylerle ilgilenecek, hakkında bir şey bilmediği ölümün belirsizliğinden kaçmaktadır. Dünyevi yaşamda ölüm, her yerdedir ve herkes içindir. Ancak ölüm, "siliktir, göze çarpmaz." Ölüm inatla görmezden

²⁵⁷ Engin Geçtan, *Çağdaş İnsanda Normaldışı Davranışlar*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, ss.58, 141.

²⁵⁸ Aydoğdu, *a.g.m.*, s.128.

²⁵⁹ Bollnow, *a.g.m.*, ss.163,164,166.

²⁶⁰ Kaan H. Ökten, "Heidegger'in Varlık ve Zaman'daki Ölüm Çözümlemesi", *Cogito Dergisi*, S.40, 2004, ss.125.

gelinmekte ve geçirilmektedir.²⁶¹ Halbuki insanın kendi ölümlülüğünün farkında olması, insanı daha yüksek varoluş mertebelerine çıkartmaktadır. Ona göre iki türlü varoluş şekli vardır: birey ya var olmayı unutarak ya da var olmayı düşünerek yaşamaktadır. Var olmayı unutarak yaşayan birey, ölümü görmezden gelerek, çevredeki şartların yönlendirmelerine bağımlı olarak, amaçsız ve alışkanlıklardan örülmüş yapay bir hayat yaşarken; var olmayı düşünerek yaşayan birey, ölümü göz önünde bulundurup, şartların bağımlılığından kurtularak, sorumluluklarının bilincinde, belli bir amacı olan sahici bir hayat yaşamaktadır. Bireyin ulaşması gereken varoluş mertebesi ikincisidir. Bu mertebede birey, kendi sınırlılıklarını ve imkanlarını fark etmektedir. İnsan, ölümü unutturan dünyevi meşgalelerden uzaklaşarak bu mertebeye ulaşabilmektedir.²⁶² Ne var ki bireyin bu mertebeye yalnızca düşünerek ulaşması her zaman mümkün görünmemektedir. Karl Jaspers, ölüm gibi yaşanan bazı “sınır deneyimler”in bireyin sahici bir hayata uyanmasını sağladığını ifade etmektedir. Yaşanan bu sınır deneyimler, bireyi sarsmakta ve onu ölümle kolayca yüz yüze getirmektedir. Böylece insan, hayatında köklü değişiklikler yapabilmektedirler.²⁶³ Heidegger, ölümden sonraki yaşam hakkında bilgi edinebilmek için insanın ölümü bütün ontolojik özüyle kavraması gerektiğini ifade ederken, Heidegger’in aksine Levinas, ölüyü gömmeye ve yas tutma gibi kültürel şekilleri de kapsayarak başkalarının ölümünü anlamının, ölümü anlamaya vesile olacağı görüşündedir.²⁶⁴

MÖ 270 yılında ölen Epiküros’a göre bir doktor nasıl insan bedenini tedavi ediyorsa, bir filozof da insanın ruhunu tedavi etmektedir. Ruhun tedavisi için yapılması gereken şey ise, insanın mutsuzluğunun kaynağı olan ölüm korkusunun dindirilmesidir. Ona göre ölüm, insanın hayattan zevk almasını engellemektedir.²⁶⁵ Bunun temelinde ise, insanın ölüm anında ve öldükten sonra çekeceğini düşündüğü acı ve ıstıraplar vardır. Oysa ona göre böyle bir düşünce yanlıştır. Çünkü ölüm, acılı bir süreç değil, acısız geçen bir bilinç kaybıdır.²⁶⁶ Ölüm sonrasında çekilen acı hakkında ise Epiküros, tanrıların ve öteki dünyanın olmadığını öne sürerek, ölümden korkmak için bir nedenin olmadığını bildirmektedir. Ona göre yaşamın amacı zihinsel dinginlik anlamına gelen

²⁶¹ Ökten, *a.g.m.*, ss.141-144.

²⁶² Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, ss.49-50; Irvin Yalom, *Din ve Psikiyatri*, Çev: Zeliha Babayigit, Pegasus Yayınları, İstanbul 2020, ss. 53-54; Ökten, *a.g.m.*, ss. 149-154.

²⁶³ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, ss.49-50, Yalom, *Din ve Psikiyatri*, s.53-54; Süleyman Hayri Bolay, “Felsefenin Ölümüne Bakışı Yahut Ölüm Problemi”, *Ölüm Üzerine*, Ed: Nurtan Gökalp, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s.26.

²⁶⁴ Robert Bernasconi, “Felsefe ve Ölüm Kültürleri”, Çev: E.E.Ç, *Cogito Dergisi*, S.40, 2004, ss.179, 187.

²⁶⁵ Yalom, *Güneşe Bakmak*, s.12.

²⁶⁶ Gökalp, *a.g.e.*, s.4.

“ataraksia”dır.²⁶⁷ Epikürcü filozoflar ölümün korkulacak bir şey olmadığını, “Ölüm varken biz yokuz, biz varken ölüm yok. Hiçbir zaman onunla karşılaşmayacağız ki, ölümden korkalım.” cümlesiyle ifade etmişlerdir.²⁶⁸

Stoacılar ise Epikürcülerin aksine ölümü hayatın en önemli olayı olarak kabul etmektedirler. Onlara göre beden ve ruh, ölümle evrenin beden ve ruhuna dönmektedir. Beden ve ruh aslına döndüğü için ölüm korkulacak bir durum değildir.²⁶⁹ İyi yaşamayı öğrenmek, iyi ölmeyi öğrenmek demektir. Aynı şekilde iyi ölmeyi öğrenmek de iyi yaşamayı öğrenmeyi ifade etmektedir.²⁷⁰ Ölüm korkusunun üstesinden gelebilmenin en iyi yolu ise, Stoacılara göre ölümü sürekli düşündürmektir. Zira hayatta her şey kaderle belirlendiği gibi ölüm de kaderle belirlenmektedir. Bu nedenle ölümden kurtuluş mümkün olmadığı için, insan ona karşı koymaya çalışmamalı, bütün davranışlarında ölümün var olduğu gerçeğiyle, ölümü düşünerek hareket etmelidir.²⁷¹ Örneğin Stoacılar kabul edilen Seneca’ya göre kaderle (yasayla) belirlenen ölümün ne zaman geleceği belirli olmadığı için, insan her an kendisini ölüme hazırlamalı ve buna uygun bilgece bir hayat sürmelidir.²⁷² Stoacılar bir çocuğun başını okşarken bile fani bir varlık olduğunu hatırlayarak sürekli ölümü düşünmek gerektiğini, böylece ölümden korkulmayacağını savunurlarken; Epikürcüler insanın hayatta olduğu sürece ölümün olmayacağını, bu sebeple de ölümü düşünmemek gerektiğini savunmaktadırlar.²⁷³

Montaigne’e göre insan her an ölmektedir. Yani insan hep bir önceki anı öldürerek yeni bir ana geçmektedir. Dün ölmüş bir gündür, yarın da bugün ölmüş olacaktır.²⁷⁴ Montaigne’e göre insanın bütün dertlerinin biteceği yere gitmesi, yani ölmesi için dertlenmesi aptallıktan başka bir şey değildir. İnsanın başına bir defa gelen bir şey için bütün ömrünü onun gelmesinden korkarak geçirmek deliliktir. Ölüm başka bir hayata açılan kapıdır. Ona göre insan, ölümden hayata geçerken bir kaygı duymadığı gibi, hayattan da ölüme geçerken bir kaygı duymamalıdır, yani insanoğlu nasıl geldiyse o şekilde gitmelidir. Ölüm hayatın içinde yer aldığı için, insan dünyaya geldiği andan itibaren ölümü hazır bir şekilde beklemeli; tıpkı toprak, hava, ateş ve su gibi ölümü yaşamının gereği olarak kabul etmesi gereklidir. Ebedi olan şey hayat değil ölümdür.

²⁶⁷ Göka, *a.g.e.*, s.37.

²⁶⁸ Aster, *a.g.e.*, s.297.

²⁶⁹ Aster, *a.g.e.*, s.290; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.8-9.

²⁷⁰ Engin Geçtan, *Varoluş ve Psikiyatri*, Remzi Yayınları, İstanbul 1996, s.169.

²⁷¹ Aydın, *a.g.e.*, s.186; Aster, *a.g.e.*, ss.290-291.

²⁷² Umut Ayhan, “Seneca’da Yaşam ve Ölüm”, *Ölüm Üzerine*, Ed: Nurten Gökalp, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s.111.

²⁷³ Öner, *a.g.e.*, s.18.

²⁷⁴ Montaigne, *Denemeler*, Çev: Selahattin Eyüboğlu, Cem Yayınları, İstanbul 1991, s.166.

Dünyada bir gün ile yüz gün yaşayan iki kişinin öldükten sonra geçireceği zaman eşit olduğu için insanın geri dönemeyeceği ebedi hayattan kaçmasının hiçbir anlamı yoktur. İnsan için önemli olan şey uzun değil iyi bir yaşamdır ki bu da insanın istidadiyla alakalı bir durumdur. Ölüm korkusundan daha büyük bir korku varsa, o da hiçlik korkusudur. İnsanı esas korkutan şey ölümün kendisi değil, insanın ölüme verdiği negatif anlamdır.²⁷⁵ Ona göre insanların korkudan intihar etmeleri, korkunun ölümden daha dayanılmaz bir bela olduğunu göstermektedir.²⁷⁶ Ölümden korkmayan insan özgür bir insandır.²⁷⁷

1.2.1. İslam Felsefesinde Ölüm

İslam filozofları ölümün ve ölümden sonrasının ancak vahye dayanarak açıklanabileceğini öne sürmüşlerdir. Kaldı ki felsefe ve dinden ölüm konusunu çıkardığımızda her iki alandaki literatür büyük bir kayba uğramaktadır.²⁷⁸ Bu nedenle birçok İslam filozofu ölüm konusuyla ilgilenmişlerdir.

Ölüm korkusuyla ilgili müstakil eser ortaya koyan İbn Sina'ya göre hayat ve ölüm, tabii ve iradi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İradi ölüm, nefsin arzu ve isteklerini terk etmek anlamına gelirken; iradi hayat, nefsin arzu ve isteklerinin peşi sıra koşmayı ifade etmektedir. Tabii hayat ise, insanın ebedi hayatta mutlu olacağı ilimlerle meşgul olması, cahillikten uzak kalması demektir. Ona göre tabii hayat imrenilecek bir hayattır. Allah'tan gelen varlığın tekrar Allah'a dönmesi anlamına gelen tabii ölüm ise korkulacak bir durum değildir. Çünkü insanın özelliği yaşayan ve ölen bir varlık olmasıdır. Bundan dolayı ölümden korkan kimse aslında kendisinden korkmaktadır.²⁷⁹

Kindi'ye göre ölüm, insan tabiatının tekamülüdür. İnsanın varoluş şartı ölümle gerçekleşmektedir. Bu açıdan ölüm bir eksiklik değildir. İnsan için kötü olan ölüm değil, ölüm korkusudur. İnsanların ölümü korkunç bir musibet olarak algılamalarının nedeni ise ölüm ve hayat hakkındaki bilgisizliklerinden kaynaklanmaktadır. Kindi bu hususta cenin örneğini vermektedir. Rahimde olan cenin dünyaya çıkmaktan korkmaktadır. Fakat dünyanın genişliğine çıktığında ona geri rahme girmesi gerektiği söylene aynı şekilde

²⁷⁵ Montaigne, *a.g.e.*, ss.144-151.

²⁷⁶ Montaigne, *a.g.e.*, s.179.

²⁷⁷ Montaigne, *a.g.e.*, ss.208-210.

²⁷⁸ Aydın, *a.g.e.*, s.188.

²⁷⁹ İbn-i Sina, *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, Çev: M. Hazmi Tura, İstanbul 1959, ss. 15-17; İbn-i Miskeveyh, "Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu", Çev: İbrahim Aslan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.LII, S.2, 2011, s.329

yine korkacak ve geri dönmek için her şeyi yapmak isteyecektir. Bunun gibi insan ölüm ve öldükten sonraki hayatı gördüğünde eskisi gibi olmak istemeyecektir.²⁸⁰

Farabi'ye göre en büyük mutluluk ölümden sonra gerçekleşecektir. Ancak yine de insan ölümü istememelidir. Çünkü ona göre erdemli insan, hayatın kötü yanlarından uzaklaşmak için ölümü istememeli ve ölümden de korkmamalıdır. Farabi'ye göre cahil kimseler dünyevi hazzardan, fasık kimseler ise dünyevi menfaatlerden ve ahiretteki mutluluktan mahrum kalacaklarını bildikleri için ölümden korkmaktadırlar.²⁸¹

İbn Miskeveyh'e göre ölüm, ruhun alet olarak kullandığı bedeni terk etmesinden başka bir şey değildir. Ruh ise bedeni terk ettikten sonra saadete kavuşmaktadır ve varlığını sürdürmektedir, ruhun yok olması mümkün değildir.²⁸² Ona göre ölüm aslında yeryüzünün sıhhati ve devamı için gerekli bir durumdur. Çünkü neslin sürekli devam etmesi demek, yeryüzünün fesada uğraması, insanoğlunun yaşamını sürdürmesi için gerekli kaynaklara ulaşamaması anlamına gelmektedir.²⁸³

1.3. ÖLÜM KARŞISINDAKİ TUTUMLAR

Ölüm tarihin hiçbir döneminde sıradan bir hadise olarak kabul görmemiş, insanların ölüm karşısında geliştirdiği tavırları sözlü, yazılı ve davranış boyutunda kendini göstermiştir. Gelişen dünya düzeni ve teknolojik gelişmeler, bireyin ölüm karşısındaki çaresizliğine ve bunun sonucunda hissetmiş olduğu kaygısına engel olamamıştır. İnsan, kaçamayacağı bir gerçek olan ölüm karşısında, ölümü bizzat tecrübe etmediği için çevresinde gördüğü ölüm hadiseleri vasıtasıyla ölüm üzerine düşünmekte, değerlendirmeler yapmakta, kaygı ve korkularını azaltmak ve yok etmek için bir takım kültürel, felsefi, dini alanda arayışlarla çeşitli tutumlar geliştirmektedir.²⁸⁴ Hatta bazı görüşlere göre, öldükten sonra uygulanan adetlerin temel nedeni, insanların ölüm karşısında hissetmiş olduğu kaygı ve korkudur. Bu törenler sayesinde insan, ölüm karşısında hiçbir şey yapamamanın verdiği çaresizlik ve kaygı duygularının ağırlığını hafifletmekte, bir tür savunma mekanizması oluşturarak kendini biraz daha güvende hissetmektedir.²⁸⁵ Nitekim kültürel dünya görüşleri ve inançlar, bireyin ölümsüzlük

²⁸⁰ Yakub b. İshak Kindi, *Üzüntüden Kurtulmanın Yolları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Çev: Mustafa Çağrıncı, Ankara 2012, s.99.

²⁸¹ Fârâbî, *Fusulu'l Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, Çev.: Hanifi Özcan, İzmir 1987, ss.62-64'den akt. Hasan Özalp, *Farabi Ve İbn Sina Düşüncesinde Ruh ve Ölüm Ötesi*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2014, s. 106.

²⁸² Miskeveyh, *a.g.e.*, s.328.

²⁸³ Miskeveyh, *a.g.e.*, s.331.

²⁸⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.21-22; Murat Yıldız, "Dindarlık ve Ölüm Kaygısı- Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri", *Journal of Religious Culture*, S.43, 2001, s.1.

²⁸⁵ Sedat Veyis Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, BilgeSu Yayınları, Ankara 2017, ss.47, 122-123; Mannoni, *a.g.e.*, ss.31-32.

arzusu karşısında yaşamış olduğu kaygıya karşı bir tampon görevi görmekte, bireyin ölüm kaygısına uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır.²⁸⁶ İnsanın ölüm karşısında sergilediği bu çeşitli tutumların temelinde de, aranan fakat genellikle bulunamayan yatışma isteği vardır.²⁸⁷

İnsanın ölüm karşısındaki tutumunu belirleyen ölçütlerden biri olarak kabul gören kültürel dünya görüşleri ve inançlar, zaman içerisinde değişime uğradıkça, bireyin aldığı tutumlar da değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin modern zamanlarda ölüm olayları, toplumdan ve hayatın içinden alınıp; kurumlara ve hayatın dışına taşınmaya başladığı için, çağımızın modern insanı ölüm tecrübesini çok fazla yaşayamamakta ve içselleştirememektedir. Nitekim artık ölümler, insanın yanı başında değil, hastanelerde, huzur evlerinde, bakımevlerinde ve sağlık kuruluşlarında meydana gelmektedir. Bu durumun neticesinde birey, ölümü yok kabul etmekte ve hayatı gereği gibi anlamlandırmamaktadır.²⁸⁸ Aynı zamanda geçmişe nazaran insanın ölüm haberlerini neredeyse her gün aldığı bir çağda, artık bu haberlere alıştığı için sarsılmamakta ve bir taraftan da ölenin kendisi değil de başkası olduğunu düşünerek sevinmektedir.²⁸⁹ Seküler dünya görüşünün yaygınlaştığı bu yüzyılda, dindar insanların da ölüme bakışı değişebilmektedir. Göka'ya göre günümüz Müslümanlarının ölüm algısını, ölüm karşısındaki tutumlarını Türk-İslam kültürü belirlemekle birlikte, modern kültür bir şekilde Müslümanların fikirlerini de etkilemektedir.²⁹⁰

Ölüm olgusu ve ölüm kaygısı evrensel kavramlar olmasına rağmen, her insan bu kavramlar karşısında aynı tutumu geliştirmemektedir. Her insanın ölümü biricik olduğundan, ölüme karşı tutumlar da bireye özgü olarak değişmektedir.²⁹¹ Ölüm, insanın bütün gelişim dönemleri içerisinde farklı derecelerde kendisini hissettirdiği için, insan ölümü düşünmekten kendisini alıkoyamamakta, bir şekilde mutlaka onu düşünmeye mecbur olmaktadır. Ancak her insanın ölümü değerlendirmesi inancına, kültürüne, ahlakına, kişiliğine, mesleğine, yaşına, cinsiyetine, düşünce yapısına, sosyokültürel durumuna, hayata verdiği anlama bağlı olarak farklılaşmaktadır.²⁹² Bu değişkenlere bağlı olarak, her insanın ölüm algısı ve ölüme verdiği anlam, onun ölüm karşısındaki

²⁸⁶ Jeff Greenberg vd. "Evidence For Terror Management Theory: I. The Effects of Mortality Salience on Reactions to Those Who Violate or Uphold Cultural Values", *Journal of Personality and Social, C.LIV, S.4, 1989, ss.681-690.*

²⁸⁷ Mannoni, *a.g.e.*, s.32.

²⁸⁸ Koç, *Ölüm Psikolojisi 1*, ss.119-120.

²⁸⁹ Kübler Ross, *a.g.e.*, s.22.

²⁹⁰ Göka, *a.g.e.*, s.282.

²⁹¹ Göka, *a.g.e.*, s.80; Karaca, *a.g.e.*, 16; Koç, *a.g.m.*, s.119; Yıldız, *Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı*, s.150.

²⁹² Yakıt, *a.g.e.*, s.84; Lepp, *a.g.e.*, s.141.

tutumlarını belirleyen en önemli etken olarak kabul edilmektedir. Zira hayat ölüme doğru akmaktadır. Dünyaya gelmenin bir anlamı olduğu gibi dünyadan gitmenin de bir anlamı vardır.²⁹³ Ölüm ve hayat birbiriyle anlam bulduğu için, bireyin ölüme verdiği anlam ve ölüm karşısındaki tutumu, onun hayata bakış açısını ve davranışlarının niteliğini belirlemektedir.²⁹⁴ Örneğin insan ölümü “yok olma” olarak algıladığı zaman, ölümü inkar eden bir tutum geliştirirken, ölümü “büyük ve önemli” bir olay olarak algıladığında ise, ölümü kabullenici bir tutum geliştirmektedir. Bazen de bu iki çelişkili durum, aynı bilinç içerisinde aynı anda yaşanabilmektedir.²⁹⁵

Bütün semavi dinler ölüm ve sonrası hakkında bilgi vermesine rağmen dindar insanların da ölüm karşısındaki tutumları değişebilmektedir. Örneğin, Khawaja’ya göre dindar insanlar ölüm karşısında dört farklı tutum geliştirmektedirler. Dünyevi işlerle meşgul olup ölümü hiç hatırlamayan birinci grup dindar insanlar, dünyevi zevklerini bırakmak istemedikleri için ölüm karşısında sıkıntı ve keder hissetmektedirler. İkinci grup dindar insanlar ise, kendilerinde Allah korkusu bulunduğu halde ölümle karşılaşmaya hazırlıklı olmadıkları için ölüm düşüncesiyle uzlaşamayanlardır. Bu insanlar ahirete hazırlık yapmadıkları için ölümü istememektedirler. Samimi olarak dindar olan üçüncü grup ise, ölümü sevip arzu edenlerdir. Onlar gereği gibi tevbe edip, ölümü Allaha’ kavuşma olarak algılamaktadırlar. Daha ileri seviyede olan dördüncü grup dindarlar ise, Allah rızası dışında hiçbir şey istemeyen, Allah’a karşı derin muhabbet besleyen insanlardır.²⁹⁶

İnsan hissettiği ölüm kaygısına karşı her zaman mantıklı çözümler bulamamaktadır. Birey, hissettiği bu duygu karşısında mantık dışı bir çözüm bulduğunda ise, gerçekçi olmayan çarelere başvurabilmektedir. Bu nedenle insan kaygı duygusuyla yüzleştğinde ya vicdanının sesini dinlemekte, ya kaçmakta ya da tehlikeyi hisseden dürtülerini bastırmakta²⁹⁷ ve bu davranışları neticesinde de bir tutum geliştirmektedir. Bireyin kendi ölümüne karşı ölümü inkar etme, ölüme meydan okuma, ölümü isteme ve ölümü kabullenme şeklinde dört tutum, başkalarının ölümü karşısında ise “yas tutma” şeklinde bir tutum geliştirdiği bilinmektedir.²⁹⁸

²⁹³ Carl G. Jung, “The Soul and Death”, *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York 1959, s.7.

²⁹⁴ Yakıt, *a.g.e.*, s.84; Lepp, *a.g.e.*, s.141.

²⁹⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s.147.

²⁹⁶ Khawaja, *a.g.e.*, ss.9-11’den akt. Karaca, *a.g.e.*, s.264.

²⁹⁷ Geçtan, *a.g.e.*, s.64.

²⁹⁸ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.42-52.

1.3.1. Ölümü İnkâr

Geleneksel dünyada mezarlıklar insanlara ölümü hatırlatması amacıyla şehrin ortasına yerleştirilmekteydi.²⁹⁹ Oysa bireyselliğin yaygın olduğu modern çağda ölüm, hayatın dışına itilmiş, film sahnelerinin içine sıkıştırılmış, hastane odalarında yaşanan ve yalnızca şehrin uzağındaki mezarlıklarda var olan, edebe aykırı, utanç verici, inkâr edilen, hafızalardan uzaklaştırılması ve mücadele edilmesi gereken bir hastalık olarak algılanmaktadır. Modern insan ölümün duygusal ağırlığından bu şekilde uzaklaşmaktadır. Aynı şekilde ölüm nedeniyle tutulan yas da günümüzde utanç duyulan bir olgu haline gelmiştir.³⁰⁰ Bu tavrın gelişmesindeki en önemli etkenler kültürün sekülerleşmesi ve dini değerlerin etkisini yetirmesidir. Dinin etkisini hissedemeyen çağdaş insan, hayatı yalnızca bu dünyadan ibaret görmektedir. Ölümü her zaman başkalarının başına gelen bir hadise olarak algılamakta, ölenin kendisi olmadığı için bilinç dışında adeta mutluluk hissetmektedir. Birey ölümü iki şekilde inkâr etmektedir. Bunların birincisi ölümü hiç hatırlamayacak, düşünme fırsatı bulamayacak şekilde gündelik hayatı çok yoğun yaşamak anlamına gelen “*maskeleme*” dir. Birey kendini ya işine ya da zevklerine adanarak ölümle karşı karşıya gelmemeye çalışmaktadır. Ölümü inkâr etmenin diğer bir şekli de “*bastırma*” dır. Birey bu dünyada sonsuza dek yaşayacağı zannıyla, geleceğe dönük planlarında ölüme hiç yer vermemesi, yani ölümü bilinçli bir şekilde hayatında uzaklaştırması anlamına gelmektedir.³⁰¹ Bastırma (repression), farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin yaşı oldukça ilerlemiş bir insanın para biriktirmesi ve kimseye yardım etmemesi bastırma hareketinin bir sonucudur.³⁰² Bastırılmış ölüm korkusu, hiçbir problemi çözemediği için, bastırılmamış ölüm korkusundan daha tehlikelidir.³⁰³

Ölümü inkâr etme tutumunda etkili olan şey ölüm kaygısıdır. Birey ölüm kaygısı nedeniyle bütün yaşam enerjisini onu inkâr etmede kullanabilmektedir. Hatta Yalom, aralarında Freud gibi önemli isimlerin yer aldığı pek çok psikoterapistin terapi esnasında hastanın ölüm anksiyetesini özellikle görmezden geldiklerini vurgulamaktadır. Ona göre terapistlerin bu davranışlarının altında ölümü inkâr etme yoluyla kaygılarına karşı savunma mekanizması oluşturmaları yatmaktadır. Zira hastanın ölümü üzerine

²⁹⁹ Demirli, *a.g.m.*, s.97.

³⁰⁰ Aries, *a.g.e.*, s.80-83; Kübler Ross, *a.g.e.*, s.16; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.2.

³⁰¹ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.42-44; Göka, *a.g.e.*, s.95.

³⁰² Wahl, *a.g.e.*, s. 17-18; Cüceloğlu, *a.g.e.*, s. 301.

³⁰³ Lepp, *a.g.e.*, s.75-76.

konusmak, terapistin kişisel ölümüyle yüzleşmesine sebep olmaktadır.³⁰⁴ Ancak şunu da göz önünde bulundurmak gerekir ki, terapistlerin de tıpkı diğer insanlar gibi varoluşun kendisinde bulunan kaygılara karşı herhangi bir bağıışıklıkları bulunmamaktadır.³⁰⁵

Kübler Ross’a göre, insanın ölüm karşısında olumsuz tepki vermesinin nedenlerinden biri, bilinçaltında hayatın biteceğine dair bir kabulün olmamasıdır. Bundan dolayı insan kendi ölümünü kabullenmek istememektedir. Şayet hayatın bir sonu varsa, bu son, doğal nedenlerle veya yaşlılıkla değil, kötü niyetli insanlar tarafından, dışardan bir güçle gerçekleşmelidir. Yani insanın bilinçaltı öleceğini değil, öldürülebileceğini kabul etmekte ve ölümü ceza, intikam gibi pesimist bir nazarla eşleştirmektedir.³⁰⁶ Öner’e göre insan zihinsel olarak, ölümün herkes için geçerli olduğunu kabul etse de kendisinde bulunan narsist eğilimden dolayı duygusal açıdan kabul etmekte zorlanmaktadır. Yani insan için ölüm asla kaçamayacağı, yok olma ihtimalini içerisinde barındıran varoluşsal bir gerçektir fakat bir o kadar da korkutucu ve kaygı uyandırıcıdır.³⁰⁷

Yalom’a göre insanların birçoğu ölüm kaygısına karşı inkâr temelli iki türlü savunma gerçekleştirmektedir. Bunlardan birincisi bireyin kendisinin “özel” olduğuna inanmasıdır. Her birey varoluş bakımından farklı bir insan olmadığının ve tıpkı diğer insanlar gibi kendisinin de öleceğinin bilinç düzeyinde farkında olmasına rağmen, içten içe ölümü kendisine yakıştıramamakta ve ölümün başkaları için geçerli olduğuna inanmaktadır. Bu sebeple birey, hayatını tehdit edecek bir durum veya hastalıkla karşılaştığında ilk verdiği tepki “inkâr” olmaktadır. Çünkü bu tehditler bireyin özel olduğuna dair inancını zedelemektedir. Bunu fark eden birey ise, gerçekte nesnesi olmayan bir şeye karşı öfkelenmektedir. Birey özel olma durumunun ölüm kaygısını azaltmadığını fark ettiğinde de, Yalom’un “nihai kurtarıcı” diye adlandırdığı inkâr temelli diğer savunma sistemini kullanmaktadır. Bu sisteme göre her birey, kendisini uçurumun kenarına kadar sürüklese de bir şekilde oradan kurtaracak, sonsuza kadar onu seven, takip eden ve koruyan bir güce veya varlığa inanmaktadır. Bu, aşkın bir varlık olabileceği gibi lider pozisyonunda bir insan da olabilmektedir. Yalom’a göre bu inancın temeli, ebeveynlerin insanın doğduğu andan itibaren bütün ihtiyaçlarını karşılaması ve bir ömür de karşılayacak izlenimini vermelerinden kaynaklanmaktadır. İnsanların çoğu bu inancını bir “sorun” yaşamadan fark etmeyebilmektedirler. Ancak bir sorunla karşılaştıkları

³⁰⁴ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, ss.85-57.

³⁰⁵ Yalom, *Din Ve Psikiyatri*, s.32.

³⁰⁶ Kübler-Ross, *a.g.e.*, s.12.

³⁰⁷ Öner, *a.g.e.*, s.16-17.

takdirde, örneğin ölümcül bir hastalığa yakalandıklarında nihai kurtarıcıya olan inançlarıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Böyle bir durumda nihai kurtarıcı rolü, hasta tarafından doktora verilmektedir. Birçok insan nihai kurtarıcı düşüncesiyle ölüm kaygısından kurtulsa da, Yalom, bu savunma şeklinin birey için sınırlayıcı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü birey, bir başkasına bağımlı yaşayarak kendi potansiyelini keşfedememekte ve geliştirememektedir. Bireyin ölüm kaygısına karşı kendisini özel hissetme ve nihai kurtarıcıya olan inanç şeklinde geliştirdiği savunma mekanizmaları birbirine bağımlıdır. Zira nihai kurtarıcı, birey özel olduğu için onu koruyan, gözeten, onunla ilgilenen ve her şeye gücü yeten bir varlık vardır. Aynı şekilde bu koruyucu ve ilgili varlık bireyle ilgilendiği için, birey kendisini özel hissetmektedir. Ancak bu iki savunma sisteminden herhangi birinin aşırı kullanımı nevrotik adaptasyona neden olmaktadır. Yalom’a göre nevrotik hayat tarzının temeli ölüm kaygısıdır ve birey ölüm kaygısından kurtulmak için geliştirdiği savunma sistemleriyle hayatını sınırlamaktadır. Bireyin özgün bir hayat yaşayamamasına sebep olmaktadır. Bunun sonucunda ise birey ölüm kaygısından kurtulmaya çalışırken, kendisine sunulan hayatı “gereği gibi” yaşayamadığı, “ölü gibi bir yaşamı” tercih ettiği için kendisine karşı suçluluk hissetmektedir.³⁰⁸

Bazı zamanlarda birey ölümü inkar edemeyecek bir duruma geldiğinde kaygıdan kurtulmayı başaramadığı için bir dürtüyle kaçış aramaktadır. Bu kaçış ise en iyi işkoliklik ile sağlanmaktadır. Ölümü inkardan kaynaklanan bu tutuma göre birey kendisini başarı sağlayacağı işlere adanmakta ve kendisinin de daima ileri gittiğine inandırmaktadır. Yaptığı başarılı işlerle geçmişini gözünde büyütmede ve gittikçe küçülen geleceğini görmezden gelmektedir. İşkoliklik, böyle bir tutuma sahip olan bireyde boşa geçirilen zaman ölüm kaygısını yeniden ortaya çıkmasına neden olduğu için işlevsel değildir, zorlayıcıdır.³⁰⁹

Göka’ya göre insan öleceğini kesin bir bilgi ile bildiği halde ölüme karşı geliştirdiği inkâr tavrı, asla ölmeyeceğini düşünmesinden kaynaklanmamaktadır. Ölümü inkâr tutumu, insanın ömrünü ne üzerine kurduğu ve nasıl değerlendirdiği ile ilgilidir. Her insan öleceğini bildiği halde, ya ölüm bilincinden uzak, ölüm yokmuş gibi yapay bir hayat yaşayacak ya da ölüm bilinciyle otantik bir hayat yaşamayı tercih edecektir. Peki yaşanan hayatın otantik mi, yapay mı olduğu neye göre belirlenecektir? Bunun cevabını her insana

³⁰⁸ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, ss.164-185, 203; Göka, *a.g.e.*, ss.91-93.

³⁰⁹ Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.65.

kendi vicdanı vermektedir. Birey seçmiş olduğu yaşamdan dolayı herhangi bir suçluluk, pişmanlık, keşke duygusu yaşamıyorsa, o hayat otantik bir hayattır. Aksine birey, tercih ettiği hayatın dışında kalan diğer olasılıklı hayatlar onda suçluluk, pişmanlık, “neden beni seçmedin?” duyguları hissettiriyorsa, otantik bir hayat yaşamamış demektir. Şu da var ki, insanın pişmanlık ve suçluluk hissetmemesi, onun hep mutlu olması, asla hüznlenmemesi anlamına gelmemektedir. İnsan hüzn, acı, keder duygularını yaşasa bile, bunlar karşısında “keşke” demeyip, yaşadıklarına razı olabiliyorsa, o hayat otantik bir hayattır. Pişmanlıkların çoğalması ise hayatın yapaylığını artırmaktadır. Oysa olgun bir şahsiyete sahip birey yaşadıklarına, öğretici bir ders gözüyle bakmakta ve derste verilen mesajı odaklanmaktadır. Bu tavır insanı olgunlaştırmaktadır ve hayatın amacı da insanın olgunlaşması olduğundan dolayı, otantik bir hayat bu amacın gerçekleşip gerçekleşmediğine bağlıdır. Şu halde insan, ölümü inkâr edip etmediğini, şahsiyetinin olgunlaşıp olgunlaşmadığına bakarak anlayabilmektedir.³¹⁰

1.3.2. Ölümü Kabullenme

Ölümü kabullenme tutumu, ölümü hayatın bir parçası olarak kabul etmek anlamına gelmektedir. Ölüm, bireyin hayatı ciddiye almasını, gereksiz düşünce ve davranışlardan alıkoymasını sağlayan bir hakikattir. İnsanın ölümü kabullenebilmesi, ölümden sonra da varlığını devam ettirme, sonsuza kadar hayatta kalma inancıyla mümkün olmaktadır. Hatta ölümü olgunlukla karşılayan kişilerin dini bakış açısına sahip olan bireyler olduğu tahmin edilmektedir. Ancak dini bakış açısına sahip olan her kişinin ölümü kabullenmesi veya ölümü kabullenme seviyesi bir olmamaktadır. Bu durum, bireylerin dini ritüellerini yapma sıklığına ve dini yönelim biçimlerine göre değişebilmektedir.³¹¹ Yapılan araştırmalara göre, dini samimi bir şekilde yaşayanlar ölümü daha kolay kabul etmektedirler. Dini inancın gereği olan ahiret inancı, ölümü daha fazla hatırlamaya ve ölümle daha sık yüzleşmeye neden olduğundan ölüm kaygısını bir miktar artırdığı söylenebilir. Ancak inançlı bir insanın ölüm gerçeğini görmezden gelerek yaşamasındansa, ölümü kabullenerek, ölümden sonraki hayat için birtakım faaliyetlerde bulunması ölüm kaygısını azaltabilmektedir. Bu sebeple ahiret inancı bir taraftan ölümü hatırlatıp belli bir oranda kaygıya neden olurken, diğer taraftan ölümden sonraki hayat için dini sorumluluklarını yerine getirme adına motivasyon da sağlayabilmektedir.³¹²

³¹⁰ Göka, *a.g.e.*, s.82-85.

³¹¹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.49; Riyad Salim All Issa vd, “The Relationship Between Afterlife Beliefs and Mental Wellbeing Among Jordanian Muslim Youth”, *Journal of Muslim Mental Health*, C.XV, S.1, 2021, s.10.

³¹² Hökelekli, *a.g.e.*, ss.149-150.

Ölümü kabullenmeyi kolaylaştıran durumlardan bir tanesi de bireyin ölümden dönme hadisesini yaşamasıdır. Bu hadiseyi yaşayan kişilerin hayatlarında ahlaki ve şahsiyet bakımından olgunlaşma, dine ve manevi değerlere yoğunlaşma gözlemlenmiştir. Aynı durum intihar girişiminde başarısız olan veya ölümden bir şekilde son anda kurtulan kişilerde de rastlandığı bilinmektedir.³¹³ Bununla beraber bireyin, bir yakınının ölümüne şahit olması da kendi ölümünün gerçekleşeceğini kabul etmesini sağlayan faktörlerden biridir.³¹⁴

Kübler Ross, yakında kendisine ölebileceği haber verilen hastalar üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde, hastaların beş psikolojik aşamadan geçtikten sonra ölümü kabullendiklerini gözlemlemiştir. İnkâr ve yalnızlık olan ilk aşamada, hasta kendisine ölebileceği söylendiğinde durumu kabullenmek istememektedir. Tahlil sonuçlarının karışmış olabileceğini söylemesi, farklı doktorlara görünmesi, ölümden sonraki hayat üzerine konuşması vb. gibi durumlar bu inkârdan kaynaklanmaktadır. Bu süreçte inkâr, tampon görevi görmektedir ve hastanın kendini toparlamasına yardımcı olmaktadır. İnkâr sürecini daha uzatamayacağını anlayan hastayı takip eden sonraki aşama “öfke”dir. Bu aşamada hasta “Neden ben?” sorusunu sormaktadır. Öfkesini ailesine, hastane personeline ve Tanrı’ya karşı gösterebilmektedir. Üçüncü aşama, engellenemeyen kötü sonu ertelemek anlamına gelen “pazarlık” aşamasıdır. Bu aşamada hasta “Eğer Tanrı beni dünyadan almaya karar verdiyse ve yakarmalarıma cevap vermediyse, güzel bir şekilde sorarsam daha merhametli olabilir.” anlayışıyla hareket etmektedir. Hasta eğer ömrüm biraz daha uzarsa hayatımı tanrıya adayacağım gibi vaatlerde bulunmaktadır. Giderek güçsüzleşen hasta, kendisini işe yaramaz olarak görmekte ve dördüncü aşama olan depresyon evresine girmektedir. Eğer hasta aniden ölmediyse ve bu aşamaları geçirirken çevresinden yardım aldıysa, son aşama olan kabullenme aşamasına ulaşacaktır. Bu evrede artık hasta kaderine karşı öfke ve bunalım hissetmemekte, kendisini bir nevi dinlenmeye bırakmaktadır. Kabullenme aşamasında dini inancı hastaya yardımcı olmaktadır. Zor zamanlarla başa çıkabilmek savunma mekanizması işlevi gören bu aşamalar, her hastada aynı sırayı takip etmemekte, hatta bazı hastalarda aynı anda birçok aşamayı yaşayabilmektedirler.³¹⁵ Kastenbaum’a göre, Ross’un ortaya koymuş olduğu bu evrelerin insanın cinsiyetine, kişiliğine, gelişim düzeyine, ölüm ortamına bağlı olarak farklılık arz ettiğini dile getirmektedirler. Bu nedenle onlara göre bu evreler çok dar ve öznel

³¹³ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.54

³¹⁴ Yalom, *a.g.e.*, s.230.

³¹⁵ Kübler Ross, *a.g.e.*, ss.47-143.

yorumlardan ileri gitmemektedir.³¹⁶ Bu eleştirilere, tespit ettiği evrelerin bütün insanlar için geçerli olamayacağını ifade ederek cevap veren Ross, bu aşamaları bilmenin ölüm korkusunu azaltmada faydalı olacağını belirtmektedir.³¹⁷ Çileli'ye göre ise, Ross'un kuramı bilimsel açıdan eksiktir ve artık günümüzde sağlık personelleri tarafından ilgi görmemektedir. Ona göre günümüzde hastanelerde, hastaların bireyselliği ve hakları ön plana çıkartılmaktadır. Aynı zamanda hastane kurumu insanlarda ölüm kaygısını artırdığı için, bireyler aile içinde bakıma daha çok eğilim göstermektedirler.³¹⁸

Ölümü kabullenmek oldukça zor bir süreç olduğu için, insanlar genellikle ölümü reddederek hayatın tadını çıkarmaya meyletmektedirler. Oysa ölümü kabullenmek, hayatı daha hasbi ve anlamlı yaşamaya fırsat tanımaktadır. Bunun yanında insanın gereksiz uğraşlarla hayatını sıkıcı hale getirmesine izin vermemekte, hayatta öncelik verdiği şeylerin değişmesine imkan tanımakta ve bireyin şahsiyetinde önemli değişikliklere olanak sağlamaktadır. Bu nedenle ölüm inkâr edildiğinde birey ciddi manada farkındalık ve deneyim yoksunluğu yaşamaktadır. Ölümün inkâr edilmesi insanın kendi gerçekliğini inkâr etmesi anlamına gelmektedir.³¹⁹ Ölüm kaygısına karşı bir tampon görevi gören, Taylor'un ileri sürdüğü bilişsel adaptasyon teorisi bu hususta örnek olarak gösterilmektedir. Bu teoriye göre ölümle bir şekilde yüzleşen bireyler, hayatlarını yeniden gözden geçirmekte ve yaşamlarında öncelik verdiği değerleri yeniden düzenlemektedirler. Bu durum onları bir taraftan anlam arayışına sürüklerken, diğer taraftan da ölümü kabullenmelerine yardımcı olmaktadır.³²⁰

İnsanın ölümü kabullenmesi veya inkâr etmesi, kendi kişilik özelliklerine göre de değişebilmektedir. Yapılan tecrübi araştırmalara göre, narsist ve güç tutkunu olan insanların, ölümü daha zor kabullendikleri ve ölümden daha çok korktukları tespit edilmiştir.³²¹ Şu da var ki, bireyin ölümü kabullenmesi, onun duygusal olarak olgunlaştığını göstermektedir.³²²

³¹⁶ Çileli, *a.g.e.*, s.401.

³¹⁷ Elisabeth Kübler-Ross, "There Is Life After Death", *Death and Dying*, Ed. David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota 1980, ss.109-113.

³¹⁸ Çileli, *a.g.e.*, s.406.

³¹⁹ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.51-52, 56-63.

³²⁰ Shelley E. Taylor, "Adjustment To Threatening Events: A Theory Of Cognitive Adaptation", *American Psychologist*, C.XXXVIII, S.11, 1983, ss.1161-1173; Kübler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, ss.112-117.

³²¹ Wahl, *a.g.e.*, s.26.

³²² Çileli, *a.g.e.*, s.401.

1.3.3. Ölümü İsteme

İnsan hayatın getirdiği zorluklar, sıkıntılar, çaresizlikler ve hissettiği nefret sebebiyle ölüme karşı bir istek duyabilmektedir. Ancak ölümü istemenin nedenleri her insanda farklılık gösterebileceği gibi her toplulukta ve kültürde de farklılık gösterebilmektedir. Bazı toplumlarda savaşta kendini imha etmek kahramanlık olarak algılanabilmektedir. Birtakım insanlar da sevdiklerine kavuşma ümidiyle ölümü isteyebilmektedirler. Örneğin sûfi anlayışına sahip olan bir insan Allah'a kavuşma ümidiyle ölüme arzuya yaklaşabilmektedir.³²³ Samimi dindar insan için ölümden sonra hayat sonsuz mutluluğun yaşanmaya başlayacağı bir hayat olacağından, dini görevlerini hakkıyla yerine getirmiş bireyin ölüm arzusunun ortaya çıkması da normal karşılanmaktadır.³²⁴ Bunların yanında kendilerini veya çevrelerindeki insanları cezalandırma, onlara suçluluk duygusu hissettirme veya kendisini işe yaramaz gördüğü için intihar etme eğiliminde olan insanlar da vardır. Dünyadaki intihar oranları da göz önüne alındığında, özellikle son zamanlarda ölmeye istekli insanların oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır.³²⁵ Ölüm kaygısı nedeniyle intihar etmeyi düşünen insanların varlığı da az değildir. Onların intihar etme isteklerinin altında korkudan kurtulma düşüncesi vardır. Birey intihar ederek, kendisini kontrol eden ölümü kontrol etmeye çalışmaktadır.³²⁶ Böylece kaygısını hissettikleri ölümün kendilerini alt etmesini beklemek yerine, intihar ederek ölüme karşı otoriter bir pozisyon almaktadırlar.³²⁷ Koç'un ileri sürdüğü teze göre, intihar olaylarının temel nedeni, insanın zihinsel dünyasında ve sosyal yaşamında seküleritenin artması sonucunda dini inancın etkisinin azalmasıdır. Nitekim Aşkın bir varlığın, kendisine uygun bir hayat ve ölüm bahsettiğine ve buna da kendisinin teslim olması gerektiğine inanan bir insanın, zor zamanlarında intiharı bir çözüm olarak düşünmesi mümkün değildir.³²⁸

Freud'a göre insanda, hayatın aslı olan, cansız maddeye dönme isteği denilen "ölüm içgüdüleri" vardır. Ona göre insan, yaşama olduğu gibi ölüme karşı da bir istek ve meyil hissetmektedir.³²⁹ Hastalarında gözlemlediği bazı davranış ve eğilimlerin sebebini, kendisinin üretmiş olduğu ölüm içgüdüğü kavramıyla açıklamaktadır. O bazı hastalarında görmüş olduğu iştahsızlık, yemek yemeyi reddetme, rüyalarında öldüklerini

³²³ Hökelekli, *a.g.e.*, 48; Bolay, *a.g.m.*, s.27.

³²⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, s.133.

³²⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.46-48.

³²⁶ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.170.

³²⁷ Yalom, *a.g.e.*, s.269

³²⁸ Koç, *Ölüm Psikolojisi 1*, s.132.

³²⁹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.46.

görmelerinden mutlu olma, alkol ve sarhoşluk veren maddeleri kullanarak kendilerini mahvetme, dağa tırmanma, denize dalma, balta girmemiş ormanları araştırma, gönüllü bir şekilde vatanı koruma adına, suda boğulan birini kurtarma vb. gibi davranışların ve eğilimlerin hepsinin ölüm içgüdüsünden kaynaklandığını ifade etmektedir. Onun anlayışına göre sadece kendini beğenen ve narsist olan insanlar ölme isteği duymamaktadırlar.³³⁰ Romantik yaklaşıma göre ise insan yaşamın fırtınalarından ve acılarından, ebedi sükûnete ve iç huzura özlem duymakta ve ölümü istemektedir.³³¹

1.3.4. Ölümey Meydan Okuma

Ölümey meydan okuma tutumunda birey, ölümü yenilmesi gereken engel olarak algılamaktadır. Tıp alanında yaşamın uzatılmasına yönelik çeşitli gelişmelerin veya hibernasyon adı verilen, ölmek üzere olan kişilerin dondurularak, ileri tarihte tıbbi tekniklerin geliştirildiği bir zamanda uyandırılarak tedavi edilmesine yönelik yapılan uygulamaların, ölümey meydan okuma içgüdüsünden kaynaklandığı ifade edilmektedir. Ölümü ertelemeinin ve ölümey meydan okumanın arzusu çok kuvvetli olduğu için, bu durumun sonucunda çıkan etik sorunları görmezden gelinmektedir.³³² Bunların yanında ölümle burun buruna getiren sporlar, hobiler ve yarışlar da bireyde ölümü yenme duygusunu geliştirdiği için zevk verdiği düşünülmektedir. Bu tarz davranışlarla ölümey hakim olma arzusu, insanın ölümü inkâr edememesinden kaynaklanmaktadır.³³³ Çünkü insan ölüm korkusu hissettiği kadar yaşama arzusu da hissetmektedir bu sebeple tehlikeli eylemler insana zevk vermektedir. Böylece insan ölümü yendiği, onu alt ettiği duygusuna kapılmaktadır.³³⁴ Aynı zaman da filmlerde ve sanal savaş oyunlarında ölümün karşımıza sıklıkla çıkması da, bu kadar gerçek olan bir olayı da sanal olarak algılamamıza ve duyarsızlaşmamıza sebep olabilmektedir.³³⁵

1.4. ÖLÜMÜ DÜŞÜNMEK

Ölümü düşünmek ve bunun neticesinde ölümle yüzleşmek, ölüm bilincine sahip olmak, birçok filozof ve düşünürün savunduğu bir görüştür. Montaigne'e göre, insan ölümün kendisine ne zaman geleceğini bilmediği için, onu her yerde ve her zaman beklemelidir.³³⁶ Ölümün kendisini, ölüm gelmeden önce düşünmeli ve ona göre hareket etmelidir. Ona göre ölüm her zaman göz önünde bulunmalıdır. İnsanın ölümünden

³³⁰ Karaca, a.g.e., s.118.

³³¹ Bollnow, a.g.m., s.164.

³³² Selim Badur, "Ölüm Üzerine Tıbbi Çeşitlemeler", *Cogito Dergisi*, S.40, 2004, ss.95-96; Hick, a.g.m., ss.237-241.

³³³ Kübler-Ross, a.g.e., s.22.

³³⁴ Göka, a.g.e., s.93; Koç, a.g.m., s.16.

³³⁵ Hökelekli, a.g.e., s.44-46.

³³⁶ Montaigne, a.g.e., s.122.

korkmasının temel nedeni, ölüm üzerinde detaylı düşünmemesinden kaynaklanmaktadır.³³⁷

Stoacılar'ın "Nasıl yaşanacağını öğrenmek istiyorsan ölümü düşün" ifadesinden hareketle insanın kendi ölümüyle yüzleşmesinin anlamlı bir hayat yaşamasının ilk ve en önemli adımı olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Bu yüzleşme bireyin hayat tarzını değiştirme gücüne sahiptir. Birey ölümü her an aklında tutarak önemsiz meşgaleleri terk edip, hayatına derinlik katacak olan uğraşları yaşamın merkezine almaktadır. Aynı zamanda ölüm bilinci insanın sahip olduklarına karşı minnet duyma hissini de uyandırmaktadır.³³⁸ Searles'in ifade ettiğine göre bireyin olgunlaşabilmesi, *tam bir insan* olabilmesi için ölümle yüzleşmesi gerekmektedir. Tam bir insan ise, hayattan tatmin olan insandır. Birey hayattan tatmin olmadıkça ölümle yüzleşmeye dayanamamaktadır.³³⁹ Kierkegaard'a göre ise insanın kendi ölümünü düşünmesi başlı başına bir eylemdir. Bu eylem insanın öz başarısını gösterirken, aynı zamanda hayatının radikal bir şekilde dönüştüğünü de ifade etmektedir.³⁴⁰

Ölümü düşünmek, zamanın kıymetini bilmeye ve yaşanılan anın ikinci defa yaşanmayacağını idrakine vesile olarak, insanın "erteleme hastalığına" tedavi olduğu gibi,³⁴¹ dünya hırsına sahip insanlar için de bir tedavidir. Nitekim dünya nimetlerine karşı hırslı olan bir insan, ölümü hatırlayarak bu nimetlerin fani olduğunu bilmekte ve nimetleri gereği gibi kullanma hususunda kendisine çeki düzen verebilmektedir. Aynı şekilde dünya nimetlerinden faydalanamayacak durumda olan fakir insanlara ölüm düşüncesi bir tesellidir. Zira dünya nimetlerinden ne kadar faydalansa da zengin ile aynı şekilde ölüp, aynı yere gideceğini hatırlayan insan, elinde olmayan dünya nimetleri için bu kadar üzüntü hissetmemektedir.³⁴²

Ölümü sağlıklı düşünmenin akabinde elde edilen ölüm bilincinin insana birçok katkısı olduğu halde, modern zamanın insanı ölümden kaçma telaşı içerisinde. Çünkü otantik, sahici, halis bir hayat yaşamak oldukça zor ve sıkıntılıdır. Toplum denilen yapı, insanı kendi beklentilerine uymaya zorlamakta, bu beklentilere uymayıp özgün ve otantik bir hayat yaşarsa, yani herkes gibi olmazsa, başına kötü bir şeyler gelebileceğiyle tehdit etmektedir. Böylece insan kendisi olamamakta, gündelik hayatın ve çevresel şartların

³³⁷ Montaigne, *a.g.e.*, s.340-343.

³³⁸ Yalom, *a.g.e.*, s.219, 224.

³³⁹ Yalom, *a.g.e.*, s.282.

³⁴⁰ Bollnow, *a.g.m.*, s.164.

³⁴¹ Karaca, *a.g.e.*, s.114; Göka, *a.g.e.*, s.56.

³⁴² Karaca, *a.g.e.*, s.113.

oluşturduğu bir insan olmaktadır. Bu durum ise, insanı rahatlatmak ve dinginleştirmek yerine sürekli rahatsız etmektedir. Çünkü insanda sürekli ölümü hatırlatan ve onu sahici hayat yaşamaya zorlayan vicdan vardır.³⁴³ Ölümü düşünmek ölüm bilincini beraberinde getirmekteyken, ölüm bilincinden uzak yaşamak da ölümü inkar etmeyi beraberinde getirmektedir. Ölümü inkar eden insan hayatını otantik yaşamamakta ve bunun sorumlusunu hep kendisi dışında aramakta, böylece sorumluluk bilincini köreltmektedir. Oysa ölümü düşünen bir insan, ölüm bilinciyle birlikte, hayatını zenginleştirmekte, gereksiz kaygılardan kurtulmakta ve erdemli bir hayat yaşamaya yönelmektedir. Dinsel çağrıların ölüm odaklı kurulmuş olmasının nedenlerinden biri de budur.³⁴⁴

1.4.1. İslam’da Ölümü Düşünmek

İslam’da ölüm düşüncesi, insanın dini değerlere riayet etmesi hususunda bir motivasyon olarak kullanılmıştır. “Müminlerin en akıllısı, ölümü çok anan ve ölümden sonrası için hazırlık yapanlardır.” hadis-i şerifi de bu durumu vurgulamaktadır.³⁴⁵ Hz. Peygamber bu hadisinde, akıllı ve olgun kimsenin -bilgili veya zengin olanın değil- ahireti için hazırlık yapanlardan ibaret olduğunu ifade etmiştir.³⁴⁶ Ahiret için hazırlık yapmanın yolu da ölümü düşünmekten geçmektedir.³⁴⁷ Bu sebeple İslam dininde ölümü hatırlatan cenaze merasimlerine katılmak teşvik edilmiştir. Hz. Peygamber, cenaze namazı kılınıncaya kadar ölmüş bir insanın yanında hazır bulunması halinde bir kırat,³⁴⁸ defnolunacağı zamana kadar bulunması halinde ise iki kırat sevabın olduğunu buyurmuşlardır.³⁴⁹ Bunun yanında Hz. Peygamber bir Müslümanın diğer Müslüman kardeşine olan beş sorumluluğundan biri olarak cenazesine icabet etmek olduğunu ifade etmiştir. İslam dininin kabir ziyaretlerine teşvik etmesinin asıl amacı, insanları kendi ölümleri ve nefisleri üzerine düşünmelerini sağlamaktır. Türk-İslam kültüründe kabirlerin yol kenarlarına ve şehrin merkezine yapılmasının temel nedeni de ölümden ibret alınmasını sağlamak amacıyladır.³⁵⁰ Türk-İslam kültüründe olduğu gibi, aslında her kültürün, sağlıklı ölüm bilincinin gelişmesi ve ölümün düşündürülmesi için hasta ziyareti, cenaze merasimleri, cenaze törenlerine katılmaya teşvik gibi bazı önlemleri ve yöntemleri

³⁴³ Göka, a.g.e., s.57-58.

³⁴⁴ Göka, a.g.e., s.44.

³⁴⁵ İbn-i Mace, *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*, C.X, Çev: Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul 1983, s.540.

³⁴⁶ Tirmizili Ebu İsa Muhammed, *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, C.IV, Kıyamet Babı, Çev: Osman Zeki Mollaahmetoğlu, Yunus Emre Yayınları, İstanbul tb, s.261.

³⁴⁷ Kotku, a.g.e., s.229; *Sünen-i Tirmizi*, Kıyamet Babı, s.261.

³⁴⁸ İki büyük dağ kadar.

³⁴⁹ *Sünen-i Tirmizi*, Cenaze Babı, s.229-230.

³⁵⁰ Karaca, a.g.e., s.101.

vardır.³⁵¹ Aynı zamanda din adamları ve toplumun önde gelenleri de bu konuda dikkat çekici çalışmalar yapmışlardır. Örneğin Ortaçağ keşişlerinin odasında en sık karşılaşılan eşyanın kafatası olması, ölümü hatırlatmak amacının olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde 17.yy.da şair ve din adamı olan John Donne’ın, cemaatine “Ebediyete Bakış” konuşmasını kefene sarınarak yaptığı bilinmektedir.³⁵²

Ölümü düşünmenin, sosyal hayattaki adalet olgusunun tesis edilmesinde etkili olduğunu ifade edenler de olmuştur. Bu anlayışa göre öleceğini bilen ve ahiret inancı taşıyan bir insan günün birinde yaptıklarının karşılığını vereceğini bilmekte ve davranışlarına da bu bilinci yansıtmaya çalışmaktadır. Kimseyi haksızlığa uğratmama konusunda hassas olma adımı, ölümü düşünme yanında ahiret inancıyla mümkün olabilmektedir.³⁵³ Hz. Aişe, kendisine kalp katılığından şikayete gelmiş bir kadına ölümü düşünmesini tavsiye etmiştir. Daha sonra o kadın Hz. Aişe’ye ölümü düşünmesi üzerine kalbinin yumuşadığını ifade ederek teşekkür etmiştir.³⁵⁴ Buradan hareketle denilebilir ki ölümü düşünmek insan ilişkilerinde şefkat, merhamet, empati gibi duyguları uyandırdığı için, bireysel hayatta olduğu gibi sosyal hayatta etkisini göstermektedir.

İslam dinini ölümü sürekli düşünmeye teşvik etmesinin nedeni, insanları bunalıma sürüklemek değil, hayatı dinin gereklerine göre yaşama noktasında motivasyon sağlamaktır. Bu dine göre ölümü düşünmek farz değil, sünnettir; ancak birçok farz ve sünnet olan ibadetlerin yapılmasında motivasyon vazifesi görmektedir.³⁵⁵ Bu nedenle ölümü düşünme konusunda takip edilmesi gereken usul, ölümü takıntılı bir şekilde devamlı surette düşünmek değil, bazı zamanlarda aktif bir şekilde düşünüp, zihinde canlı hale getirmektir. Böylece insan fani olduğu bilgisiyle hareket etmekte ve ölüme her an hazır bir bilinç durumunda olmaktadır. İnsan ancak bu bilinç sayesinde anlamlı ve otantik bir hayat yaşayabilmektedir.³⁵⁶

1.4.2. Tasavvufta Ölüm Rabıtası

Arapça’da “Rabt (ربط)” kelimesinden türeyen rabıta, sözlükte “birleştirmek, bitiştirmek, iliştiirmek, artırmak, kuvvetlendirmek ve bağlamak” anlamlarına

³⁵¹ Göka, a.g.e., s.50.

³⁵² Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.238.

³⁵³ Hâbil Şentürk, “Ölüm Gerçeği ve Allah İnancı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, 1983, s.305; Göka, a.g.e., s.85.

³⁵⁴ Kotku, a.g.e., s.235.

³⁵⁵ Karaca, a.g.e., s.67.

³⁵⁶ Göka, a.g.e., s.43-44; Mustafa Koç, *Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açından Psikolojik Değerlendirme*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.IV, S.6, 2002s.14; Karaca, a.g.e., s.111.

gelmektedir.³⁵⁷ Tasavvufî terim olarak ise rabîta, müridin kemale ulaşmış, insanlara Allah'ı hatırlatan ve silsilesi Hz. Peygambere dayanan mürşidine kalbini bağlayıp, onun huzurunda ve gıyabında mürşidinin suretini tasavvurunda koruması, ondan metafizik anlamda güç ve feyz aldığını hayalinde canlandırması demektir. Böylece mürşidinin halleri ve sıfatları, müridin samimiyetine, istidadına, gayretine ve doğruluğuna bağlı olarak kendisine sirayet etmektedir. Bu anlayışa göre, Allah'ta fani olmak için mürşitte fani olmak gereklidir ki bu da rabîta ile mümkündür.³⁵⁸

Genel itibariyle tarikatlarda rabîta üç çeşittir:

1. Râbîta'tül-Huzûr: Müridin kendisini her an Allah ile beraber düşünmesidir.
2. Râbîta'tül-Mürşid: Müridin kendisini her an mürşidi ile beraber düşünmesi ve mürşidini hayalinde canlandırmasıdır.
3. Râbîta'tül-Mevt: Müridin kendi ölümünün nasıl gerçekleştiğinden ahirette nasıl dirileceğine kadar geçen süreci hayalinde canlandırmasıdır. Böylece müridin nefsinin kötülüğe olan meylini kırması amaçlanmaktadır.³⁵⁹

Araştırmanın konusuyla ilişkili olan rabîta çeşidi “Râbîta'tül-Mevt” denilen “Ölüm Rabıtası” uygulamasıdır. Bazı tarikatlarda bu uygulamaya, “tefekkür-ü mevt” yani “ölümü düşünmek” adı verilmiştir. Tasavvuf ehli bireyler ölümü düşünmeyi rutin olarak iki şekilde gerçekleştirmektedirler. Bunların ilki her Müslüman'ın ahirete iman kaidesiyle yapabileceği gibi, sûfiyi mahşer sınavına hazırlamak amacıyla gerçekleşen, ölümün gelişine hazırlayan rutindir. Diğeri ise, bir ritüel haline gelen, ölümün fiziksel ve psikolojik halini canlandırmaya çalışan manevi rutindir. Netice itibariyle bu iki rutin de aynı amacı gütmekte olup, birbirinden ayrılmamakta, mutasavvıfî dünya hayatının boş meşgalelerinden vazgeçirip, hayatı zenginleştirmeye çalışmaktadır. Aralarındaki fark ise, mutasavvıfların ölümü fiziksel ve psikolojik olarak düşünme adını verdikleri “ölüm rabıtası”nın anlık bir düşünce şeklinde değil, gündelik hayatta yapageldikleri kendi zikirleri ve ritüellerinin arasına katmalarından kaynaklanmaktadır.³⁶⁰

Ölümü hatırlamak, ölümü zikretmek anlamına gelen “tezekkürül mevt” ile ölüm üzerine düşünmek anlamına gelen “tefekkürül mevt” birbirinden farklı anlamlara

³⁵⁷ Ferudiddin Aydın, *Tarikatta Rabîta Ve Nakşibendilik*, Tevhid Yayınları, İstanbul 2018, s.12; Ömer Ziyaeddin Dağıstani, *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*, Çev: İrfan Gündüz - Yakup Çiçek, Seha Yayınları, İstanbul 1986, s.147

³⁵⁸ Esseyid Abdülhakim Arvasi, *Rabîta-i Şerife*, Sadeleştiren: Necip Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2015, s.16; Aydın, *a.g.e.*, s.12; Uludağ, *a.g.e.*, s.289.

³⁵⁹ Aydın, *a.g.e.*, s.19; Dağıstani, *a.g.e.*, ss.149-151.

³⁶⁰ Zarccone, *a.g.e.*, s.166.

gelmektedir. Birçok sûfi tefekkürün tezekkürden daha üstün olduğunu ifade etmiştir. Nitekim tefekkür bir virt haline gelen bir uygulama olarak kabul edilmiş, tezekkür ise sadece anlık bir hatırlamadan ibaret olarak görülmüştür. Ne var ki bunun tam zıddı şeklinde düşünen sûfiler de mevcuttur.³⁶¹ Her iki durumda da ölümü düşünmek sûfilerde hayati bir önem arz etmektedir. Bir sûfi olarak kabul edilen Rabi' İbn-i Heysem'in sırf bu amaçla evine bir kabir kazdığı ve her gün birkaç defa içinde uyuduğu rivayet edilmiştir. Kendisine bu şekilde yapmasının nedeni sorulduğunda ise, "Eğer kalbimden ölüm hatırası bir an silinse, yani hatırıma gelmese, bütün işlerim fesada uğrar" yanıtını vermiştir.³⁶²

İslam dinine göre ölüm, hayatı etkileyen ve değiştiren bir olgudur. İnsanların dini ve dünyevi faaliyetlerinde ölümü düşünmeleri Hz. Peygamber tarafından tavsiye edilmektedir.³⁶³ Bu açıdan bazı araştırmacılara göre Hz. Peygamber ölüm rabıtası uygulamasını yapmalarını ümmetine sünnet olarak belirlemiştir.³⁶⁴ Ölümü düşünmek, ilk büyük sûfilerde genellikle ahlaki anlamda bir hazırlık olarak kabul edilirken, daha sonra gelen sûfilerde, zühde yönelik bir ritüele dönüşmüştür.³⁶⁵ Osmanlı'dan bugüne kadar Halidiyye kolundan Nakşibendi tarikatının mensupları ölüme hazırlanmayı ve ölümü düşünmeyi "ölüm rabıtası" adı altında ayrı bir ritüel haline getirmişlerdir. Öyle ki bu ritüel, tarikata intisap törenlerinin evrelerinden en önemlisini oluşturmuştur. Ancak tarikatların 1925 yılından itibaren yasaklanmasıyla birlikte bu ritüel de gizli bir şekilde sürdürülmüştür.³⁶⁶

Bazı tarikat önderleri bu ritüelin nasıl yapılacağını detaylı bir şekilde açıklamaktadırlar. Bu uygulamada Halidiyye tarikatının klasik şemalarını takip eden Kotku, ölümü nasıl ve ne şekilde düşünüleceğini şöyle tarif etmektedir: İlk önce müridin abdest alıp, kıbleye karşı oturması gerekmektedir. Ardından istiğfar ederek, gözleri kapalı bir halde, kendini yatıp uzanmış ve bu yatışının da son yatışı olduğunu düşünerek hayalinde canlandırmalıdır. Bu halde yatıyor olduğunu tasavvur eden mürid, Azrail'in canını almak için yanına geldiğini ve kendisinin de korku içerisinde bulunduğunu, Allah'ın yardımıyla kelime-i şهادet getirdiğini hayal etmeye devam etmektedir. Öldükten sonra, sûfinin yakınları tarafından cesedinin yıkandığını, kefene sarıldığını, tabuta konduğunu, namazının kılındığını ve kabre girdiğini tasavvur etmektedir. Müridin

³⁶¹ Zarccone, *a.g.e.*, ss.173-174.

³⁶² Kotku, *a.g.e.*, s.235; Gazali, *a.g.e.*, ss.282-283.

³⁶³ Lezzetleri yok eden, yani ölümü çokça hatırlayınız." (*Sünen-i Tirmizi*, Zühhd Babı, s.154-155).

³⁶⁴ Orhan Ertürkmen, "Abdürrahim Karakoç Şiirlerinde Ölümü Tefekkür-i Mevt", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.10, 2018, s.31.

³⁶⁵ Zarccone, *a.g.e.*, s.167.

³⁶⁶ Zarccone, *a.g.e.*, s.176.

yakın çevresi kabrin etrafından dağılıp, yalnız kaldığında ise, mürid sorgu melekleriyle yüzleşmekte, ahiretteki halinin ne olacağını görmektedir. Mürid bu hallerini dünyada yaşarken düşünmezse, ahiretteki yeri cehennem; düşünüp de bu dünyada gereğini yaparsa cennet olacaktır. Kotku'nun bu konuda üzerinde ısrarla durduğu nokta ölümü düşünmekle dünyadan ayrılmanın, dünyayı tamamen terk etmek anlamına gelmediğidir. Nitekim tasavvuf ritüellerinin hepsi dünya hayatında gerçekleşmektedir. Genellikle mutasavvıflar, dünyadan tamamen el etek çekmek düşüncesinden uzak durmuşlardır.³⁶⁷

Nakşibendi tarikatından şeyh Mustafa Fevzi de müridin gözleri kapalı, beden hareketleri durmuş, yani fiziksel açıdan ölüm koşullarına getirilmiş bir vaziyette bulunduğu sırada, kendisine dışardan hiçbir yardım gelmeyeceğinin, elinde ancak imanının bulunduğu telkin edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Müridin de mezarda günahlarıyla baş başa kaldığını, kendisine yakınlarının dahi yardım edemeyeceğini, kabirde vücudunun çürüyüşünü dehşetle tasavvur etmesi gerekmektedir. Daha sonra Münker Nekir meleklerinin ölünün iman ve ahlak temizliğini sorgulamasını, tek çıkış yolunun da müridin mürşidinden aldığı öğretiler olduğunu hayal etmesi telkin edilmektedir. Bu öğretilere göre ise, müridi kurtaracak şey Allah'ı zikretmektedir. Bu nedenle mürşit, Allah'ı zikretmeden önce, ölümün zikredilmesi gerektiğini salık vermektedir. Ona göre mürid Allah'ı günde birkaç kez zikretmesi gerekirken, ölümü bir defa zikretmesi yeterlidir.³⁶⁸

Ölüm rabıtası, bazı tarikatlarda teheccüd namazından sonra uygulanan bir vird olarak kabul edilirken, bazılarında ise, yatsı namazı akabinde, uyumadan önce veya müridin uygun olduğu bir vakitte yapılmaktadır. Avrasi'ye göre bu uygulamada mürid, kendisini teneşir tahtası üzerinde kefene sarılmış bir halde olduğunu, tabuta konulduğunu, mezara gömüldüğünü, sorgu meleklerine hesap verdiğini, sura üflenerek yeniden dirilip mahşerde ne halde olduğunu düşünmektedir. Arvasi, müridin mezardayken, mürşidini Allah ile arasında vesile kabul ederek karşısında duruyor vaziyette düşünmesini ve müridin gözlerinin mürşidin iki kaşı arasına dikmesini tavsiye etmektedir.³⁶⁹

Şemseddin Nakşibendi'ye göre mürid, evrad ve ezkarını kendisine söylenen vakitte yerine getirdikten sonra ölümü düşünmesi gerekmektedir. Kendisine bir faydası olmayan malını, ailesini, akrabalarını bırakıp gittiğini; cesedinin yıkandığını, tabuta

³⁶⁷ Kotku, *a.g.e.*, ss.230-231; Zarcone, *a.g.e.*, s.183.

³⁶⁸ Mustafa Fevzi, *Kitab-ı İspat ü'l Müsalik fi Rabitatül Salik*, İstanbul 1906, s.61'den akt. Zarcone, *a.g.e.*, ss.180-181.

³⁶⁹ Arvasi, *a.g.e.*, s.9.

konulduğunu, cenaze namazının kılındığını, kabre konulup üzerine toprak atıldığını düşünmelidir. Ona göre mürid en son bedeninin tamamen çürümüş bir halde olduğunu en az bir saat, ortalama iki saat ve en fazla üç saat süreyle tefekkür etmelidir. Böylece mürid “Ölmeden önce ölünüz” hadisi şerifin anlamına muvaffak olmaktadır.³⁷⁰

Bazı tasavvuf ehlinde ise ölümü düşünmenin yanı sıra, bu ritüeli ıssız ve kapalı bir yere geçerek yapılması gerekli görülmektedir. Böyle bir şartı önemseyen Necmeddin Daye Razi'ye göre ölümü düşünen kişi gusül abdesti aldıktan sonra, boş ve karanlık bir odaya yerleşerek kibleye dönmelidir. Bu odayı kendi kabri olarak kabul etmelidir. Odaya pencerelerden bir ışık girme ihtimaline karşı perdeleri çekmelidir. Böylece mürit görme, işitme, konuşma ve hareket etme duyuları aktif olmadığı için, ruhu algılardan ve olaylardan kurtulmakta ve bunun sonucunda gayb alemiyle bütünleşebilmektedir.”³⁷¹

Ölüm rabitası düzenli ve devamlı olarak yapıldığı takdirde, aktarılan tecrübeler göre, birey ölüm sürecini *yaşamakta* ve ona hakim olmaktadır. “Bedenden ayrılma tecrübesi” olarak adlandırılan bu deneyime, kaza veya cerrahi müdahale sonucunda ölüm sınırı tecrübesi yaşamış kişilerde de rastlanmaktadır. Aynı zamanda diğer gizemci inanışlarda da ortak kabul edilen bir tecrübe olarak kayıtlara geçmiştir.³⁷² Örneğin Budizm’de ölüm rabitası uygulamasıyla hemen hemen aynı anlama gelen *marananussati* denilen manevi bir temrin mevcuttur. Bu temrine göre Budistler, bir takım yoga duruşlarıyla, neredeyse vücudun titrediğini hissedercesine, beden ruhundan ayrıldığını ve başka bir dünyada yeniden doğmak üzere öldüğünü düşünmektedirler.³⁷³

Rabita-i mevtin amacı, kendi özünden uzaklaşan insanın kendisini tanıması, ahirette vereceği hesaptan önce kendisini hesaba çekmesi, nefsanî durumlarını gözden geçirerek, olumsuz olarak tespit ettiği özelliklerini olumluya dönüştürmesidir.³⁷⁴ Ancak Gazali'ye göre gafil, dünyaya dalmış bir kalple ölümü düşünmenin bir faydası yoktur. Ölümü düşünmenin bir faydası olabilmesi için, insanın deniz seferine çıkan yolcu gibi olması gerekmektedir. Böyle bir yolcu sefer dışında bir şey düşünmediği gibi, ölümü düşünen insanın da kalbinde ölümden başka bir şey olmamalıdır. Bunun yanında insanın kendi akranlarının kendisinden önce öldüğü, onların şu an toprağın altında olduğu,

³⁷⁰ Mehmed Nuri Şemseddin Nakşibendi, *Miftahü'l-Kulub Kalplerin Anahtarı*, Haz: Muhammed Safi-Mahmud Sipahi, Bedir Yayınları, İstanbul 2015, ss.28-29, 42-43.

³⁷¹ Necmeddin Daye Razi, *Mirsadi'l-ibad mine'l-mebde' ile'l-me'ad*, thk. M. Emin Riyahi, Tharan 1973, ss.282-283'den akt. Halil Baltacı, *Necmeddin Daye Razi Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s.298.

³⁷² Zarcone, a.g.e., s.172.

³⁷³ Digha-Nikaya, *Sacred Books Of The Buddhists*, T. W. Rhys Davis, Luzac and Co., C.XXII, Londra 1959, ss.331-333'den akt. Zarcone, a.g.e., ss.164-165.

³⁷⁴ Ertürkmen, a.g.m., s.39.

arkasında bıraktığı mal ve evlatlarının ise kendisine bir fayda vermediği üzerinde tefekkür etmek kalpte daha çok tesir uyandırmaktadır. Hasta ve cenaze ziyaretlerinin yapılması da ölümü hatırlamanın kalpte yenilenmesini sağladığı için oldukça önemlidir. Bu tefekkürler ölüme hazırlanmak için teşvik edici olmakta ve bu sayede insan ölümü kalbinde daima hatırlamaktadır.³⁷⁵

Büyük mutasavvıflardan Erzurumlu İbrahim Hakkı hazretleri, ölümü düşünen insanların dünyanın heva-heveslerinden uzaklaşarak kalplerinin nurlanacağını ifade etmiştir.³⁷⁶ Ölümü hatırlamayan insan ise heva-heveslerine daha kolay boyun eğmekte ve ölümü hatırlamadığı sürece dilediği şeyi yapmaktan çekinmemektedir. Firavun, Nemrut gibi bireylerin ortaya çıkmasının nedeni, bu insanların ellerinde bulunan gücü sadece bu dünya için harcamalarından, ölüm ve sonrasını düşünmemelerinden kaynaklanmaktadır.³⁷⁷ Kotku'ya göre, ölümü düşünmenin insanı dünyaya dalmaktan uzaklaştırması ve ahirete çalışmasını sağlaması gibi faydaları vardır. Çünkü ölümü düşünen insanın gönlünde korku duygusu uyanmakta ve korkunun meydana çıkardığı bu yaptırım gücüyle ahirete çalışmaktadır. Ancak ölümü düşünmek, insana ahireti hatırlatırken, dünyayı da tamamen terk ettirmemelidir.³⁷⁸

Seküler yaşamda ölümü hatırlatan birçok faktöre rağmen insan, bunlardan kısa bir süre için etkilenmekte ve ölümü hemen unutmakta, bu hatırlatıcıların başkaları için geçerli olduğu zannına kapılmakta, ölümü gerektiği düşünmemekte ve ölüm düşüncesiyle yüzleşmemek için azami gayret sarf etmektedir.³⁷⁹ Bu sebeple, rabıta-i mevt demek olan ölüm rabıtası, günümüzde bütün Müslümanları ilgilendiren önemli bir temrindir. Geçmiş zamandaki İslam şehirlerinde mezarlıklar doğal bir şekilde şehrin içine yerleştirilmiştir. Modern zamanda ise, ölümün iştah kesen bir olgu olması hasebiyle mezarlıklar şehrin dışına taşınmaya başlamıştır. Netice itibarıyla ölüm hakikaten iştah kesen, bireyin moralini bozan, hırsını azaltan bir olgudur. Bu durum farklı derecelerde de olsa, her insan için bu sonucu doğurmaktadır. Tasavvuf ehlini zühde yönlendiren en etkili sebep de budur. Ölüm, bireyin yaşamı ciddiye almasını ve hayatına çeki düzen vermesini sağlayan en kuvvetli nedendir. Bundan dolayıdır ki, mutasavvıflar “rabıta-i mevt”, yani ölüm rabıtası, ölümü düşünmek anlamına gelen bir uygulamayı sürdürmeye gayret etmişlerdir.

³⁷⁵ Gazali, *a.g.e.*, s.283-285.

³⁷⁶ Revnakoğlu, *a.g.e.*, s.113.

³⁷⁷ Kotku, *a.g.e.*, s.226.

³⁷⁸ Kotku, *a.g.e.*, ss.232, 239.

³⁷⁹ Charles W. Wahl, “The Fear of Death”, *The Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, s.17-18; Hick, *Değişen Ölüm Sosyolojisi*, s.36; Karaca, *a.g.e.*; 104; Göka, *a.g.e.*, s.52.

Her ne kadar rabıta-i mevt, tasavvuf literatüründe kullanılan bir kavram olsa da “ahirete iman” kaidesi, bütün Müslümanlarda ölümü düşünmeye sevk etmektedir. Her Müslüman öldükten sonra dirileceğine ve dünyada yaptıklarının hesabını vereceğine iman etmekte, sonrasında ise dünya hayatını bu inanç neticesinde şekillendirmektedir.³⁸⁰

1.4.3. Psikolojide Ölümü Düşünmek

Ölümü düşünmek sadece dinlerin ve kültürlerin salık verdiği bir ritüel olmakla kalmamış, psikoloji gibi farklı alanlardaki düşünürlerin de uygulama alanlarına girmiştir. Zira ölüm, insanın bedenini yok etmekte ancak ölüm düşüncesi insanı kurtuluşa götürmekte, insanın yaşadıklarını daha iyi değerlendirebilme, hayatı daha katlanır kılma gibi sonuçları doğurmaktadır. Bu konuda içlerinde Freud’un da bulunduğu birçok Batılı düşünür ve psikoterapist hemfikir olmuşlar, ölümü düşünmenin insanı bilgeleştirdiğini farklı şekillerde ifade etmişlerdir. Onlara göre hayatın bir parçası sayılan ölümü düşünmek hayatı zenginleştirmektedir.³⁸¹ Freud’a göre insanın kendi ölümünü hayalinde canlandırması imkansızdır. Çünkü insan hayal ederken bile aslında kendisini bir ölen değil, bir seyirci olarak konumlandırmaktadır. Ancak insan bu gözlemlerinin genellemesi neticesinde kendi ölümlülüğünün idrakinde olmaktadır. Böylece bazı zamanlarda dikkatini başka şeylere verse bile ölümün gerçekliğini hiçbir şekilde unutamamaktadır.³⁸²

Ölümü tefekkür etmek, bireyin hayatını kökten değiştirerek, daha otantik yaşamasına sebep olduğu için de önemlidir. Ancak ölüm üzerine yapılan nasihatler bireyin hayatında değişim yaşamasında çok işlevsel olmadığı için, terapistler nasihatın gücünün artırmak amacıyla çeşitli yöntemlere başvurmaktadırlar. Bazı terapistler rehberlik altındaki fantezi tekniğini kullanarak, karşılarındaki insana ölmesini hayal etmesini istemektedir. Ölüm, nerede ve ne zaman sizi bulacak, nasıl olacak, cenaze töreninde neler yaşanacak, gibi soruların cevaplarını ayrıntılı bir şekilde hayal ettirmektedirler. Bu uygulamanın yalnızca terapistler tarafından değil, bazı etkileşim grubu liderleri, felsefe profesörleri gibi kimseler tarafından da yapıldığı bilinmektedir. Örneğin W. M. Whelan, ölümün farkındalığını artırmak için sekiz kişilik grupta, sekiz saatten oluşan tek seanslı yaptığı çalışmada, üyelere kendi ölümlerini ve cenaze törenlerini hayal etmelerini istemiştir. Ancak Yalom’a göre, birey böyle bir uygulamaya katılmış olsa da bireyin inkar mekanizması hemen devreye girerek, bu uygulamanın

³⁸⁰ Ekrem Demirli, “Rabıta-i Mevt: Hayatı Ölümüne Bağlamak”, *Din ve Hayat Dergisi İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S.16, 2012, s.97.

³⁸¹ Göka, *a.g.e.*, s.39-41.

³⁸² Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s. 60.

yalnızca gözlemden ibaret olduğunu ona hatırlatmaktadır.³⁸³ Her halükarda kullanılan yöntemin, mutasavvıfların ölüm rabitası temrinine benzemesi ilginçtir.

Ölümü bütün yönleriyle düşünmeyi, psikoloji yaklaşımlarından olan davranışçı yaklaşımda da görmekteyiz. Buna göre davranışçı yaklaşımda, kaygı ve korkunun etkisini azaltmak amacıyla, kaygı ve korku duyulan duruma “maruz kalma” etkinliği uygulanmaktadır. Bu etkinliğe göre birey, kaygı duyduğu şeye, kendisi için uygun olan bir dozda maruz kalmaktadır. Böylece zaman içerisinde bu kaygıya alışarak kaygının etkisini azaltmaktadır. Örneğin, ölüm kaygısı yaşayan birey, ölümü sık sık bütün yönleriyle düşünerek ölüm kaygısına alışmakta ve böylece kaygının etkisini daha az hissetmektedir. Yani bir nevi ölüme karşı duyarsızlaşmaktadır. Kaygının yönetilmesinde bir diğer faydalı uygulamada “parçalara ayırarak analiz etmek” tir. Yapılan grup terapilerinde hastaların kendi ölümlerini detaylı düşünmeleri istenerek, sekiz haftalık seanstan sonra kaygı puanlarının daha düşük olduğu gözlemlenmiştir. Bazı hastalar bu seanslardan sonra önemli hayat değişikliklerini kısa zamanda yaptıklarını ifade etmişlerdir.³⁸⁴

İnsanın kendi ölümünü tasavvur etmesi, ölümle daha az bir korkuyla yüzleşmesine yardımcı olmaktadır. Kübler Ross’a göre, insan kendi ölümüyle ancak bu şekilde yüzleşebilmektedir ve kendi ölümü üzerinde ara sıra tefekkür etmeyi alışkanlık haline getirmelidir. İnsan değiştirmesi gereken şeyleri de ancak kendi ölümlülüğüyle yüzleştikten sonra değiştirmektedir. Eğer insan ölüm karşısına çıkmadan önce kendi ölümü üzerinde tefekkür etmezse, yaşam olayları içinde karşılaşılan ölüm ve ölümü hatırlatan şeyler onu fena halde sarsacaktır.³⁸⁵ Oysa ölümü düşünmek ve kendi ölümlülüğünü iradi olarak kavramak, bireyin ölüme karşı kabullenici tutum geliştirmesini sağlamaktadır. Birçok din ve düşünce geleneğinde mevcut olan bu uygulamadaki amaç, “ölmeden önce ölme”yi deneyimlemek, böylece hayatın arzu ve korkularından kurtularak özgürleşmektir.³⁸⁶

Ölümle yüzleşerek ölümün farkında olmak, insanda bazı psikopatolojik rahatsızlıkları da tedavi etmektedir. Yalom, sıradan psikoterapi hastalarını, ölümcül hastalığa yakalanmış hastaların grup toplantılarını gözlemeye davet ederek birtakım seanslar düzenlemiştir. Yalom, gerçekleştirilen grup terapi seanslarından sonra depresyon

³⁸³ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.240-241.

³⁸⁴ Yalom, *a.g.e.*, s.285-288.

³⁸⁵ Elisabeth Kübler-Ross, *Ölüm Ve Ölmek Üzerine*, Çev: Ekin Uşşaklı, April Yayınları, Ankara 2010, s.24, 27, 38.

³⁸⁶ Zarcone, *a.g.e.*, s.163-185.

gibi psikolojik rahatsızlığı olan psikoterapi hastalarından olumlu dönüşler aldığını ifade etmektedir. Hastalar ölüm farkındalığı yaşadıklarını, bu farkındalığı daha erken yaşlarda yaşamış olmayı dilediklerini, bu farkındalıkla olayları ve nesneleri oldukları görmeye başladıklarını ve zamanın kıymetini anladıklarını belirtmişlerdir.³⁸⁷

Ölümü düşünmenin de ölçülü ve belirli sınırlar içerisinde gerçekleşmesi, insanın fiziksel ve ruhsal sağlığı için önemlidir.³⁸⁸ Ölümü devamlı surette düşünerek yaşamak psikologlara göre hem mümkün görülen hem de olması gereken bir durum değildir. Çünkü bu durum, insanın dini ve dünyevi aktivitelerini yapamaz hale getirebilmektedir. Nitekim sürekli korku içerisinde yaşamak, insanın yaratıcı fikirler ve aktiviteler ortaya koymasını zorlaştırmaktadır.³⁸⁹

³⁸⁷ Yalom, *a.g.e.*, s.244.

³⁸⁸ Karaca, *a.g.e.*, s.111.

³⁸⁹ Lepp, *a.g.e.*, s.76.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜM KAYGISI

1. PSİKOLOJİDE ÖLÜM VE ÖLÜM KAYGISI

Ölüm kaygısı, anlık veya durumsal kaygıdan daha çok, insan hayatının tamamına yayılan, fakat genellikle bilinçaltında bulunan ve bazı zamanlar varlığı hissedilen, ilk medeniyetlerden itibaren insanoğlunun hayatında kendisini hissettiren evrensel bir duygudur.³⁹⁰ Bütün canlılar içerisinde öleceğinin bilincinde olan tek varlık insandır. Bu farkındalık insanda fitraten var olan sonsuza kadar hayatta kalma eğilimine ket vurduğu; var olmama, hiçliğe dönüşme, yok olma gibi ihtimalleri de barındırdığı için kaygının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.³⁹¹ Bilhassa varoluşçu psikologlar, ölüm kaygısını bütün kaygıların ve korkuların temeli olarak kabul etmiş; insanın neredeyse bütün enerjisini bu kaygıyla başa çıkmada sarf ettiklerini vurgulamışlardır.³⁹²

Ölüm insan bilincinde de çelişkili bir olgu olarak var olmaktadır. Çünkü insan ölümün gerçekliğini kabul ederken aynı zamanda ondan kurtulma, onu aşabilme, telafi edebilme isteği içerisinde dir.³⁹³ Ölümü durup dururken meydana gelen bir hadise olarak değil; kalp krizi, kaza, öldürölme gibi nedenlerden sonra gerçekleşen bir olay olarak gören insanın şuurunda ölüm “musibet” olarak yer etmektedir. Vergote’ye göre insan şuurundaki bu çelişkiyi anlayamadan, insanın ölüm karşısındaki tepkilerinin nedenleri de tam olarak anlaşılamamaktadır.³⁹⁴

Ölüm, insanda fitraten var olan sonsuza kadar hayatta kalma eğilimine ket vurduğu için, her insanın tepki vermesine neden olan evrensel bir olgudur. Ancak bu tepkiler her insanda aynı şekilde tezahür etmeyebilir. Bu farklı tepkilerin temelinde her insanın hayata ve ölüme bakış açısına etki eden psikolojik, sosyolojik, dini veya ideolojik faktörler yatmaktadır.³⁹⁵ Bundan dolayı ölüm kavramı göreceli olduğu için, psikolojik olarak incelenmesi zor olabilmektedir. Kaldı ki, her insanın farklı algıladığı ölüm, bireyin gelişim dönemlerine göre değişebildiği gibi, yaşadığı özel durumlara veya olaylara göre de şekillenebilmektedir. Bu nedenle insanın belirli bir rotada ölüm anlayışının gelişmesi beklenmemektedir. Bunların yanında bireyin ölümü nasıl açıkladığı veya değerlendirdiği

³⁹⁰ Ayten, *a.g.m.*, ss. 88, 94.

³⁹¹ Çileli, *a.g.e.*, 382; Hökelekli, *a.g.e.*, s.22.

³⁹² Patricia Furer ve John Walker, “Death Anxiety A Cognitive-Behavioral Approach”, *Journal fo Cognitive Psychotherapy: A International Quarterly*, C.XXII, S.2, 2008, ss. 167-182.

³⁹³ Edgar Morin, *L ‘Homme at La Mort Dans L’Histoire*, Paris-Correa 1951, s.15’den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.23

³⁹⁴ Antoine Vergote, *Religion, Foi, Incroyance*, Ed: Mardaga, Bruxelles 1983, s.62’den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.23.

³⁹⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s.22.

bilinse bile, ölüm karşısındaki tavırları ve yönelimleri bu açıklamalarla ve değerlendirmelerle çelişebilmektedir.³⁹⁶ İnsanın ölüm anlayışına etki eden bu etkileşim ve değişim, davranışlarına da yansımaktadır. Her bireyde ölüm algısı, gün geçtikçe geliştirdiği kimliği gibi kendine özgü bir biçimde gelişmektedir.³⁹⁷

Ölüm kaygısı insanı hayatı anlamlı yaşama noktasında teşvik eden bir uyarandır. Yapılan bazı araştırmalar da bu durumu desteklemektedir.³⁹⁸ Zira sınırlı bir zaman diliminde yaşayan insan, bu vaktini anlamlı yaşayıp yaşamadığı konusunda kaygılanmaktadır. Eğer anlamlı bir hayat yaşamıyorsa suçluluk duyguları hissetmekte ve bu duyguyla yüzleşmemek için birtakım kaçınma mekanizmaları geliştirmektedir. Bu durum ise, insanın giderek kendisine daha fazla yabancılaşmasına ve hayatı anlamlandıramamasına neden olmaktadır.³⁹⁹ Bundan dolayı hayata aktif bir şekilde katılamayan ve anı yaşayamayan insanlar daha çok ölüm kaygısı hissetmektedirler. Bu insanlar genelde hayatı hızlı yaşayarak, beklemeyi öğrenmeden, nereye yetişmeye çalıştıklarını fark etmeden, kendilerine verilen kısıtlı zamanı bir an önce bitirme ve tüketme, yani ölüme ulaşma derdindedirler. Böylece yaşamı anlamlı yaşama sorumluluğuyla yüzleşmemektedirler. Halbuki bu sorumluluğu üstelenen insan Geçtan'a göre özgür insandır. Özgür insan ise ölümden daha az korkmaktadır.⁴⁰⁰

Ölümü düşünmek ve bunun neticesinde ölüm kaygısını hissetmek insanın karakterini, şahsiyetini ve kişiliğini şekillendiren en önemli unsurdur. Bu durum ölmek üzere olan hastalarla yapılan araştırmalarla da desteklenmektedir. İnsanın şahsiyetini olgunlaştıran ölüm kaygısı, davranışlarının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamaktadır.⁴⁰¹ Örneğin, dini inanca sahip insanlar için ahireti hatırlatan ölüm korkusu, dini hayatı yaşama noktasında bir yaptırım gücü konumundadır. Böylece insanlar dünyevi işlerden daha kolay uzaklaşabilmekte ve dini görevlerini daha kolay yapabilmektedirler.⁴⁰²

³⁹⁶ Çileli, *a.g.e.*, ss.383-385.

³⁹⁷ Göka, *a.g.e.*, ss.26-28.

³⁹⁸ Sena Tekçe, *The Role Of Meaning In Life On The Relationship Between Death Anxiety And Well-Being In An Existential Context*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s.38.

³⁹⁹ Engin Geçtan, *İnsan Olmak*, Metis Yayınları, İstanbul 2021, s.154; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.46.

⁴⁰⁰ Geçtan, *a.g.e.*, ss.159, 161.

⁴⁰¹ Kübler Ross, *a.g.e.*, s. 204; Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.256; Köknel, *a.g.e.*, s.125.

⁴⁰² Muhammed İslam Khawaja, *The Spectade of Death*, Lahore tb., ss.16-17'den akt. Karaca, *a.g.e.*, s.193.

1.1. ÖLÜM KAYGISI VE ÖLÜM KORKUSU KAVRAMLARI

Psikologlardan bazıları kaygı ve korkuyu birbirinden ayırmış ve aralarında bazı farklar olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre korku, hissedilen tehlikenin kaynağı ve niteliği hakkında bilgi sahibi olduğumuz nesneye karşı hissedilirken; kaygıda kaynağı ve mahiyeti tam olarak bilinmeyen tehlike olasılığı ve öngörüsü karşısında hissedilmektedir ve daha uzun sürelidir. Ancak her iki duygu sonucu ortaya çıkan kalp atışı, kan basıncı, kanın kimyasal yapısı, Galvanik Deri Tepkisi, nefes alıp verme organı gibi fizyolojik görünümelerde ortaya çıkan değişimler birbirine benzemektedir.⁴⁰³ Her insanda gizli bir eğilim şeklinde var olan kaygının bir nedeni, içeriği, nesnesi bulunması halinde korkuya dönüşmektedir. Dolayısıyla psişede her iki duygu bir arada bulunmamaktadır. Bu sebeple tehlikenin varlığı ortaya çıktığında kaygı korkuya dönüşmekte ve bu durum çoğu zaman rahatlama duygusunu da beraberinde getirmektedir. Böylece tehlike, bazı koşullarda kontrol altına alınabilir bir durum haline gelmektedir. Kaygı bireye daha çok sıkıntı verirken, korku bireye adaptasyon sağlamaktadır. Kaygı duygusunda tehlikenin belirsiz olması nedeniyle insan sıkıntılı bir bekleyiş içerisinde. Ölüm de insan aklının, sırrını çözemediği bir bilinmezlik olduğu için ölüm kavramının kaygı duygusuyla birlikte nitelendirilmesi daha uygun görülmüştür.⁴⁰⁴

Korku ve kaygı duyguları her ne kadar birbirinden farklı tanımlanmış olsa da bazı araştırmacılar çalışmalarında “ölüm korkusu” ve “ölüm kaygısı” arasındaki farka dikkat ederlerken, bazıları bu iki kavram arasında herhangi bir fark gözetmemişler, bu kavramları birbirlerinin yerine kullanmışlardır. Ölüm konusu üzerine çalışmalar yapan birçok yazar, ölüm korkusu, ölüm kaygısı ve ölüm fobisi gibi terimler arasında herhangi bir fark görülmediğine dikkat çekerek bu problemi dile getirmiştir.⁴⁰⁵ Örneğin, Karen Horney kaygıyı ve korkuyu birbirine çok yakın iki kavram olarak belirtmiş ve bu kavramları eserlerinde çoğunlukla her iki duyguda da terleme, titreme, hızlı kalp atışı vb. gibi ortak fiziksel özellikler görüldüğü gerekçesiyle aynı anlamda kullanmıştır.⁴⁰⁶

İnsan, kaynağı belli olan “ölüm” den korktuğu için ölüm korkusu diye adlandırılmasının yerinde olacağını ifade edenler olsa da ölümün nasıl, nerede, ne zaman gerçekleşeceği, sonrasında ne olacağı bilinmediği için ölümün, kaygı duyulması gereken bir olgu olduğunu belirtenler de vardır. Bundan dolayı denilebilir ki, kaygı ve korku diğer

⁴⁰³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s.274; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.22.

⁴⁰⁴ Pierre Mannoni, *Korku*, Çev: Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, ss.30, 45-49.

⁴⁰⁵ Mary Jo Meadow - Richard D. Kahoe, *Psychology of Religion: Religion In Individual Lives*, Harper and Row Publishers, New York 1984, s.334; Göka, *a.g.e.*, s.65.

⁴⁰⁶ Geçtan, *Çağdaş İnsanda Normaldişi Davranışlar*, s.142; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.43.

objelere karşı hissedildiğinde birbirinin yerini alamazken, söz konusu ölüm olduğunda bu durum değişebilmektedir. Örneğin insan, yalnızca ölümü hatırlatan şeyler karşısında korku hissettiği zaman, uzun süreli bir duygu olmaması nedeniyle, ölüm korkusu, kaygıdan ayrılmaktadır.⁴⁰⁷ Bu nedenle ölümden duyulan kaygı ve korku hisleri, şiddetini artırdığı ve kısa sürdüğü zaman korku şeklinde, şiddetini azalttığı ve uzun sürdüğü zaman ise kaygı şeklinde, birbirinin yerini alabilmektedirler.⁴⁰⁸ Nitekim tanatoloji alanında yapılan çalışmalarda da, ölüm korkusu ve ölüm kaygısı genellikle birbirinin yerine kullanılmıştır.⁴⁰⁹

Yalom'a göre korku ve kaygı ayrımını ilk yapan kişi Kierkegaard'dır.⁴¹⁰ Kierkegaard insanın ölüm karşısında kaygı hissettiğini ifade etmektedir. Çünkü kendini kaybetmekten ve yok olmaktan korkmaktadır. Fakat bu korkunun kaynağını bulamamaktadır. Kaynağı belli olmayan şeye karşı hissettiği dehşet duygusu insanı çaresizliğe sürüklemektedir. İnsan bu durumdan ancak "kaynağı belli olmayan şeyi, kaynağı belli olan bir şeye dönüştürerek" kurtulabilmektedir. Kısaca Rollo May'in de ifade ettiği gibi "Kaygı, korku olmaya çabalamaktadır." İnsan korktuğu şeyin ne olduğunu bildiği takdirde onunla mücadele edebilmektedir. Ancak bazı zamanlarda insan korkunun kaynağını bilmediğinde çeşitli savunma mekanizmaları ile onu hayatın dışına atmaya çalışmaktadır. Yaşanan bazı sarsıcı olaylar insanın savunma mekanizmasında bir delik açarak ölüm kaygısının yeniden gün yüzüne çıkmasını sağlamaktadır. Ne var ki, bilinçdışı ego, bu deliği saklayarak ölüm kaygısını yeniden hayatın dışına çıkarmaktadır.⁴¹¹

Lepp, ölüm kaygısının ve ölüm korkusunun birbirinden farklı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ölüm korkusu, insanın hayatına anlam katan bir erdemdir. Bu anlamda ölüm korkusunun patolojik, tehlikeli ve anormal bir duygu olduğu söylenemez. Aksine insanın ölümün varlığının farkında olarak yaşaması ve ondan korkması, umumi felaketlerin engel olmasına katkı sağlayacaktır. Çünkü ona göre ölüm korkusu insanın yaşama sevincini artırmakta ve hayatını zenginleştirmektedir. Ancak Lepp'e göre ölüm kaygısı, korku duygusuna göre daha olumsuz bir fenomendir.⁴¹²

⁴⁰⁷ Öner, *a.g.e.*, s.17; Karaca, *a.g.e.*, s.153; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.23.

⁴⁰⁸ Karaca, *a.g.e.*, s.154

⁴⁰⁹ James M. Donovan, *Sussing out of Religion*, New Orleans 1996, ss.117-118'den akt. Karaca, *a.g.e.*, s.155.

⁴¹⁰ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.66.

⁴¹¹ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, ss.66-67.

⁴¹² Lepp, *a.g.e.*, ss.46-47

1.2. PSİKOLOJİDE ÖLÜM KAYGISI İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

G. Stanlay Hall'in 1896 yılında "Korkuların Araştırılması" ve 1915 yılında "Ölüm Fobisi ve Ölümsüzlük" adlarıyla yazmış olduğu iki makelesi, ölüm psikolojisi üzerine yapılan araştırmaların ilki olarak kabul edilmektedir. Özellikle "Korkuların Araştırılması" adlı eserinde Hall, ölüm korkusunu azaltan en büyük etkenin din olduğunu, diğer psikoterapilerin din kadar tesirli olmadığını ifade etmektedir.⁴¹³ Modern psikoloji literatüründe ise ölüm ve ölüm kaygısı üzerine yapılan teorik çalışmaların 20.yy.ın ilk dönemlerinde başladığı görülmektedir. Ölüm kaygısı üzerine yapılan ampirik çalışmalar ise 1930'larda başlamış olup günümüze kadar devam etmiş,⁴¹⁴ 1950-1960'lı yıllarda ölüm ve ölüm kaygısı yoğun olarak araştırılmaya başlanmıştır. Özellikle Feifel, 1956 yılında Amerikan Psikologlar Derneği'nde ölüm psikolojisi üzerine bir sempozyum düzenlemiş, 1959 yılında bu sempozyumu "Ölümün Anlamı" adıyla yayınlamıştır.⁴¹⁵ Ölüm psikolojisi alanındaki çalışmalara hız kazandıran bir diğer isim ise İsviçreli doktor olan Elisabeth Kübler-Ross'dur. Ölmek üzere olan hastalarla yapmış olduğu mülakatlarla çalışmasını yürüten Ross, ölüm sürecinde geçirilen evreleri "Ölüm ve Ölmek Üzerine" adlı kitabında örnekleriyle birlikte açıklamaktadır.⁴¹⁶ Türkiye'de ölüm kaygısı üzerine yapılan ilk çalışmanın Süheyl Ünver'e ait olduğunu söylemek mümkündür. Ünver, Türkiye'de bulunan mezar taşları üzerindeki yazıları inceleyerek, Türk toplumunda ölüm korkusunun olmadığını, Türklerin ölüm karşısında tevekkül duruşu sergilediklerini vurgulamaktadır.⁴¹⁷

Ölümle ilgili yapılan araştırmaların az olmasının nedenlerinden biri, ölümün felsefenin konusu olarak kabul görülmüş olmasıdır.⁴¹⁸ Bu sebeple ölüm konusu psikolojide geç incelenmeye başlanmıştır. Fakat bazı araştırmacılara göre ölümün psikolojik açıdan geç incelenmeye başlamasının temel nedeni, Batı'da insanın ölümü inkar etme eğiliminden kaynaklanmaktadır.⁴¹⁹ Ölüm yıkıcı bir uyarıcı olduğu için, araştırmacılar da olumsuz bir tavırla bu konuya yaklaşmaktadırlar. Oysa bütün korkuların temelinde insanın varoluşunu tehdit eden uyarıcı vardır, ancak bu konuda ölümün kendisi bunu doğrudan yapmaktadır. Onlara göre ölümün insan psişesine nasıl etki ettiğini

⁴¹³ Karaca, *Din Psikolojisi*, s.223.

⁴¹⁴ Ayten, *a.g.m.*, ss.86-87.

⁴¹⁵ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s.22; Karaca, *Din Psikolojisi*, s.223.

⁴¹⁶ Karaca, *Din Psikolojisi*, s.223.

⁴¹⁷ Süheyl Ünver, "İstanbul Halkının Ölüm Karşısındaki Duyguları", *Yeni Türk Mecmuası*, C.VI, S.68, 1938, ss. 312-321'den akt. Ayten, *a.g.m.*, s.88.

⁴¹⁸ Gökalp, *Ölüm Üzerine*, s. vi; Karaca, *a.g.e.*, s.22.

⁴¹⁹ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, s.79.

araştırmanın en zor yanı, araştırmacıların hem uyararı hem de tepkiyi ortaya koymalarındaki bu yetersizlikleridir.⁴²⁰ Ancak antropoloji alanındaki bazı araştırmacıların, ölümle ilgili çalışmalara ihtiyaç duymaları, bu konuda diğer alanlarda yapılan çalışmaları hızlandırmıştır.⁴²¹

Ölüm kaygısından ilk söz eden kuramcılardan biri olan Freud, insanın bilinçaltında kendi ölümünü kabullenemeyip, ölümsüz olduğuna inandığını ve ölüm kaygısının da ölümün bizzat kendisinden değil; insanın çocukluk döneminde yaşadığı, çözülmeyen çatışmalarının bir yansıması olduğunu ifade etmektedir.⁴²² Freud’a göre insanda ölüm (thanatos) ve yaşam (eros) olmak üzere iki temel içgüdü mevcuttur. Yaşam içgüdüleri enerjisini libidodan almakta olup, insanın fiziki ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ölüm içgüdüleri ise, bireyi doğanın tehditlerinden ve tehlikelerinden korumaktadır. İnsan ölüm içgüdüleriyle bu tehlikelerden korunmak için aşkın bir varlık icat etmekte ve bunun neticesinde de dinler ortaya çıkmaktadır. Böylece insan dini inancı sayesinde ölüm kaygısını bastırabilmektedir. Freud’a göre insandaki ölüm içgüdüleri dışardan bir engellemeyle yıkıma uğrarsa, saldırganlığa dönüşebilmektedir.⁴²³

Rollo May’e göre ölüm kaygısı, “varoluşunun yıkılabileceğinin, kendisini ve dünyasını yitirebileceğinin, bir hiç olabileceğinin farkına varan bireyin öznel durumu”dur.⁴²⁴ Kierkegaard, hayatın kaçınılmaz bir parçası olarak görüp, insanın ölümüne kadar sürdürdüğü hastalık diye nitelendirdiği kaygıyı, insanın özünü kaybetmesi şeklinde tanımlamıştır. Buna göre ölüm kaygısının temelinde insanın öldükten sonra varlığını, benliğini, özünü kaybedeceği ve bir hiç olacağı düşüncesi vardır. Goldstein’e göre ölüm kaygısında olduğu gibi bütün kaygıların temelinde insanın kendisine verilen potansiyelini gerçekleştirememesi durumu vardır. İnsana verilen potansiyel ve bunun neticesinde ortaya çıkan beklentiler birbiriyle uyuşmadığı sürece insan kendisini gerçekleştirememekte, bunun neticesinde de kaygı hissetmektedir.⁴²⁵

Yalom’a göre her insan ölüm kaygısını kendine has yapısı ile yaşamaktadır. Ölüm kaygısı bazı insanlarda açık ve bilinçli olarak yaşanırken, bazı insanlarda hissedilen umumi bir huzursuzluk veya ölümle bir ilgisi görünmeyen psikolojik rahatsızlık şeklinde dolaylı olarak ortaya çıkmaktadır. Dolaylı olarak yaşanan ölüm kaygısı ise, uzun bir

⁴²⁰ Çileli, a.g.e., s.389.

⁴²¹ Karaca, a.g.e., s.22.

⁴²² Sigmund Freud, *Uygurlık, Din ve Toplum*, Dorlion Yayınları, Eskişehir 2020, s.55; Tanhan ve Arı, a.g.e., s.40.

⁴²³ Freud, a.g.e., s.259-263; Koç, *Ölüm Psikolojisi 1.*, s.123-124.

⁴²⁴ Çileli, a.g.e., s.382.

⁴²⁵ Geçtan, a.g.e., s.141.

keşifle birlikte ortaya çıkabilmektedir.⁴²⁶ Bu anlayışa göre ölüm kaygısı, her an kendisi göstermektedir ancak insan ölümü gündelik yaşamının bir parçası olarak kabul etmeyecek derecede bastırdığı için varlığını net bir şekilde hissedememektedir. Zilboorg'un ifade ettiğine göre insanın gündelik işlerinde rahat bir şekilde hareket edebilmesi için ölüm kaygısını oldukça bastırmış olması gerekmektedir. Yalom'a göre neredeyse bütün psikolojik rahatsızlıkların temelinde ölüm kaygısı vardır. Ancak bu kaygı, görünmez bir kimliğe bürünmüş bir halde bastırılmış olduğundan dolayı diğer terapistler bunu fark edememektedirler. Yalom, kendi hastalarında da ölüm kaygısını kısa terapilerde açık bir tema halinde konuşamadığını, ancak uzun ve derin araştırmalar neticesinde bu kaygıyı ortaya çıkarttığını belirtmektedir.⁴²⁷ Çünkü ona göre ölümle doğrudan, açık bir kaygı hissederek psikolojik açıdan etkilenmek çok az karşılaşılan bir durumdur. Genellikle dolaylı yollarla ölüm kaygısı yaşanmaktadır. Yani yaşanan bazı psikolojik problemler aslında ölüm kaygısının dışı yansımasıdır. Yalom, bu durumun hayat boyu bütün ruhsal sıkıntılarda bu şekilde geliştiğini, psikolojik rahatsızlıkların tamamının temelinde ölüm kaygısının olduğunu ifade ederek, terapilerini genelde bu çizgide yapmakta, diğer psikoterapistlerin ölüm kaygısı konusunu teğet geçerek işin kolayına kaçtığını belirtmektedir. Göka ise, bu durumun tüm ruhsal sıkıntıları kapsamadığını özellikle vurgulamaktadır. Ona göre Yalom, bütün ruhsal rahatsızlıkların temelini ölüm kaygısı olduğunu ileri sürerek, esasen kolayca kendisi kaçmaktadır. Çünkü ruhsal rahatsızlıkların pek çok farklı nedenleri olabilmektedir.⁴²⁸ Ancak bazı insanlar ölüm kaygısını çok yoğun ve anormal bir şekilde yaşadıkları için, bu durum başka bir psikolojik rahatsızlığın ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bazı bireylerin ölüm karşısında normal kaygı düzeyini yaşarken, bazılarının patolojik boyutta yaşamasına neden olan şey, bireyin olağanüstü hayat tecrübeleri karşısında sarsılması ve varoluş kaygısına karşı "normal" savunma mekanizmaları oluşturmamasıdır. John Hilton'nın ölümcül kanser hastası olan insanlar üzerinde yaptığı araştırmanın anlamlılık seviyesine ulaşan sonuçlarına göre, geçmiş hayattan tatmin alarak yaşayan hastalarda ölüm kaygısının daha az sıkıntı vermekte olduğu tespit edilmiştir.⁴²⁹

Her ne kadar ölüm kaygısı, olumsuz bir durumu ifade etmek için kullanılıyor olsa da aslında her insanda olması gereken bir duygudur. Geçtan'a göre kaygı duygusu insanın

⁴²⁶ Yalom, *Güneşe Bakmak*, s.11, 16, 19, 20

⁴²⁷ Yalom, *Varoluşçu Terapi*, s.256-257.

⁴²⁸ Göka, a.g.e., ss.66, 87.

⁴²⁹ Yalom, a.g.e., s.281.

hayattaki tehlikelere ve uyarıcılara karşı tedbirli ve ihtiyatlı davranmasına yardımcı olmaktadır. İnsanı bir şeyler yapmaya güdülemektedir.⁴³⁰ Bu anlamda ölüm kaygısı, insanın maddi ve manevi hayatını tehdit eden durumlar karşısında, insanı tedbirli ve dikkatli olmaya teşvik etmekte; böylece insanın sağlıklı ve otantik bir hayat yaşamasının önünü açmaktadır.⁴³¹ Freud’a göre insanın fani oluşu hayatın değerini ve anlamını artırmaktadır. Nasıl ki, baharın güzelliklerinin kış tarafından silinip süpürülmesi, bu güzellikleri çekici kılıyorsa, hayatın da bir gün biteceği, ona değer katmaktadır.⁴³² Bu nedenle ölümle yüzleşmek insan hayatını değerli kılmakta, vaktini kıymetli hissettirmekte ve en iyi şekilde değerlendirme isteği uyandırmaktadır.⁴³³ Ölümle ilgili psikoloji alanında yapılan araştırmalarda, ölümle yüz yüze gelen kanser hastalarının hayatlarındaki öncelik verdikleri değerleri değiştirdikleri, önemsiz şeylerle meşgul olmadıkları, hayatlarında çarpıcı değişiklikler yaptıkları, yaşam doyumuna ulaştıkları ve hayatı dolu dolu yaşadıkları gözlenmektedir. Hatta bazı kanser hastaları, bilgece ve otantik bir yaşama kavuşmak için kansere yakalanmayı beklediklerinden dolayı pişman olduklarını dile getirmektedirler.⁴³⁴ Ölüm bilinciyle gelişen, insanın kendisini mutlu ve huzurlu hissettiği otantik hayat; kaderine rıza gösterme, pişmanlık ve suçluluk duygularının ortaya çıkacağı durumları tercih etmeme anlamına gelmekte, insanın kişiliğini olgunlaştırmakta ve ruhsal sıkıntıların çözülmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenle ölümü inkar ederek yaşanan hayat psikolojik sıkıntıları beraberinde getirirken, ölüm bilinciyle yaşanan hayat bu sıkıntıları ortadan kaldırmaktadır.⁴³⁵ Örneğin, ölümle yüz yüze gelen bir kanser hastasında kendisini rahatsız eden fobinin kanser gelişiminden sonra olağanüstü bir şekilde yok olduğu gözlemlenmiştir. Kendisi bu durumu “kanser psikonevrozları tedavi ediyor” şeklinde açıklamıştır. Ölüm kaygısı diğer bütün kaygıları aştığı ve onları değersiz gösterdiği için, ölümle yüzleşen insan, önemsiz kaygıları için varoluşu ertelemeyi ve hayatını feda etmeyi göze alamamakta, böylece otantik bir hayatın kapısını aralamaktadır.⁴³⁶ Ancak her insan otantik hayat yaşamak istemesine rağmen yaşayamamaktadır. Çünkü ölüm bilinciyle birlikte gelişen otantik yaşam tarzı, kolay ve hemen gerçekleşen bir durum değil, uzun bir zamanda derinleşerek ilerleyen bir süreçtir. Ne var ki insan ölüm bilincine sahip olana kadar, ölümle kaygısıyla başa çıkabilmek için

⁴³⁰ Geçtan, *Çağdaş İnsanda Normaldışı Davranışlar*, s.64.

⁴³¹ Karaca, *a.g.e.*, s.192.

⁴³² Freud, *a.g.e.*, ss.48-49; Göka, *a.g.e.*, s.42.

⁴³³ Kübler Ross, *a.g.e.*, s.235.

⁴³⁴ Yalom, *Din ve Psikiyatri*, ss.54-55.

⁴³⁵ Göka, *a.g.e.*, ss.89-91.

⁴³⁶ Yalom, *Varoluşçu Terapi*, ss.220-221.

başka birtakım araçlar kullanabilmektedir. Göka'ya göre bu araçlar ölümü inkar girişimleridir. Fakat insan olgunlaştıkça ve ölüm bilincine ulaştıkça bu girişimleri terk etmekte, böylece ölüm kaygısı da azalmaktadır.⁴³⁷ Yalom, böyle bir yüzleşmeyle ölüm bilincine sahip olarak, otantik yaşama kavuşan hastaların daha az ölüm kaygısı yaşadıklarını, fakat böyle bir hayatın aksine “yaşanmamış bir hayat”ı olan hastaların ise daha çok ölüm kaygısı yaşadıklarını ifade etmektedir.⁴³⁸ Hatta varoluşçu terapiye göre, bireyin ölümle uygun bir şekilde yüzleşmesi, hayatını amacına uygun ve otantik bir şekilde yaşamasına olanak sağladığından, terapist ölüm kaygısını yok etmeye çalışmak yerine, kaygının derecesini hafifleterek, muhatabının bu kaygıyı rahat seviyede yaşamasını sağlamaya çalışmaktadır. Çünkü hayat kaygısız yaşanmamakta ve ölümle yüze gelebilmek için kaygıya ihtiyaç duyulmaktadır.⁴³⁹

1.3. ÖLÜMSÜZLÜK ARZUSU

Ölüm söz konusu olduğunda, canlılar arasında sadece insanın diğerlerinden farklı olduğunu söylemek mümkündür. Zira canlılar arasında öleceğini bilen tek varlık insandır. Ancak insan bunu bilmekle birlikte, bunu kabul etmek istememektedir.⁴⁴⁰ İnsanın bu durumu kabul etmek istememesinin nedenini, derinlik psikologları insanın bilinçaltında ölümsüz olduğuna inanmasının yattığını ifade etmişlerdir.⁴⁴¹ Jung'a göre, ölümden sonraki hayatın varlığına inanma, insanın kolektif şuuraltının arketiplerinden birisi olduğundan dolayı, neredeyse her insanda sonsuza kadar yaşama ihtiyacı vardır ve ölümden sonraki hayat insan için zorunlu bir durumdur.⁴⁴² Godin'e göre insan ölüm karşısında iki yaklaşım sergilemektedir. Bunlardan birincisi kuvvetli bir şekilde yaşama isteği nedeniyle ortaya çıkan ölümden kaçınmak ve narsistik korumadır. İkincisi ise, kendini gerçekleştirmekle gerçekleşen daha iyi ve daha farklı yaşama arzusu, yani “tamamlanma arzusu”dur.⁴⁴³ Her iki durum da insanın ölümsüzlük özlemini yansıtmaktadır.⁴⁴⁴ Fromm'a göre ölümden sonra gerçekleşen törenler, cenaze merasimleri, mumyalama, piramitler, cesedi süsleme gibi uygulamalar, bireydeki biyolojik kökenli ölümsüzlük arzusundan kaynaklanmaktadır. 18.yy.dan sonra Batı

⁴³⁷ Göka, a.g.e., ss.89-91.

⁴³⁸ Yalom, *Din ve Psikiyatri*, ss.62-63.

⁴³⁹ Yalom, *Varoluşçu Terapi*, s.256.

⁴⁴⁰ John Hick, *Death And Eternal Life*, Mc Millan Press, London 1980, s.55.

⁴⁴¹ Karaca, a.g.e., s.142.

⁴⁴² Carl Gustav Jung, *Problemes de L'Ame Moderne*, Fr. Çev: Yves Le Lay, Coreea, 1960, s.241'den akt. Hökelekli, a.g.e., s.55.

⁴⁴³ Andre Godin, “LA mort a-t-elle Change?”, *Mort et Presence*, Bruxelles 1971, ss.251-252'den akt. Hökelekli, a.g.e., s.55.

⁴⁴⁴ Hökelekli, a.g.e., s.55.

toplumlarında, şöhret, tanınmışlık vb. gibi özellikler ölümsüzlük arzusunun giderilmesine katkı sağlamaktadır.⁴⁴⁵ Epiküros'a göre ise, insanın abartarak ortaya koyduğu dindarlığın, zenginliğin, güç peşinde koşmasının arka planında ölümsüzlük arzusu vardır.⁴⁴⁶ McLuhan, geliştirilen kitle iletişim araçlarının yapılması ve yaygınlaşmasının arkasında da ölümsüzlük arzusunun olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁷ Hiçliğin kendisine korkunç göründüğünü, bu sebeple de yok olmaktansa cehennemde sonsuza kadar yaşamanın daha kabul edilebilir olduğunu ifade eden Unamuno'ya göre, *hiçlik* son derece korkunç bir olgudur.⁴⁴⁸

Öyle görülüyor ki, geçmişten günümüze insanların büyük bir çoğunluğu bir şekilde ölümsüzlük inancı taşımaktadır. Var olan her şeyin, bir gün ansızın sona ereceğini düşüncesini kabul etmek çok zor geldiğinden, insan ölümü bir son olarak kabul etmek istememektedir. Ölüm ve sonrası üzerine sorulan sorulara aranan yanıtlar, kişisel dini inancın oluşmasına da zemin hazırlamaktadır.⁴⁴⁹ Hz. Adem ve Havva'nın cennetten kovulmasına neden olan şeyin sonsuzluk arzusu olduğu bilinmektedir. Ölüm kaygısı kadar ölümsüzlük arzusu da evrensel bir olgudur. Nitekim bütün dinler ve felsefi sistemler de ruhun ölümsüz olduğu, ölümden sonra hayat, yeniden diriliş gibi düşünce ve inançlardan bahsetmektedirler. Tıpta ömrü uzatma adına ortaya konan gelişmeler veya mumyalama gibi hadiseler de insanın sınırlı ve fani hayatını ebedileştirme tutkusunun bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Çünkü her insan çocukluğundan itibaren ölüme bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde tepki göstermektedir.⁴⁵⁰

Her insanda var olan ölümsüzlük arzusu farklı yaklaşımlarla dile getirilmiştir. Ahiret inancını inkar edenler bile, ölümsüzlüğe farklı anlayışlar getirmektedirler. Hökelekli'ye göre bunlardan bazıları şu şekildedir:⁴⁵¹

1. Maddi Ölümsüzlük: Bu yaklaşıma göre madde ezeli ve ebedi olduğundan insan da maddi açıdan ölümsüz olabilmektedir. Örneğin Nietzsche'ye göre evrendeki oluş, ezeli ve ebedi olarak devridaim şeklindedir. Bu bakımdan insanda evrenin bir parçası olduğu için ezeli ve ebedidir.

⁴⁴⁵ Erich Fromm, *Sahip Olmak Ya Da Olmak*, Çev: Aydın Arıtan, Say Yayınları, İstanbul 2019, ss.110,163.

⁴⁴⁶ Göka, a.g.e., s.97.

⁴⁴⁷ Göka, a.g.e., s.98.

⁴⁴⁸ Miguel De Unamuno, *Hayatın Trajik Duygusu*, Çev: Mehmet Sait Şener, Divan Yayınları, Ankara 2014, s. 25.

⁴⁴⁹ Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yayınları, İstanbul 2021, s.10.

⁴⁵⁰ Hökelekli, a.g.e., ss.53-54.

⁴⁵¹ Hökelekli, a.g.e., ss.56-57.

2. Biyolojik Ölümsüzlük: Her insanda -ahiret inancı olmuş olsa bile- biyolojik olarak ölümsüz olma arzusu vardır. Nitekim anne-baba da bu arzu nedeniyle nesillerinin evlatları vasıtasıyla sonsuza kadar devam etmesini istemektedirler.⁴⁵²

3. Sosyal Ölümsüzlük: Bazı insanlar ölseler bile dünyada bıraktıkları iz sayesinde başkalarının varlıklarında yaşadıklarını düşünerek avunmaya çalışmaktadırlar. Kendi ölümlerinden sonra geride insanlığa fayda sağlayacak bir çalışma, sanat ve fikir sayesinde ölümsüz olacaklarına inanmaktadırlar. Kültür de böyle bir ölümsüzlük anlayışına hizmet etmektedir.⁴⁵³ İslam dininde de insanın geride hayırlı evlat ve faydalı ilim bıraktığı taktirde amellerinin devam ettiğini vurgulamaktadır. Bu durum insanın geride bıraktığı bu üç mirasla, hayırla anılacağı düşüncesi oluşmakta ve cennete girmek için umudunu taze tutmaktadır. Dindar insanların ölüm kaygılarının daha az olmasının nedenlerinden biri de budur.⁴⁵⁴

4. Ruhi Ölümsüzlük: İnsanın beden olarak öldükten sonra ruhun sonsuza kadar yaşayacağına dair pek çok inançlar vardır. Örneğin, beden öldükten sonra ruhun bitki, hayvan, insan şeklinde başka bir canlıda devam edeceğine dair bir inanç bu tür yaklaşım neticesidir. Aynı şekilde ruhun Külli Ruh'a katılarak varlığını sonsuza kadar devam ettireceğine dair inanç şekli de mevcuttur.

5. Ferdi-Şahsi Ölümsüzlük: İlahi dinlerde belirtilen ruh ve bedenın başka bir dünyada yeniden diriltilerek sonsuza kadar azap veya mutluluk içerisine yaşamaya olan inançtır.

Benzer bir durumu Robert Jay Lifton da dile getirmiştir. Ona göre insan ölüm karşısında farklı tarzlarda “sembolik ölümsüzlüğe” ulaşmaya çalışmaktadır:

1. Biyolojik Tarz: Bireyin kendi soyunu devam ettirmesiyle yaşamaya devam etmesi.

2. Dinsel Tarz: Bireyin bulunduğu varoluş mertebesinde farklı ve daha üst seviyede varoluş mertebesinde yaşama devam etmesi.

⁴⁵² Hick, *a.g.e.*, s.148.; Aydın, *a.g.e.*, s.190.

⁴⁵³ Aydın, *a.g.e.*, s.191; Göka, *a.g.e.*, s.98; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.61; Hick, *a.g.e.*, s.148.

⁴⁵⁴ Göka, *a.g.e.*, s.99.

3. Yaratıcı Tarz: Bireyin kendi buluşlarıyla veya yaptığı işleriyle başkalarının hayatını ve kendi hayatını olumlu manada etki altında bırakarak yaşama devam etmesi. Örneğin doktorların hastaları üzerinde olumlu etkiler bırakması gibi.

4. Ebedi Doğa Teması: Bireyin öldüğünde doğaya katılarak, doğanın döngüsüne katkıda bulunmasıyla yaşama devam etmesi.

5. Yaşantısal Aşkılık Tarzı: Bireyin ölümü öldürerek, “anı yaşamasını” sağlayacak kadar “kendini kaybetmesi” ile yaşama devam etmesi. Lifton’a göre bu durum bireyin mistik yaşamında olabileceği gibi şarkı söylerken, dans ederken veya dövüş esnasında da yaşanabilmektedir.⁴⁵⁵

Ölüm bilincine sahip olan, ölümü kabullenen insanlarda da, ölümü erteleme, ölümsüz olma arzusu vardır. İnsanlık tarihi boyunca böyle bir arzunun varoluşunu, Lokman Hekim gibi ölümsüzlüğü arayan ve çaresini bulan destan ve mitoloji kahramanlarından anlamaktadır. Ölümsüzlük arzusu, insanın hayatta kalma mücadelesinde çok önemli bir etken olduğu gibi, ölümü inkar etmesinde, bastırmasında, maskeleyişinde, ölüme karşı ilgisiz kalmasında da önemli bir etkidir.⁴⁵⁶ Göka’ya göre insan ölümü hatırlatan durumlarla karşı karşıya kaldığında ne ölümü inkar edebilmekte, ne kaygıdan kurtulabilmekte ne de ölümsüzlük arzusunu yok edebilmektedir. Bu nedenle yapılması gereken tek şey, ölümle yüzleştikten sonra ölüm bilincine sahip olmak ve bunun sonucunda da otantik bir yaşam sürmektir.⁴⁵⁷

1.4. ÖLÜM KAYGISINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Her canlıda, hayatını koruma ve var olma içgüdüğü yer aldığından dolayı, ölüm bireyde kaygıya neden olabilmektedir. Ancak bu kaygının derecesi bireyden bireye farklılık arz etmektedir. Bireyin sosyal çevresi, dinsel yaşantısı, ekonomik durumu, ölüme verdiği anlam, ölüm korkusu ve kaygısı üzerinde oldukça etkili olan unsurlardır. Aynı zamanda bireyin sahip olduğu şeylerin çokluğu da ölüm korkusunu ve kaygısını etkilemektedir.⁴⁵⁸

Jung’a göre ölüm kaygısının en temel nedeni yaşam kaygısıdır. Yani insan yaşamaktan ne kadar kaygı duyarsa ölümden de o kadar kaygı duymaktadır. Yaşam

⁴⁵⁵ Robert Jay Lifton, “On Death and the Continuity of Life: A Psychohistorical Perspective”, *OMEGA - Journal of Death and Dying*, C.VI., S.2, 1975, ss.147-148.

⁴⁵⁶ Göka, a.g.e., ss.95-96.

⁴⁵⁷ Göka, a.g.e., s.101.

⁴⁵⁸ Çileli, a.g.e., s.401; Yıldız, Murat. *Dindarlık ve Ölüm kaygısı. Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri.*, s.3

kaygısı ise bilinç dışıdır. Bu kaygıyı yaşayan insanlar kişilik zaafı taşımakta ve hayata tam olarak psiko-sosyal uyum sağlayamamaktadırlar. Yaşam kaygısı, hayatın amacına yönelik risk alınması gerekirken, bu riskten kaçınıp geri adım atılmasıyla ortaya çıkmaktadır.⁴⁵⁹ Örneğin bireyin gençliğinin geri gelmeyecek şekilde elinden gitmesi ve bireyin bu durum karşısında sürekli geriye saymaya başlaması rahatsızlık oluşturmaktadır. Yaşamı gerçek anlamda yaşayamama ve ölüm fikri karşısında birey korku duymaktadır. Nitekim ölümü anlamsız ve basit bir olgu olarak görmek bireyde kaygıyı doğurmaktadır.⁴⁶⁰

Fromm, ölüm kaygısını ahlaki açıdan değerlendirmiştir. Ona göre ölüm kaygısının nedeni hayatın sonu olmasından değil, sahip olduklarımızın elimizden gitmesinden kaynaklanmaktadır. İnsan ne kadar sahip olma tutkusuna sahipse o kadar ölüm kaygısı taşımaktadır. İnsanda var olan sahip olma tutkusu, beden ve servetini kaybettiğinde her şeyin sona ereceği endişesini insana aşılarmaktadır. Sahip olma tutkusu kayboldukça, elindekini yitirme kaygısı da kaybolacağından ölüm kaygısı yok olacaktır.⁴⁶¹

Aynı zamanda Fromm, ölüm kaygısını iki farklı türde ele almaktadır. Bunlardan birincisi, her insanda hissedilen kaygıdır ki, Fromm bu kaygının tabii olduğunu ifade etmektedir. Diğerisi ise, yaşama konusunda başarısız olan insanların hissettiği, akıl dışı niteliğe sahip olan anormal bir kaygıdır. Böyle insanlar yeteneklerini açığa çıkartmadıkları için suçluluk duygusu hissetmektedirler.⁴⁶² Benzer bir görüşü de Aster de görmekteyiz. Ona göre de ölüm kaygısının temeli yaşanmamış bir hayatı yaşadığını fark etmektir. İnsan hayatın boşluğunu gördüğü anda ölüm korkusu ortaya çıkmaktadır.⁴⁶³

Freud'a göre insandaki yaşam ve ölüm kaygısı, toplumdaki cinsel etkinliğin kısıtlanması nedeniyle artmaktadır. Böyle bir durum ise insandaki haz yeteneğine zarar vermekte ve insanın ölümle yüzleşmesine engel olmaktadır.⁴⁶⁴

Ölüm kaygısı, İslam düşünürlerinin de incelediği önemli konular arasında yer almaktadır. Gazali ölüm kaygısına neden olan durumları üç şekilde açıklamıştır. Bunlardan biri, insanın ölümle, dünyada yaşıyor olduğu zevklerden mahrum kalacağı sebebiyle yaşadığı kaygıdır. Diğerisi, insanın bu dünyada sahip olduklarını kaybetmesiyle

⁴⁵⁹ Carl Gustav Jung, *Metamorphose De L'ame Et Ses Symboles*, Fr. Çev: Yves Le Lay, Geneve, 1953, ss.496-497'den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.37.

⁴⁶⁰ Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.42.

⁴⁶¹ Fromm, *a.g.e.*, ss.163-164.

⁴⁶² Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, Çev: Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul 1991, s.160.

⁴⁶³ Aster, *Felsefe Tarihinde Ölüm Meselesi*, s.190.

⁴⁶⁴ Freud, *a.g.e.*, s.28.

ortaya çıkan kaygıdır. Ölüm korkusuna neden olan üçüncü faktör ise, insanın öldükten sonra ödüllendirileceğine veya cezalandırılacağına dair herhangi bir bilgisinin olmamasından kaynaklanan, dini bakış açısının ortaya çıkarttığı kaygıdır.⁴⁶⁵

İbn Sina, günümüz tanatoloji biliminin çalışmalarının sonuçlarını on asır öncesinden dile getirmektedir. Thorson-Powell tarafından geliştirilen “Ölüm Kaygısı Ölçeği”nde ölüm kaygısının boyutlarıyla ile İbn Sina’nın ele aldığı ölüm korkusu benzerlik göstermektedir. Bu durum psikoloji çalışmalarındaki “ölüm” konusunun, Batı dünyasına nazaran İslam dünyasında daha erken çalışılmaya başladığını göstermektedir.⁴⁶⁶ İbn Sina’ya göre ölüm korkusunun sebepleri şunlardır: Ölümün gerçekte ne olduğunu bilmemek, öldükten sonra bedenle beraber ruhun da yok olacağına inanmak, öldükten sonra nefsin nereye gideceğini bilememek, ölüme neden olan hastalıklardan duyulan acıya ilaveten ölüm gerçekleşirken bir acı duyacağını zannetmek, cezalandırılmaktan korkmak, öldükten sonra insanın geride bırakmış olduğu mal ve miras nedeniyle üzülme.⁴⁶⁷

İbn Miskeveyh’e ölüm korkusunun nedeni ise, insanın ölümün niteliğini ve öldükten sonra kendisini bekleyen şeyin ne olduğunu bilmemesi, ölüm anında acı çekeceğini zannetmesi, varlığının tamamen sona ereceğini düşünmesidir. Aynı zamanda insan kendisinden sonra hayatın devam edeceği düşüncesiyle, geride bırakacağı mal ve kazanımları için de üzülme. Bu nedenle insanın ölüm korkusunu yenebilmesi için, ölümün ne olduğunu ve öldükten sonra yok olmadığını idrak etmesi gerekmektedir. Yani insanı korkutan ölüm değil, ölüm hakkında bilmesi gereken durumları bilmemesidir. İnsan ancak bu bilinmezliği ortadan kaldırdığında huzurlu ve mutlu olabilmektedir.⁴⁶⁸

Ebu Bekir er-Razi’ye göre ölüm korkusu bütün acılardan üstündür. İnsan ölümden sonraki hayatın, şu an yaşadığı hayattan daha iyi olduğuna inanmadığı müddetçe ölüm korkusundan kurtulamamaktadır. Bu durumda ölümden sonra bir hayatın olduğuna inanan dindar bir kimse için ölüm korkulacak bir durum değildir. Ölümden sonra bir hayat olmadığına inanan insan için ise, acı hissedeceği bir duyusu olmayacağı için ölümden korkulacak bir nedeni yoktur. Kaldı ki insanın kaçınılmaz olarak yaşayacağı olaylar karşısında korku hissetmesi anlamsızdır. Ölüm de kaçınılmaz olduğuna göre insan aklıyla onu anlamaya çalışmalı ve korkusunu yatıştırarak çözümler bulmalıdır. Bunu aklıyla

⁴⁶⁵ Ebu Hamid Gazzali, *Mizanu'l-Amel*, Çev: Remzi Banşık, Ankara 1970, s.142’den akt. Karaca, *a.g.e.*, s.66.

⁴⁶⁶ Karaca, *a.g.e.*, s. 64.

⁴⁶⁷ İbn Sina, *a.g.e.*, s.12-13.

⁴⁶⁸ İbn Miskeveyh, *a.g.m.*, ss.327-330.

başaramadığı taktirde ise, kaçınılmaz olan şeyden yani ölümden uzaklaşmalı, onu düşünmemeli ve unutmaya çalışmalıdır.⁴⁶⁹

Psikoloji literatürü incelendiğinde ölüm kaygısının genellikle üç boyutta incelendiği görülmüştür: Ölümden sonra yaşanacak olaylarla ilgili kaygı, ölüm süreci ve ölüm hadisesi ile ilgili kaygı, varoluşun yok olması ile ilgili kaygı.⁴⁷⁰ Bu üç boyutta kaygıyı etkileyen faktörleri şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. İnsanın Bilinçli Bir Varlık Olması: Canlılar arasında öleceğinin bilincinde olan tek varlık insandır. Bu anlamda denilebilir ki, bilincin varlığı başlı başına ölüm kaygısını etkileyen faktörlerden biridir.⁴⁷¹ Bilinci sayesinde öleceğiyle yüzleşen ve bunun neticesinde kaygı hisseden insan, yine bilinci sayesinde bu kaygının etkilerini hafifletmektedir. Zira insan bilinciyle bir dini inancı, felsefi sistemi veya değişik yönelimleri kabul etmekte ve bunlar sayesinde ölüm kaygısıyla başa çıkabilmektedir.⁴⁷² Ancak insanın bilinci ölüm düşüncesinde daima aktif değildir. Çünkü insanda var olan süreklilik duygusu, ölüm bilincini zayıflatmaktadır. Ölümün gerçek bir hadise olduğunu kavrayan insan, bunun her an gerçekleşmediğine defalarca şahit olarak, süreklilik duygusuyla bu gerçekliği bilincinden uzaklaştırabilmektedir.⁴⁷³

2. Ölümün Belirsizliği: Belirsizlik başlı başına bir kaygı nedenidir.⁴⁷⁴ Bilincimiz ölümü açıklayamadığı ve ikinci defa tecrübe edilmediği için ölüm bir belirsizliktir ve herhangi bir konuda hissedilen belirsizlik kaygıyı da beraberinde getirmektedir.⁴⁷⁵ Bazı inançlar ölüm hakkında bilgiler vermiş olsa da, deneyimlenerek keşfedilmediği için, belirsizliği bütünüyle ortadan kaldırmamaktadır.⁴⁷⁶

3. Ölümle Bedenin Kaybedilecek Olması: Bedenin bir parçasının eksilmesi ve yok olması bireyde utanç ve yetersizlik duygularını yaşamasına neden olmaktadır. Çünkü beden benlik imgesinin bir parçası kabul edilmektedir. Bedenin tamamının yok olacağını düşünen insanda ise ölüm korkusu ve kaygısı meydana gelmektedir.⁴⁷⁷

⁴⁶⁹ Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî, *Felsefe Risaleleri*, Çev: Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016, ss.188-195.

⁴⁷⁰ Hökelekli, *a.g.e.*, s.41; Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.66.

⁴⁷¹ Karaca, *a.g.e.*, s.165; Gökalp, *Felsefede Ölüm*, s.1.

⁴⁷² Karaca, *a.g.e.*, s.165.

⁴⁷³ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, Çev: M. Mukadder Yakupoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara 2013, s.117.

⁴⁷⁴ Mannoni, *a.g.e.*, ss.30, 45-49.

⁴⁷⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s.38; Gökalp, *a.g.e.*, s.v.

⁴⁷⁶ Gardner Murphy, "Discussion", *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York 1959, s.333; Cüceloğlu, *a.g.e.*, s.275

⁴⁷⁷ Hökelekli, *a.g.e.*, ss.38-39

4. Ölümün Yok Oluş Olarak Kabul Edilmesi: İnsanın asli arzusu ölümsüzlüktür, yani sonsuza kadar yaşama güdüsüdür. Bu istek, ölüm kaygısının temelini teşkil etmektedir. Çünkü öldüğünde bütünüyle yok olacağını, hayatın biteceğini, unutulup gideceğini, kimse tarafından hatırlanmayacağını, yaşadıklarının bir anda silineceğini düşünen bir insan için, ölüm varoluşu tehdit etmektedir. İnsan ölüm bilincine bu kaygı sayesinde ulaşabilmektedir.⁴⁷⁸ Bu nedenle öldükten sonra varoluşun devam edeceğine yönelik inanç taşıyan kimselerin ölümün verdiği kederi aşabildikleri bazı araştırmalarda⁴⁷⁹ tespit edilmiştir. Ancak bedenle birlikte varoluşun sona ereceğini düşünen kimseler yoğun bir keder ve sıkıntı içerisinde oldukları bilinmektedir.⁴⁸⁰

5. Ölüm Anında Hissedilen Acı: Bazı şiddetli hastalıklarının, kazaların, yaralanmaların vs. neticesinin ölüm olması ölümün acı verici olduğu kabulünü de beraberinde getirmektedir. Aynı zamanda bazı dini görüşlerde “sekeratü’l mevt” denilen, ölüm anında ve sonrasında yaşanacak olan azabın acı verici şekilde tasvir edilmesi de ölüm korkusu ve kaygısını artırmaktadır.⁴⁸¹ Yapılan araştırmalar da bu görüşü desteklemektedir. Ayten’in Türk ve Ürdünlü öğrenciler üzerinde karşılaştırmalı olarak yaptığı araştırmanın bulgularına göre, katılımcıların ölüm kaygısı içerisinde değerlendirilen faktörlerden “acı çekerek ölme korkusunun” en yüksek puana sahip olduğu görülmüştür.⁴⁸²

İnsanın ölüm anında, can havliyle kaygı hissetmesi gayet normal bir durumdur. Hz. Peygamber de ölümü esnasında yanında bulunan su kabına elini ıslatıp yüzüne sürmüş ve Allah’tan ölümünü kolaylaştırmasını istemiştir. Fakat bir kimsede herhangi bir psikolojik rahatsızlığı olmadığı halde, gündelik işlevlerini engelleyecek derecede, dini inançlarla izahı olmayan şiddetli bir şekilde ölüme dair bir kaygı hissediyorsa, bu durum ölüm bilinci olmamakla birlikte, hastalıklı bir durum olup, böyle kişilerin uzmandan yardım alınması gerekmektedir.⁴⁸³

Yıldız, dindar insanların ölüm kaygısını etkileyen faktörlerden en etkilisinin ölümler acı çekmek olabileceğini ifade etmiştir. Fakat insanlara dünya ve ahirette huzur ve mutluluk vadeden din, nasıl olur da kaygı denen bir durumu meydana getirmektedir?

⁴⁷⁸ Lepp, *a.g.e.*, s.69; Herman Feifel, “Attitudes Toward Death in Some Normal and Mentally Ill Populations”, *The Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc. Graw-Hill, New York, 1959, s.121; Göka, *a.g.e.*, s.60; Bolay, *a.g.m.*, s.27.

⁴⁷⁹ All Issa vd, *a.g.m.*, s.10; Tekçe, *a.g.t.*, s.36.

⁴⁸⁰ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s.368.

⁴⁸¹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.39; Yıldız, *a.g.m.*, s.3; Aydın, *a.g.e.*, s.185.

⁴⁸² Ayten, *a.g.m.*, s.93.

⁴⁸³ Göka, *a.g.e.*, s64.

Bu durumun nedenlerinden biri dinin, insanı ideal olana yaklaştırmak için, ahirette alacağı cezaları hatırlatarak bir yaptırım uygulaması, böylece insanın sorumluluk bilincine sahip olmasını sağlamasıdır. Diğer bir neden ise, insanın ümit ve korku arasında dengesini sağlayabilmesidir. Nitekim İslam dinine göre insandan daima ümit etmesi beklenmektedir. Fakat insanda korku uyandıran ayet ve hadisler de mevcuttur. İslam'ın bu terbiye edici metodu ise insanı korku ve ümit arasında tutmaktadır.⁴⁸⁴ Ne var ki, din eğitiminde insanı korku ve ümit arasında tutan bir metottan ziyade daha çok korku-ceza ağırlıklı, ölüm anı ve sonraki hayatın korkutucu acı, ıstıraplarının anlatıldığı bir metodun tercih edildiği görülmektedir.⁴⁸⁵ Yıldız'a göre dindar insanların ölüme karşı olumsuz tavır takınmasının nedeni, dinin kendisi değil, dini bilgileri yorumlayan din adamlarının etkisidir. Nitekim dindar insanların değer verdiği kitaplar korku temelli bir eğitim sunmaktadırlar. Bu düşüncesini üniversiteli öğrenciler üzerinde yaptığı araştırmasıyla desteklemiş, dindarlık seviyesi yüksek olanların ölümden sonraki hayattan daha çok kaygı duyduklarını tespit etmiştir.⁴⁸⁶

6. Ölümü Yalnız Karşılama: Günümüzde ölüm, çoğunlukla hastane odalarında, insanın ailesinden ve alışmış olduğu ortamdan ayrı, yalnız olduğu bir zaman da gerçekleşmektedir. Bu nedenle insan terk edilmişlik duygusuyla beraber ölüm kaygısı da yaşamaktadır.⁴⁸⁷ Köy doktoru olan Kübler Ross, hastanelerde serum ve ilaç kokularıyla ölüme terk edilen, kendilerine insan değil de araştırılması gereken bir nesne gibi davranılan hastalara, sevdikleri ve tanıdıkları bir ortamda ölme şansı verilmesinin, onların ölümü kabullenmelerini kolaylaştırdığını ifade etmektedir.⁴⁸⁸ Aynı zamanda aile içinde sevdikleri arasında öleceğini bilen kimselerin daha huzurlu olduğu gözlemlenirken, yalnız başına öleceğini bilen kimselerin daha kederli oldukları gözlemlenmiştir.⁴⁸⁹ Yalom'un ölümle yüz yüze gelen hastalarda edindiği tecrübelerine göre, insan dünyaya tek başına geldiği gibi, tek başına gideceğini ancak ölüm kendisine yaklaştığında tam manasıyla anlayabilmektedir. En yakınlarımız bile tek başımıza bu dünyadan ayrılmamıza engel olamamaktadır. Böyle bir zamanda din, kendisini hiçbir zaman terk

⁴⁸⁴ Yıldız, *a.g.m.*, s.3.

⁴⁸⁵ Mehmet Emin Ay, *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987, s.99-102; Yıldız, *a.g.m.*, s.3.

⁴⁸⁶ Yıldız, *a.g.m.*, s.4.

⁴⁸⁷ Hökelekli, *a.g.e.*, s.39; Kübler Ross, *a.g.e.*, s.12.

⁴⁸⁸ Kübler-Ross, *a.g.e.*, ss.16, 18.

⁴⁸⁹ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s.368.

etmeyen aşkın bir varlığın olduğunu hatırlatarak, ölümü tek başına yaşayacak insana teselli sunmaktadır.⁴⁹⁰

7. Ölüm Anında Denetimini Kaybetme: Bilinç ve beden denetiminin kaybedilmesi ego tarafından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Ölümcül bir hastalıkla bunu derinden hisseden birey kaygı ve korku yaşamaktadır.⁴⁹¹

8. Ölüm Anında Kimlik Duygusunu Kaybetme: Ölmek üzere kişinin özsaygısını ve onuru koruyabilmesi kendisi açısından oldukça önemlidir. Ancak bu kişinin yakınlarıyla ilişkiden yoksun kalması, denetimini kaybetmesi kimlik duygusunu zedelediği için özsaygısını yitirmekte, kendisini değersiz hissetmekte ve ümitsizliğe düşmektedir. Bu durum karşısında da ölüme karşı kaygı hissetmektedir.⁴⁹²

9. Ölüm Anında Yakınlarını Yakınlarını Kaybetme: Birey kendi ölümüyle yakınları ve sevdiklerinden ayrılma korkusu yaşamaktadır. Bilhassa öldükten sonra arkasında bakıma muhtaç bir yakını kalacaksa, bu korkunun ve kaygının şiddeti de artmaktadır.⁴⁹³

10. Ölüm Sonrası Hayatta Cezalandırılma İhtimali: Bireyin öldükten sonra ahiret inancı sebebiyle cezalandırılmaktan korkmasını ifade etmektedir. Dindar insanların ölümden kaygılanmalarının en temel nedenini, ahirette günah işleyen insanların ceza göreceğine dair inançlarıdır. Günah işlemeyen hiçbir insan olmadığına göre, dini inanç düzeyi ne olursa olsun, dindar insanlar ölümden kaygı duymaktadırlar.⁴⁹⁴ Feifel'e göre dindar insan dindar olmayana göre ölümden daha çok kaygı duymaktadır. Çünkü dindar olmayan insan ölümden, yalnızca hayattan aldığı zevki devam ettirememek, ailesine bakacak kimsenin olmaması vs. gibi, bu dünyaya ait olan şeylerin yok olmasından dolayı ölümden kaygı duyarken; dindar insan bu korkulara ilaveten ahirette günahlarının kefareti ödemesi gerektiğinden ve cehenneme gitme ihtimalinden dolayı ölümden kaygı duymaktadır.⁴⁹⁵ Bu konuda yapılan bazı araştırmalar da bu görüşü desteklemektedir. Florian ve Har-Even'in 225 Yahudi dindar ve dindar olmayan örneklem üzerinde yaptığı

⁴⁹⁰ Yalom, *Din Ve Psikiyatri*, ss.46-47, 51.

⁴⁹¹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.40; Göka, *a.g.e.*, s.72.

⁴⁹² Hökelekli, *a.g.e.*, s.40.

⁴⁹³ Hökelekli, *a.g.e.*, s.40; Kübler Ross, *a.g.e.*, ss.227, 270; Göka, *a.g.e.*, s.71.

⁴⁹⁴ Yıldız, *a.g.m.*, s.4; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.31.

⁴⁹⁵ Feifel, *a.g.m.*, ss.114-132.

araştırmanın sonuçları da, dindar insanların ölüm korkularının nedeni esas olarak ahirette cezalandırma korkusu olduğu tespit edilmiştir.⁴⁹⁶

11. Hayatı Anlamlı ve Otantik Tarza Yaşayamamış Olma: Ölüm kaygısının ortaya çıkmasının bir diğer nedeni de yaşama tam anlamıyla katılamamış olmaktan kaynaklanmaktadır. Yani hayata tam dahil olamayan ve dahil olma konusunda herhangi bir bilgisi olmayan bireyde ölüm kaygısı daha çok görülmektedir.⁴⁹⁷ İnsan var olan potansiyellerini ve hayallerini gerçekleştiremediğinde, kendisine sunulan hayatı yaşamamaktan dolayı tatminsizlik hissetmektedir. Bu durum insanı hayal kırıklığına uğratmakta ve bunun neticesinde de umutsuzluk ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda insanın ölüm kaygısının üstesinden gelebilmesi için, yaşadığı bu bastırılmış hayat tatminsizliğe odaklanarak nedenlerini araştırması gerekmektedir.⁴⁹⁸ Göka, insanın dışarıdan gayet sağlıklı görünmesine karşın, istediği otantik hayatı yaşayamadığı için ortaya çıkan ruh hali olarak tanımladığı “psikolojik ölümün” ölüm kaygısını artıran en önemli etken olarak kabul etmektedir.⁴⁹⁹ Aynı zamanda hayata anlam veremeyen insanlar ölüme de anlam veremedikleri için, ne zaman geleceğini bilmedikleri ölüm karşısında büyük bir kaygı hissetmektedirler. Bu nedenle hayattan korkan ve ona anlam veremeyen insanlarda ölüm kaygısı yüksek, hayata anlam veren ve otantik yaşama yönelen insanlarda ölüm kaygısı düşüktür.⁵⁰⁰

12. Ölüme Yüklenen Anlam: Bireyin dini ve içinde bulunduğu kültür yapısı, onun ölümü anlamlandırmasını, ölümden duyduğu kaygıyı azaltmasını, bu kaygıyı gerekli yerlere yönlendirmesini ve umutsuzluk duygusunun sebep olabileceği zayıflıklara karşı bireyin güçlü durmasını sağlamaktadır. Buradan hareketle, ölüm kaygısının sosyal ve kültürel etkilere bağlı olarak değişiklik gösterdiği söylenebilir.⁵⁰¹ Ölümü olumsuz tasvirlerle tanıyan bir insanın ölüme karşı aldığı tutum da olumsuz olarak neticelenmektedir. Bu olumsuz bakış açısı ise, bireyi ölümden kaygı duymaya sevk etmektedir.⁵⁰² Göka’ya göre hatalı ölüm algısı, ölüm sürecinde insanın acı çekeceğini ve

⁴⁹⁶ Victor Florian ve Dov Har-Even, “Fear Of Personal Death: The Effects Of Sex And Religious Belief”, *Omega*, C.XIV, S.1, s.83.

⁴⁹⁷ Yalom, *a.g.e.*, s.209; Göka, *a.g.e.*, s.60.

⁴⁹⁸ Yalom, *Güneşe Bakmak*, ss.126, 129.

⁴⁹⁹ Göka, *a.g.e.*, ss.103, 111-115

⁵⁰⁰ Göka, *a.g.e.*, 78.

⁵⁰¹ Florian - Snowden, *a.g.m.*, s.64.

⁵⁰² Alida S. Westman, “Existential Anxiety as Related to Conceptualization of Self and of Death, Denial of Death, and Religiosity”, *Psychological Reports*, C.LXXI, S.3, 1992, s.1064; Karaca, *a.g.e.*, s.169.

ölümünden sonra yok olacağını düşünmesidir. Böyle algılayanlara göre ölüm anlamlı bir hadise değildir.⁵⁰³

1.5. ÖLÜM KAYGISININ ÇEŞİTLİ DEĞİŞKENLERLE İLİŞKİSİ

Ölüm kaygısını etkileyen ve yönlendiren pek çok değişkenin olması, bu konu üzerinde yapılan boylamsal çalışmaların az olmasına neden olmaktadır. Ancak ölüm kaygısının değişkenlerle ilişkisini incelemek konuyu psikopatolojik yönden daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.⁵⁰⁴

Ölüm kaygısının yordayıcılarından biri kabul edilen cinsiyet, insanda bulunan biyolojik bir özellik olmanın yanında, insanın duygularını ifade etmesi, tutumlarını belirlemesi ve yaşam tarzını oluşturması gibi pek çok durum üzerinde etkili rol oynamaktadır.⁵⁰⁵ Genel olarak ölüm kaygısı üzerinde yapılan araştırmalarda, cinsiyetin etkili olduğu görülmüş ve kadınların ölüm kaygı düzeyleri erkeklerden fazla çıktığı tespit edilmiştir.⁵⁰⁶ Bunun sebepleri arasında kadınların duygularını daha rahat ifade etmeleri ve toplum tarafından desteklenmeleri; erkeklerin ise, duygularını ifade etmede daha az cesaretlendirilmeleri ve toplumsal rolleri gereği duygularını bastırdıkları görülmüştür.⁵⁰⁷ Lester, Templer ve Khalek, ölüm kaygısı üzerine yapılan 40 araştırmayı incelemişler ve 37 araştırmada kadınların ölüm kaygı düzeylerinin erkeklerden daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir.⁵⁰⁸ Ayten'e göre bu durum, kadınların yapılarında bulunan duygusallıktan ve Templer'in ölçeğindeki maddelerin duygusal tepki ağırlıklı olmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁰⁹ Yıldız'ın Savaş tecrübesi yaşayan Boşnaklar üzerinde yaptığı karşılaştırmalı araştırmada da, kadınların ölüm kaygısı düzeyi erkeklerden daha fazla olduğu tespit edilmiştir.⁵¹⁰ Florian, ve Har-Even'in (1983-1984) 225 Yahudi dindar ve dindar olmayan örneklem grubu üzerinde yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre, kadınlar kimlik kaybı ve yok olma gibi durumlar nedeniyle ölümden korkarlarken, erkekler ahirette cezalandırılma korkusu nedeniyle ölümden korkmakta oldukları tespit edilmiştir.

⁵⁰³ Göka, *a.g.e.*, s.72.

⁵⁰⁴ Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.23.

⁵⁰⁵ Deborah Lupton, *Duygusal Yaşantı: Sosyo Kültürel Bir İnceleme*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2002, s.158'den akt. Ayten, *a.g.m.*, s.97.

⁵⁰⁶ Ayten, *a.g.m.*, s.98; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.26.

⁵⁰⁷ Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.25.

⁵⁰⁸ Lester vd., "A Cross-Cultural Comparison of Death Anxiety: A Brief Note", *OMEGA Journal of Death and Dying*, C. LIV, S.3, 2007 s.255.

⁵⁰⁹ Ayten, *a.g.m.*, s.99.

⁵¹⁰ Yıldız, *Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklarda Ölüm Kaygısı: Türk Örneklemle Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, s.159.

Sonuçların cinsiyet arasındaki farklılığa işaret etmesinin nedeni ise, Yahudi öğretisinin kadın ve erkeğe yönelik farklı tavrı olduğu ile yorumlanmıştır.⁵¹¹

Ölüm kaygısını etkileyen bir diğer faktörlerden biri de yaştır. İnsan yaşa bağlı olarak gelişim dönemlerine göre farklı ruhsal ve fiziksel tepkiler vermektedir. Bu durum ölüm için de geçerlidir. Zira insanın ölüme bakışı, ölümü algılaması yaşına bağlı olarak değişmektedir. Örneğin insanın gençlik yıllarında kendisine uzak gelen ölüm, yaşlılık zamanlarında beklenen yakın ve bazen hatırlanmak istenmeyen bir gerçekliğe dönüşmektedir.⁵¹² Ölüm kaygısı ve yaş üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, yaşlıların ölüme daha yakın oldukları bilincinde oldukları için daha az ölüm kaygısı yaşadıkları söylenebilmektedir. Aynı zamanda yaşla birlikte insan olgunlaşmakta ve ölümü daha kolay kabullenebilmektedir. Bunun yanında fiziksel rahatsızlık yaşayan yaşlılar da hayattan memnun olamadıkları için ölüme bakış açıları olumlu olabilmektedir. Fakat ölüme yakın olduğunu hisseden yaşlı insanlar, hayatlarını değerlendirdiklerinde “yaşamamışlık” veya “pişmanlık” duygularını hissediyor olmaları ölüm kaygılarını artırabilmektedir.⁵¹³ Ergenlerin kimlik krizi, hayata karşı güvensiz duruşları ve geleceğe dair hayallerinin olması ölüm kaygılarını artırabilmektedir. Yetişkinlerin ise evlenme, iş bulma, meslek edinme gibi faaliyetleri nedeniyle ölümü düşünmeye daha az meyilli olmaları, ölüm kaygılarını azaltabilmektedir.⁵¹⁴ Bunların yanında Templer, yaşın ölüm kaygısı üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı rapor etmektedir.⁵¹⁵ Karaca, Erzurum’da yaptığı araştırmada, örneklem içerisinde yer alan 16-22 yaş grubundaki gençlerin ölüm kaygı düzeylerinin en yüksek oranda olduğunu tespit etmiştir.⁵¹⁶

Ölüm kaygısının bir diğer yordayıcısı bireylerin medeni durumudur. Nitekim mutlu ve huzurlu bir evlilik, insana düzenli bir hayat ve yaşanan kaygı verici durumlar karşısında yol arkadaşlığı sağlamaktadır. Bunun yanında ebeveynlerin yaşlılık ve hastalık zamanlarında, ölüm anlarında kendilerini hiç yalnız bırakmayacak bir evladın varlığı ölüm kaygısını azaltabilmektedir.⁵¹⁷

Ölüm kaygısını etkileyen bir diğer unsur da, sosyoekonomik durum ve eğitim düzeyidir. Yapılan araştırmalarda daha az eğitilmiş, daha az sosyal bağı ve profesyonel

⁵¹¹ Florian ve Har-Even, *a.g.m.*, ss.83-91.

⁵¹² Ayten, *a.g.m.*, s.100.

⁵¹³ Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.27.

⁵¹⁴ Ayten, *a.g.m.*, ss.100-101.

⁵¹⁵ Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.26.

⁵¹⁶ Karaca, *a.g.e.*, 358.

⁵¹⁷ Ertufan, *a.g.t.*, ss.13-14.

zorunluluğu olan ölümcül hastaların ölümle yüzleşmede daha az zorluk yaşadıkları gözlemlenirken, zengin, rahatlık içinde yaşayan ve çok fazla sosyal çevresi olan insanların ölümü daha zor kabullendikleri gözlemlenmiştir.⁵¹⁸ Ancak Göka'ya göre ölüm kaygısını etkileyen esas faktör eğitim ve kültür, sosyal ve mesleki yaşamların kendisi olmayıp, bunlara farklı anlamlar katan insanın hırsı, bireyciliği ve sahici yaşamdan uzaklığıdır. Ona göre hırslı ve bireyci olan kimseler, otantik hayatla yetinmemekte, daha fazlasını istemektedirler.⁵¹⁹

Bireyin dini ve içinde bulunduğu kültür yapısı, onun ölümü anlamlandırmasını, ölümden duyduğu kaygıyı azaltmasını, bu kaygıyı gerekli yerlere yönlendirmesini ve umutsuzluk duygusunun sebep olabileceği zayıflıklara karşı bireyin güçlü durmasını sağlamaktadır. Buradan hareketle, ölüm kaygısının sosyal ve kültürel etkilere bağlı olarak değişiklik gösterdiği söylenebilir.⁵²⁰ Cüceloğlu'na göre insan, içinde bulunduğu sosyal ortamı nasıl algılaması gerektiğini kültüründen öğrenmektedir. Buna bağlı olarak insan, kaygının nerede ortaya çıkacağını da aslında kendi kültürüne bakarak anlayabilmektedir. Dolayısıyla aynı durum karşısında farklı tepkilerin ve algıların yer almasında etkili olan bir durum da kültür farklılığıdır.⁵²¹ Bu durum ölümü anlamlandırma ve bu anlama göre ölüm karşısında tavır almada da etkilidir. Örneğin, Doğu kültüründe bireyler ölümle daha yakın mesafede dururken, Batı kültüründeki bireyler ölüme karşı daha soğuk yaklaşım sergilemektedirler. Kültürlerin ölüme verdiği anlam da, o kültür içerisinde yaşayan bireylerin ölüm kaygısıyla başa çıkabilmesinde etkili olmaktadır. Nitekim ölümler arasındaki mesafe daha uzak ve soğuk olan bireyler genellikle ölümü kabullenemedikleri için ölüm kaygıları daha çoktur. Bununla birlikte ölümle çok fazla karşılaşmayan bireyler, ölümü algılayacak kadar duygusal tepkilerden de yoksun oldukları için ölüm kaygıları daha az olabilmektedir.⁵²² Doğu kültürüyle yetişen insanların batı kültürüyle yetişen insanlara nazaran daha az ölüm kaygısı hissetmeye eğilimli olmalarının bir nedeni de, doğu insanların inanç sistemlerinin etkisidir.⁵²³ Westman ve Center'in, yaptıkları araştırma sonuçları, doğu insanının teslimiyeti ile ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Doğu insanı ölümü, fani bir insanın başka bir aleme geçişi olarak anlamlandırırken, materyalist bakış açısıyla bakan Batı kültürü insanı ise, ölümü

⁵¹⁸ Kübler-Ross, *a.g.e.*, s.263.

⁵¹⁹ Göka, *a.g.e.*, s.77

⁵²⁰ Florian - Snowden, *a.g.m.*, s.64.

⁵²¹ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s.275.

⁵²² Schumaker vd., *a.g.m.*, s. 41.

⁵²³ John F. Schumaker vd., "Death Anxiety in Japan and Australia", *The Journal of Social Psychology*, C.CXXXI, S.4, 1991, s.511.

bir son olarak anlamlandırmaktadır.⁵²⁴ Yapılan pek çok araştırma da bu durumu desteklemektedir.⁵²⁵ Aynı zamanda kentlerde yaşayanların ve gençlerin ölüm karşısındaki tutumları, Modern Batı'nın etkisiyle şekillenirken; kırsal kesimde yaşayanların ve yaşlıların ölüm karşısındaki tutumları geleneksel kültür tarafından şekillenmektedir.⁵²⁶

Bireyin içinde bulunduğu dini inanç, ölüme bakışını belirlediği için ölüm kaygısını etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Psikoloji bilimine göre, inanç, fikir ve davranış arasında oluşan çelişki insanda bir kaygı duygusuna neden olmaktadır. Dindar insanın davranışlarında da, inancıyla çelişkili bir durum ortaya çıkması durumunda kaygının ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Dindar olmayan insan ise, dindar insanla aynı inancı ve fikri taşımadığı için, davranışlarında benzer bir çelişki ortaya çıkmamakta, böylece kaygı duymamaktadır.⁵²⁷

1.6. ÖLÜM KAYGISIYLA BAŞA ÇIKMA

Tıp alanında yaşanan gelişmelere rağmen birey ölüm karşısında kendisini çaresiz hissetmekte ve ölümün gerçekliğini kolayca kabullenememektedir. Hatta bilimsel ve teknik anlamda yaşanan gelişmeler, silahlanma alanındaki gelişmeleri de beraberinde getirmiş, böylece ölüm karşısında kendini korumaktan aciz kalan birey psikolojik anlamda kendini koruma arayışına girmiştir.⁵²⁸ Nitekim yaşama ve hayatı koruma içgüdüsünü tehdit ettiği için insan ölüm karşısında, yaşamı boyunca kaygı hissetmektedir. Ancak birey her anında bu kaygıyı hissetse, gündelik işlevlerini bile gerçekleştiremeyecek duruma gelmiş olacaktır. Çünkü ölümün farkındalığıyla her an yaşamak, güneşe doğrudan bakmak kadar dayanılmazdır. Bu sebeple insan bu kaygıyı hafifletici yöntemler bulmaya çalışmaktadır. Her ne kadar kişi, ölümle başa çıkabilmek için bazı yöntemler geliştirse de, ölüm kaygısını tamamen yok edememektedir. Çünkü kaygı duygusunu sonlandırmak oldukça zordur. Bu sebeple insan bu kaygıyla başa çıkmayı öğrenmek zorunda ya da ölüm yokmuş gibi yaşamaya devam etmek zorundadır.⁵²⁹ Evrensel bir kaygı olan, her insanda görülebilen ölüm kaygısı tamamen yok edilemese bile, etkisi hafifletilebilmektedir. Bu sebeple ölüm kaygısıyla başa çıkmak,

⁵²⁴ Jack F. Schumaker vd., *a.g.m.*, s.42.

⁵²⁵ Ayten, *a.g.m.*, s.95.

⁵²⁶ Göka, *a.g.e.*, s.283.

⁵²⁷ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s.275.

⁵²⁸ Hökelekli, *a.g.e.*, s.34.

⁵²⁹ Yalom, *Güneşe Bakmak*, s.14-15; Göka, *a.g.e.*, s.66; Geçtan, *İnsan Olmak*, s.90.

aslında bu kaygıyı tamamen yok etmeyi değil, ölüm kaygısını azaltan düşünceleri, inançları ve davranışları ifade etmektedir.

İnsan kaygı duygusuyla başa çıkmada bilinçli veya bilinçsiz olarak bazı teknikler uygulamaktadır. Bilinçsiz olarak uygulanan teknikler, aslında insanın kaygısını azaltmak için kullandığının bile farkında olmadığı, ancak tehlike karşısında ortaya koyduğu savunma mekanizmalarıdır. Örneğin ölüm söz konusu olduğunda, ölümü inkâr etme ve ölümü bastırma gibi tutumlar bu tür savunma mekanizmalarındandır. Bilinçli olarak uyguladığı teknikler ise, öğrenme sonucunda geliştirilmiş olan davranışlardan oluşmaktadır.⁵³⁰

Kaygının üstesinden gelebilmek için insanın bilinçli bir şekilde varoluş sorumluluğunu üstlenmesi gerekmektedir. İnsan bazen diğer insanların yardımını ve desteğiyle bu sorumluluğu üzerine alabilmektedir. Bu sorumluluk, çevresine karşı olabildiği gibi kişinin kendisine karşı iyi yaşama sorumluluğunu da içermektedir. Ne var ki insan, bilinçsizce bu sorumluluğu sürekli başkalarına yükleyerek, hayatında boşluk kalmayacak şekilde kendisini meslek hayatına vererek, zevk ve eğlence modalarıyla ilgilenerken, alkol ve maddeye başvurarak, sürekli kendisini ve başkalarını suçlayarak görmezden gelmektedir. Bu durum ise, insanın kendisine yabancılaşmasına neden olmaktadır.⁵³¹

İnsan ölümle yüzleştğinde hayatında bir anlamın olmadığını fark etmesi onda acı duygusunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu farkındalık ise insanı anlam arayışına itmektedir. Bireyin varoluşsal bir kaygı olarak anlam arayışına bulduğu cevap da ölüm kaygısıyla başa çıkmada etkili olan unsurlardan bir tanesidir. Çünkü bu arayış neticesinde bireyin hayata verdiği anlam, ölüme verdiği anlamı etkilemektedir. Frankl'a göre insan çalışarak, severek, acı çekerek, başkaları için bir eylemde bulunarak vs. gibi birçok yollarla yaşama anlamını bulabilmektedir. Ancak bu anlam dışarıdan elde edilen bir olgu değil, her insanın kendi hayat yolculuğunda bireysel bir keşifle ortaya çıkarttığı bir neticedir. Böylece birey kendisi için yaşamaya değer kavramakta, ölümle daha kolay yüzleşebilmekte ve ölüm kaygısını fırsata dönüştürebilmektedir.⁵³²

Göka'ya göre ölüm kaygısıyla başa çıkmanın en temel kaynağı ölüm bilincine sahip olmaktır. Bu sayede insan ya otantik bir hayat tarzı seçerek, sorumluluklarının

⁵³⁰ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s.291, 300-302.

⁵³¹ Geçtan, *a.g.e.*, s.90, 96-105; Kübler Ross, *a.g.e.*, s.155-157.

⁵³² Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.51-54.

farkında olduğu bir hayat yaşayacak ya da bilinçsizce ölümü görmezden gelerek kendini kandıracak ve yaşıyormuş gibi yapacaktır.⁵³³ İnsan ölümü hayattan uzaklaştırmak, onu görmezden gelerek yaşamak yerine, ölümü realist bir şekilde düşünmek, cenaze törenlerine katılmakta ve bunun sonucunda da gerçekçi bir ölüm anlayışına ve ölüm bilincine sahip olmaktadır. Yapılan araştırmalarda, ölümü realist bir şekilde algılamanın, belirsizliğı ve yaratmış olduğu sıkıntıyı azalttığı tespit edilmiştir.⁵³⁴ Ölümü gerçekçi bir şekilde kabul etmek, ölüme doğru anlamın verilmesini de beraberinde getirmektedir. Yani insan ölümü bir düşman gibi algılamaktan vazgeçmekte ve ölümle uzlaşma yoluna gitmektedir.⁵³⁵

Epiküros ölüm kaygısını dindirmek için birkaç fikir öne sürmektedir. O, insanın yaşadığı hoş deneyimleri hafızada tutup hatırlayarak tekrar tekrar o deneyimlerden yararlanabileceğini, böylece sürekli zevk peşinde koşma zorunluluğunun olmayacağını ifade etmiştir. Ölüm kaygısıyla başa çıkmada öne sürdüğu ve günümüzde de ölüm kaygısının üstesinden gelmede etkili olduğu söylendiğı üç iddia ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi ruhun ölümlü olduğu iddiasıdır. O ruhun bedenle birlikte ölüp yok olacağını, böylece insanda herhangi bir bilinç belirtisi olmayacağı için pişmanlık veya tanrılardan korkacak bir durumun olmayacağını belirtmektedir. Var olmama durumu ürkütücüdür, ancak bu görüşe göre insan ölünce var olmadığını bilemeyeceğı için herhangi bir sıkıntı hissetmeyecektir. Artık insanın acı çekeceğı bir bilinci olmayacaktır. Epiküros'un ortaya attığı ikinci iddia, ölümün nihai hiçliğıdir. Ona göre ruh ölümle birlikte dağıldığı için ölüm algılanamamaktadır ve bu sebeple ölümün bir anlamı yoktur. Yani o, ölüm geldiğinde biz olmayacağımız için ölümden korkulacak bir durumun da olmadığını öne sürmektedir. Ölüm kaygısıyla başa çıkmada öne sürdüğu üçüncü iddia ise, ölümden sonra var olmama durumunun, doğumdan önceki durumla aynı olduğunu ifade eden simetri iddiasıdır. Yani ona göre varoluş, iki karanlık arasında yanan bir ışık gibidir.⁵³⁶

Lepp'e göre ölüm kaygısıyla başa çıkmanın en iyi yöntemi hayatı severek, dolu dolu yaşamaktır. Hayatı böyle yaşayanların da, ölümü daha sakin ve kabullenici bir üslupla karşıladıkları gözlemlenmektedir. Nitekim yaşama anlam veren insan, yaşamı

⁵³³ Göka, a.g.e., s.66-68.

⁵³⁴ Robert Kastenbaum, "Time and Death in Adolescence", *The Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, s.111.

⁵³⁵ Bruce J. Long, "A Hindu -Budhist View of Death", *Death and Dying*, Ed. David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press Minnesota, 1980, s.29-32.

⁵³⁶ Yalom, *Güneşe Bakmak*, s.73-77.

sevebilmekte ve ölüme de anlam verebilmektedir. Varoluşçu filozoflar da, hayata anlam veren insanların daha az ölüm kaygısına sahip olduklarını ifade etmişlerdir.⁵³⁷ Ancak burada bahsedilen hayatı sevmek konusu, insanın aç gözlülükle yaşama katılması demek değildir. Aksine kendisi gibi ölümcül olan insan kardeşlerini sevmesi ve bunu bilerek hareket etmesi demektir.⁵³⁸ Bunun aksine yaşamı anlamsız bulan insan, ölümü de anlamsız bulmakta, bunun sonucunda da ölümün anlamsızlığından korkmaktadır. Dünyadaki adaletsizlikten ve anlamsızlıktan dolayı Tanrı'yı hatta dünyaya gelmelerine vesile oldukları için ebeveynlerini bile suçlamaktadır.⁵³⁹

1.6.1. Ölüm Kaygısıyla Dini Başa Çıkma

Dini başa çıkma, stresli olaylar ve durumlar karşısında bireyde ortaya çıkan olumsuz duygusal sonuçlara engel olmak veya etkisini azaltmak amacıyla sorunu çözmede yardımcı olacak dini inanç ve davranışların kullanılması anlamına gelmektedir.⁵⁴⁰ Örneğin Tanrı'ya dua etme, dini ritüelleri artırma, din adamlarından destek alarak dine yönelme gibi uygulamalar sayesinde zorlu yaşam koşullarındaki birey, stres ve kaygıyı daha iyi yönetebilmektedir.⁵⁴¹ Aynı şekilde Meadow ve Kahoe, dini inanç ve uygulamaların, insanın fiziksel, sosyal, psikolojik ve varoluşsal korku ve kaygılarını motive ettiğinden ve yatıştırdığından söz etmektedirler. Yani din, insanın kaygıları ve korkularıyla başa çıkma konusunda etkili olmaktadır.⁵⁴² Ölüm kaygısını hafifleten faktörlerin başında ise, insanın ölümsüzlük ve tamamlanma arzusunu tatmin eden sonsuzluk inancı gelmektedir. Bedeni öldükten sonra ruhun bir şekilde yaşamaya devam ettiğine inanan insanlar ölüm kaygısıyla daha kolay baş edebilmektedirler.⁵⁴³ İnsanın ölümle yok olmayacağı ve ruhun ölümsüz olduğu fikrine inanması ise ancak felsefi veya dini yolla açıklanabilmektedir.⁵⁴⁴ Yapılan araştırmalar da, ruhun bir şekilde ölümsüzlüğüne inanan, yani öldükten sonra varlığının devam edeceğini düşünen insanlarda ölüm kaygısının daha az görüldüğü tespit edilmiştir. Tam tersi sonuçlar çıkmış olsa da, genellikle yapılan araştırmalarda dindarların ölümle daha fazla meşgul olmalarına rağmen ölümden daha az kaygı duydukları, ölüme karşı daha olumlu tutum

⁵³⁷ Walter Kaufman, "Existentialism and Death", *The Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, s.62.

⁵³⁸ Göka, *a.g.e.*, s.78.

⁵³⁹ Lepp, *a.g.e.*, s.53-54; Karaca, *a.g.e.*, s.186.

⁵⁴⁰ Harold G. Koenig, Kenneth I. Pargament, Julie B.A. Nielsen, "Religious Coping and Health Status in Medically Ill Hospitalized Older Adults", *The Journal of Nervous & Mental Disease*, C. CLXXXVI, S.9, 1998, s.513-514;

⁵⁴¹ Mona M. Amer vd., "Initial Development of the Brief Arab Religious Coping Scale", *Journal of Muslim Mental Health*, C.III, S.1, 2008, s.70.

⁵⁴² Meadow ve Kahoe, *a.g.e.*, s. 321-322.

⁵⁴³ Cüceloğlu, *a.g.e.*, s.368, Scully, *a.g.e.*, s.21; Aydın, *a.g.e.*, s.186; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.29.

⁵⁴⁴ Öner, *a.g.e.*, s.19, 33.

geliştirdikleri yönündedir.⁵⁴⁵ Bunun yanında ölüm eşiği deneyimi yaşayan insanların da, öldükten sonra hayatın devam ettiğini bunun neticesinde de ölümden korkmadıklarını ifade etmeleri, bu konuyu desteklemektedir.⁵⁴⁶

Bazı araştırmalarda, ölüm kaygısının insanı dini inanca sevk ederken, dini inancın da insandaki ölüm kaygısını azaltmada etkili olduğu görülmüştür.⁵⁴⁷ Ölüm kaygısıyla dini başa çıkmada duaların da çok etkili olduğu yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir.⁵⁴⁸ Aynı zamanda dini inancın bir gereği olan her şeyin Tanrı'nın iradesiyle gerçekleşmiş olduğu düşüncesi bu kaygıyla başa çıkmada etkili olmaktadır. Böyle düşünen bir insan, Tanrı'nın kendisiyle ilgilendiğini, ne zaman öleceğinin ancak onun dilemesiyle olduğunu kabullenerek rahatlık duymaktadır.⁵⁴⁹ Yine dini inancın bir gereği olan ahiret inancı, Tanrı'yla kavuşma düşüncesi de bu kaygıyla başa çıkmada etkili olan dini faktörlerdendir. Ölümcül hastalarla yapılan çalışmada bir hasta bunu şöyle dile getirmektedir: “*Ölüm aslında muhteşem bir şey çünkü evinize gidiyorsunuz, diğer evinize; Tanrı'nın yanına. Ölmekten korkmuyorum.*”⁵⁵⁰ Böyle bir bakış açısıyla ölümü daha rahat düşünebilen dindar insan, ölüm kaygısıyla dini hayatına daha çok önem verip, dinin gereklerini yerine getirmeye çalışarak başa çıkabilmektedir.⁵⁵¹

Ölüm kaygısına neden olan faktörlerden biri de insanın ölüm karşısında hissettiği belirsizlik durumudur. Bu nedenle ölüm hakkında bilgi sahibi olmak, ölüme ve hayata bir anlam vermek bu kaygıyı azaltabilmektedir. Ölümün mahiyetine dair bilgi ve anlam veren kaynak ise dini inançlardır. Bireyin dini ve içinde bulunduğu kültür yapısı, onun ölümü anlamlandırmasını, ölümden duyduğu kaygıyı azaltmasını, bu kaygıyı gerekli yerlere yönlendirmesini ve umutsuzluk duygusunun sebep olabileceği zayıflıklara karşı bireyin güçlü durmasını sağlamaktadır.⁵⁵² İbn Miskeveyh'e ölümün mahiyetini bilmeyen insan, ölüm anında acı çekmekten dolayı kaygılanabilmektedir. Ancak ona göre bu büyük bir zandan ibarettir. Çünkü beden ancak canlıyken acı çekebilmektedir. Oysa ölen kişi bedenini terk ettiği için ölümler herhangi bir acı da hissetmemektedir. İbn Miskeveyh, insanın ölüm kaygısından emin olabilmesi için Yüce Varlığa güvenmesi gerektiğini

⁵⁴⁵ Göka, a.g.e., s.72-73.

⁵⁴⁶ Raymond A. Moody, *Ölümden Sonra Hayat*, Çev: Gönül Suveren, İnkılap ve Aka Kitabevi Yayınları, İstanbul 1983, s.100'den akt. Karaca, a.g.e., s.179.

⁵⁴⁷ Kübler Ross, a.g.e., ss.132, 135-136, 195, 204; Karaca, a.g.e., s.274.

⁵⁴⁸ Kübler Ross, a.g.e., ss.190, 233.

⁵⁴⁹ Kübler Ross, a.g.e., ss.195, 203.

⁵⁵⁰ Kübler Ross, a.g.e., s.206.

⁵⁵¹ Irving E. Alexander - Arthur M. Alderstein, “Death and Religion”, *The Meaning of Death*, Ed. H. Fiefel, Mc Graw Hill, New York, 1959, ss.271-283.

⁵⁵² Karaca, a.g.e., s.21; Florian ve Snowden, a.g.m., s.64

ifade etmektedir. İnsanın Rabbine yakın olabilmesi de, bedenın bağlarından kurtulması ile mümkündür. Böylece insan bedenın ölmesinden kaygı duymayacak bir duruma gelmiş olmaktadır.⁵⁵³ Benzer bir anlayışı psikoloji biliminde var olan bilişsel davranışçı kuram da savunmaktadır. Bu kurama göre insanın ölümden kaygı duymasının nedeni, ölüm hakkında yanlış bilgi edinmesi ve ölümü olumsuz bir olgu olarak algılamasıdır. Dolayısıyla insanın ölüm kaygısıyla başa çıkması için ölümün insanın hayatına katacağı olumlu neticeleri ve değerleri öğrenip, yeni bilişsel şemalar oluşturması gerekmektedir.⁵⁵⁴ Bazı araştırmacılara göre ise, ölümden sonraki hayat hakkında bilgi edinebilmek için ölüm tecrübesi yaşamış insanların ortak tecrübeleri değerlendirilmelidir. Nitekim bu tecrübeyi yaşayan birçok insan aynı tasvirleri yapmaktadırlar. Ölüm tecrübesi yaşayan insanların, bu tecrübelerinden edindikleri bilgiler sayesinde artık ölümden korkmadıklarını ve hayata pozitif baktıklarını ifade ettikleri bilinmektedir.⁵⁵⁵

Ölüm kaygısıyla başa çıkmada etkili olan bir diğer etken de, insanın geride bir eser bırakabilmesidir. Esasen bu durum insandaki ölümsüzlük arzusunun bir sonucudur. Çünkü insan öldükten sonra varlığının eserleriyle devam etmesini arzu etmekte, ölümsüzlük güdüsünü bununla tatmin etmektedir.⁵⁵⁶ İslam dini, insanın geride bıraktığı eserlere belirli şartlar koyarak, insanları ebedi eserler bırakmaya teşvik etmektedir. Hz. Peygamberin *“Kişi öldüğü zaman ondan bütün amelleri kesilir. Ancak üç şey vardır ki, bunlar kıyamete kadar devam eder. Bunlar: sadaka-i cariye, hayırlı evlat ve faydalı ilimdir.”*⁵⁵⁷ şeklinde ifade ettiği hadis buna dayanmaktadır. İnancı bir insan iyi amellerini çoğaltıp, kötü amellerini telafi etmesi için kendisine tanınan zamanın sona erme düşüncesi de kaygı yaratmaktadır. İslam dininin bu yaklaşımı ise, insanın amellerinin bu eserler sayesinde devam ettirip, günahlarına kefaret sayarak, inancı bir insanı teselli etmektedir.⁵⁵⁸ Orta Çağ’da bu yöntemleri Hristiyanların da kullandıkları bilinmekte, öldükten sonra mallarını vakfetmek için vasiyet etme, kilisede belirli günlerde kendisine dua ettirme gibi yollarla ölüm kaygısını hafifletme yoluna gittikleri görülmektedir.⁵⁵⁹ Yalom, “dalgalanma” diye ifade ettiği bu durumu insanın geride sadece bir eser bırakmasıyla sınırlandırmamakta, insanın yaşam deneyimlerinden geriye bir özellik,

⁵⁵³ İbn Miskeveyh, *a.g.m.*, s.330

⁵⁵⁴ Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.59.

⁵⁵⁵ Moody, *a.g.e.*, s.100’dan akt. Karaca, *a.g.e.*, s.182; Saliha Uysal, *Din Psikolojisi Bağlamında Ölüm Eşiği Deneyimleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s.259.

⁵⁵⁶ Yakıt, *a.g.e.*, s.88; Aster, *a.g.m.*, s.190.

⁵⁵⁷ Müslim İbn el- Haccac el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, C.VIII, Vasiyet Babı, Çev: Ahmed Davudoğlu, Sönmez Neşriyat Yayayınları, İstanbul 1983, s.184.

⁵⁵⁸ Karaca, *a.g.e.*, s.181.

⁵⁵⁹ Aries, *a.g.e.*, ss.105-107.

bilgelik, rehberlik, ahlaki duygular ve davranışlar vb. gibi bir şey bırakmanın ölümsüzlük arzusunu tatmin ettiğini ileri sürmektedir. O, insanın çocuklarına aktardığı genleriyle yok olmadığını bilmesinin, hatta organ bağışı yaparak biyolojik olarak varlığının devam ettiğini düşünmesinin de dalgalanma olduğunu belirtmektedir. Böylece insan, bir parçasının ölümünden sonra bile kalıcı olduğunu bilerek rahatlamaktadır. Bu anlayışa göre insan dünyadan aldıklarını değil, verdiklerini götürebilmektedir.⁵⁶⁰

Ölüm kaygısına neden olan etkenlerden biri de, daha önce belirttiğimiz üzere yalnız ölme korkusudur. Zira insan sosyal bir varlıktır, hayatı yalnız başına idare edememektir. Ancak insanın ölüm anında diğer insanlardan soyutlanmış bir halde tek başına olması kaygıya neden olmaktadır. İnsanın sevdiklerinin arasında öleceğini bilmesi ise, ölüm kaygısı azaltan etkenlerden birisidir. Ölmek üzere olan hastalarla yakından ilgilenilmesi ve sıkıntılarının paylaşılması gibi durumların ölüm kaygısı azalttığı gözlemlenmiştir.⁵⁶¹ Ölüm kaygısı üzerinde çalışan Kübler Ross ve Yalom, tecrübeleri üzerinden bu kaygıyı yenmede etkili olan başka bir unsurun, kaygı üzerine çevremizdeki insanlarla konuşmak olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre hastalar, bu kaygı üzerine sohbet ettiklerinde, kaygıları ciddi oranda azalmaktadır.⁵⁶² Yalom “Güneşe Bakmak” adlı kitabında ölüm kaygısıyla baş etmede kullandığı diğer unsurun yakın ilişkiler olduğunu belirtmektedir. Kurulan zengin ilişkilerin faniliğin acısını hafiflettiğini ileri sürmektedir.⁵⁶³ Bu sebeple olsa gerektir ki dini doktrinler ve geleneksel kültürler, hastaların, ölüme yaklaşmış kimselerin ziyaret edilmesine, cenaze merasimlere katılım gösterilmesine teşvik etmişlerdir. Yapılan bazı araştırmalarda, cenaze merasimlerinin ortaya çıkış nedeninin ölüm kaygısını azaltmak olduğu sonucu tespit edilmiştir.⁵⁶⁴ Bunun yanında cenaze törenlerine katılma, ölüm sürecinde olanlarla yakın ilişkide bulunma ve onlarla ilgilenme gibi durumlar, kendi ölüm zamanı geldiğinde insana bir takım kolaylıklar sağlayacaktır.⁵⁶⁵ Bu gibi faaliyetler esnasında, insan başkasının yaşamış olduğu ölüm tecrübesini içselleştirip ibret alırsa, bu deneyim gerçek bir ölüm tecrübesi işlevini görebilmektedir. Yani insan, başkasının ölümünü kendi ölümü gibi

⁵⁶⁰ Yalom, *Güneşe Bakmak*, ss.78-85, 120-122.

⁵⁶¹ Kübler Ross, *a.g.e.*, ss.16, 205, 223, 263; Cüceloğlu, *a.g.e.*, s.368

⁵⁶² Yalom, *Güneşe Bakmak*, ss.112, 118.

⁵⁶³ Yalom, *Güneşe Bakmak*, s.158.

⁵⁶⁴ Göka, *a.g.e.*, ss.78-79.

⁵⁶⁵ Louis-Vincent Thomas, *Ölüm*, Çev: Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.84’dan akt. Karaca, *a.g.e.*, s.188.

algılayabilmektedir. Bu durum ise, insanın kendi ölümüyle ilgili tutumunun gelişmesine veya değişmesine katkıda bulunmaktadır.⁵⁶⁶

Ölüm kaygısıyla başa çıkmada etkili olan bir diğer unsur da umut etmektedir. Umut, insanı hayata bağlayan vazgeçilmez bir duygudur. Ölümcül hastalar üzerinde araştırma yapan Kübler Ross, ölümü kabullenmiş, sessizce ölmeyi bekleyen hastaların bile yaşayacaklarına dair güçlü bir umutları olduğunu, onları ayakta tutan şeyin bu olduğunu, umutsuz olanların ise 24 saat içerisinde öldüğünü tespit etmiştir.⁵⁶⁷ İnsanda korku ve umut duyguları birlikte yer alabilirken, salt korkunun mevcut olması, umutsuzluk duygusunu açığa çıkarmaktadır.⁵⁶⁸ Ölüm söz konusu olduğunda ise, insanın daima kendisinin iyiliğini düşünen, rahmet kaynağı bir varlığa olan inancı bu durumda başa çıkmada bir teselli olmaktadır.⁵⁶⁹ İslam dininde de umutsuzluk yasaklanmıştır. Bu anlayışa göre ölen kimse her ne kadar günahkar bile olsa, Allah'ın rahmetine teslim edildiği için “rahmetli” olarak anılmaktadır.⁵⁷⁰ Umut, ölümün sonucunu daha iyimser kılması yönüyle, bireye iyi bir motivasyon sağlamaktadır.⁵⁷¹ Karaca'ya göre, İslam dininde umutla yakın ilişkili olan şefaathane inancı da ölüm kaygısıyla başa çıkmada etkili bir faktördür.⁵⁷²

1.7. ÖLÜM KAYGISI VE DİNDARLIK

Varoluşsal konularla en çok ilgilenen ve ilgilenilmesi hususunda teşvik edip destekleyen yerlerden biri de dini kurumlardır.⁵⁷³ Yine varoluşsal bir mesele olan ölüm olgusu bireyin ruhsal durumunu etkileyip onda bir kaygı uyandırdığı ve bu kaygı neticesinde bireyde bir tutum gelişmesine sebep olduğu için psikolojinin incelediği temel konular arasındadır. Aynı zamanda ölüm, neredeyse bütün dinlerin önemle üzerinde durduğu, ahiret hayatına geçişin ilk adımı olarak tanımladıkları bir mevzudur. Dolayısıyla ölüm olgusu hem psikolojinin hem de dinin ortak ilgi alanıdır.⁵⁷⁴ Ölüm olmadan hayatın yalnız başına bir anlamı yoktur, hayatı anlamlandıran şey ölümdür. Bu sebeple ölüm ve ölüm ötesi hayat, ilahi dinlerin temel inanç esaslarından biri olmuştur. Bütün semavi

⁵⁶⁶ Edgar N. Jackson, “Grief and Religion”, *The Meaning of Death*, Ed. Herman Feifel, Mc. Graw-Hill, New York 1959, s.232; Lepp, *a.g.e.*, s.31.

⁵⁶⁷ Kübler-Ross, *a.g.e.*, s.144-145.

⁵⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken, *a.g.m.*, s.203.

⁵⁶⁹ Elisabeth Kübler Ross, “Death Is The Final Stage Of Growth”, *Death and Dying*, Ed. David L.Bender-Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, s.36.

⁵⁷⁰ Göka, *a.g.e.*, s.76-77.

⁵⁷¹ Koç, *Ölüm Psikolojisi 1*, s.124.

⁵⁷² Karaca, *a.g.e.*, s.180.

⁵⁷³ Yalom, *Din ve Psikiyatri*, s.10.

⁵⁷⁴ Karaca, *a.g.e.*, s.15

dinlerde ölüm bir hiçlik ve yokluk değil, ebedi sürecek olan yeni bir hayatın başlangıcı olarak kabul görmüştür.⁵⁷⁵

İnsanoğlu varoluşsal bir konu olan ölüm karşısında hissetmiş olduğu kaygıyı dengeli bir şekilde yapılandırmaya çalışmaktadır. Bu sağlıklı yapılandırma ise çoğunlukla dini inançla mümkün olmaktadır. Dini inanca bağlılık seviyesi yüksek olan bireyler, hayat ile ölüm arasındaki ilişkiyi anlamlandırabildikleri için, ölümden duydukları kaygı ve korkuyu da dengeli bir şekilde kendi içlerinde yapılandırabilmektedirler. Çünkü ölüm beşer olarak insanı aşan, insan aklının sınırlarının ötesinde bir olgudur.⁵⁷⁶ Bu olguyu sağlıklı bir düzlemde değerlendirmek, aşkın bir varlığa olan inanç ve O varlığın açıklamalarıyla mümkün görünmektedir. Bu sebeple dini inanca sahip olmayan veya dini inanç seviyesi düşük olan bireylerde genellikle ölüm kaygısı daha yüksektir. Bu kişiler, seküler yaşamın içerisine ölümle uzlaşmaya çalışmaktadırlar ancak ürettikleri çözüm geçici olduğu için, psikolojik rahatsızlıkların önüne geçememektedir.⁵⁷⁷ Çünkü beden olarak yok olmak ve toplumda var olan konumunu kaybetmek, insanı stres ve kaygı altında bırakmaktadır. Ölüm ise her iki ihtimali de ebedi bir şekilde kendisinde barındırmaktadır.⁵⁷⁸ İnsanda yok olma duygusuna karşı oluşan stres ve keder ise dini inançta var olan, ebedi hayat fikrinin etkisiyle en az seviyeye inebilmektedir.⁵⁷⁹ Nitekim din, ölümün insanda yarattığı kaygıyı uzaklaştırmak için ölümsüzlük inancını insana sunmaktadır. Böylece insan ölümün kötü gerçekliğinden kaçmamaktadır.⁵⁸⁰ Aynı zamanda din, ölümü hayatın bir parçası ve tamamlayıcısı olarak tanımladığı için, dindar bireyler ölümü daha kolay kabullenmekte ve ölüm karşısında daha az kaygı duymaktadırlar.⁵⁸¹ Yapılan bazı araştırmalar da, bu görüşleri desteklemektedir. İngiltere’de ölümcül hastalar üzerinde yapılan bir araştırmaya göre inançlarına titizlikle bağlı olan ve haftalık ayinlere düzenli bir şekilde katılanların %10’u en az seviyede ölüm korkusu görülürken, inançlarında kayıtsız olanların ölüm kaygısı düzeyleri oldukça yüksek olduğu, dinsizlerin ise orta seviyede ölüm kaygısına sahip oldukları görülmüştür.⁵⁸² Donovan’ın 137 araştırma üzerinde yaptığı meta analiz araştırmasının sonuçlarına göre, çalışmaların %9’unda dindarlığın ölüm korkusunu artırdığı, %57’sinde

⁵⁷⁵ Hökelekli, *a.g.e.*, s.14.

⁵⁷⁶ Koç, *a.g.m.*, s.144; Gökalep, *Ölüm Üzerine*, s.v.

⁵⁷⁷ Koç, *a.g.m.*, ss.144-145.

⁵⁷⁸ Öner, *a.g.e.*, s.16.

⁵⁷⁹ Koç, *a.g.m.*, s.131; Bolay, “*a.g.m.*”, s.27.

⁵⁸⁰ Edgar Morin, *L ‘Homme et la Mort*, Edç Seuil, Paris 1970, ss.92-93’den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.61.

⁵⁸¹ Jessie Dezutter ve diğerleri, “The Role of Religion in Death Attitudes: Distinguishing between Religious Belief and Style of Processing Religious Contents”, *Death Studies*, C.XXXIII, S.1, 2009, s.80.

⁵⁸² Meadow ve Kahoe, *a.g.e.*, s.330.

dindarlığın ölüm korkusunu azalttığı tespit edilirken, %32'sinde ise dindarlık ve ölüm korkusu arasında bir ilişki tespit edilememiş veya ortalama bir ilişki tespit edilmiştir.⁵⁸³ Karaca'nın yaptığı araştırmada ise dindarlık düzeyi yüksek olanların, dindarlık düzeyi düşük olanlara nazaran ölüm kaygısı seviyelerinin daha düşük olduğu tespit edilmiştir.⁵⁸⁴

Öldükten sonra ebedi olarak yok olacağını düşünen dindar olmayan insanların ölümünden korkmaları ve kaygı hissetmelerinin nedenleri arasında, dini doktrinlerde yer alan ahiret inancının var olma ihtimali vardır.⁵⁸⁵ Ahirete dair meseleler ispat edilemediği için ancak vahiyle bildirilen bilgiler vasıtasıyla ahiretin varlığını kabul etmek mümkün görünmektedir. Bu bilgilere olan inanç ise, insanın yaşamakta olduğu hayatı değiştirmektedir.⁵⁸⁶ Yapılan araştırmalara göre, din ve ahiret inancı taşımayan fakat ölümünden dönme tecrübesi yaşayan insanlar, bu tecrübelerinden sonra, ahirete dair öğretilerin doğru olduğunu kabul etmişlerdir. Ölümünden dönme deneyimi üzerinde araştırmalar yapan Kübler Ross, böyle bir tecrübeyi kendisi yaşamamış olmasına rağmen, yaşayan insanları dinledikten sonra ahirete inandığını açıklamıştır.⁵⁸⁷

Bazı araştırmacılara göre ölüm kaygısı ve korkusu, dini inancın temelini oluşturmaktadır.⁵⁸⁸ Bu konuda indirgemeci bir yaklaşım segileyen Bergson'a göre din, insanın ölümü düşünmesi neticesinde, korkuya karşılık verilen tepkinin bir sonucudur.⁵⁸⁹ Yapılan bazı gözlemlerde insanın ölüm kaygısı karşısında dini inancına ve ibadetlerine daha çok yöneldiğini ifade edenler olmuştur. Örneğin bazı yaşlılar geçmişinde düzenli bir dini hayatı yaşamamalarına rağmen, ölüm gerçeğini derinden hissettikleri yaşlılık zamanlarında, hayatlarına bir anlam ve amaç verdiği için dini inançlarına ve değerlerine sıkıca tutunabilmektedirler.⁵⁹⁰ Hatta birtakım insanların din değiştirme ve dine dönme hareketlerinin nedenlerinden birisinin, inandıkları yeni dinde ölüm kaygılarını yenme ümidinin olması yatmaktadır.⁵⁹¹ Denilebilir ki, ölüm kaygısı dini inanca bir motivasyon sağlamaktadır.⁵⁹² Bazı batılı araştırmacılar, tarihin hiçbir devrinde görülmeyen bir eğilimin kilise ve sinagoglara katılmada görüldüğünü rapor etmişlerdir. Onlara göre bu durumun nedeni, gelişen teknolojiyle birlikte gelişen güç kaynaklarının ve bunların yıkıcı

⁵⁸³ Donovan, *a.g.e.*, 137-138'den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.64.

⁵⁸⁴ Karaca, *a.g.e.*, s.334.

⁵⁸⁵ Karaca, *a.g.e.*, s.272.

⁵⁸⁶ Hökelekli, *a.g.e.*, s.146.

⁵⁸⁷ Robert M. Herhold, "A Christian Response to Kübler Ross", *Death and Dying*, Ed. David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota 1980, s.115.

⁵⁸⁸ Bowker, *a.g.e.*, s.218.

⁵⁸⁹ Bergson, *a.g.e.*, ss.117-120.

⁵⁹⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 287; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.29.

⁵⁹¹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.304.

⁵⁹² Jonathan Jong, "Death Anxiety And Religion", *Current Opinion in Psychology*, S.40, 2021, s.40.

etkisinin dünyayı yok edebilme kapasitesidir. Böylece insanın bilincinin odağına ölüm düşüncesi yerleşmektedir. Bu durumun yarattığı kaygı ise, insanları dine yönlendirmektedir.⁵⁹³ Chuin'e göre ölüm kaygısıyla dine yönelen insanlar dini kaygılarına teselli olarak kullandıkları için içselleştirememektedirler. Bu nedenle böyle bireyler için din, ölüm kaygılarını azaltmada çok fazla yardımcı olamamaktadır.⁵⁹⁴ Lester, ABD'de yapılan pek çok araştırmayı incelemiş ve sonuçların çelişkili olduğunu tespit etmiştir. Lester'in değerlendirmesine göre üniversite öğrencileri üzerinde ölüm kaygısı herhangi bir etki etmezken, ileri yaşlardaki bireylerin dine bağlanmalarıyla birlikte ölüm kaygılarında bir azalma görülmektedir. Ona göre dini inanç ölüm kaygısını doğrudan azaltmamakla birlikte, ölüme karşı olumlu bir bakış geliştirmesine imkan tanımaktadır. İnançlı kişiler bilinç dışında ölümü daha fazla düşünmektedirler. Çünkü ölüm kaygısı hayat tarzımızı değiştiren ve dini hayata meyletmemize etki eden önemli faktörlerden yalnızca birisidir.⁵⁹⁵

Freud'a göre din, insanın bu dünyadaki çaresizliğine, adalet arayışına, engellenme duygusuna karşı insanın geliştirmiş olduğu bir savunma mekanizmasıdır. Bu mekanizma ölüm karşısında çaresiz kalan insan için de işlemektedir. Ona göre ölüm ötesi hayata olan inanç da bir tür yanılsamadır. Zira insan, bu dünyada sağlayamadığı adaleti öteki dünyada sağlayacağına dair inanç taşıyarak avunmaktadır. Aynı şekilde bu dünyada refah hayat süremeyen insan ahirette daha iyi bir hayat süreceği inancıyla teselli bulmaktadır. Yani ölümle yok olmayacağını, aksine daha iyi bir hayata geçiş yapacağını düşünen insan, ölüme karşı çaresizliğine bir kılıf uydurmaktadır.⁵⁹⁶ Benzer bir bakış açısına sahip olan Yalom ise insanın, nihai kaygısı olarak kabul ettiği ölüm kaygısıyla başa çıkabilmek ve onlardan uzaklaşmak için dini ortaya çıkardığı ifade etmektedir. Çünkü din, insanın varoluşsal kaygılarını hafifletmektedir. Yalom, dini inançların öteden beri her yerde bir şekilde var olmasını da varoluşsal kaygıların her yerde, her zaman olmasına bağlamaktadır.⁵⁹⁷

Ölümü hatırlamak, dindar birey üzerinde olumlu etkiler uyandırmaktadır. Zira ölümü hatırlayan insan, ölüm olayının nedenini araştırmakta ve sonrasını düşünmektedir.

⁵⁹³ Alexander vd., *Death and Religion*, s.271; Jonathan Jong - Jamin Halberstadt, "What Is The Causal Relationship Between Death Anxiety And Religious Belief?" *Religion, Brain & Behavior*, C.VII, S.4, 2017, s.2

⁵⁹⁴ Chuin, *a.g.m.*, s.9.

⁵⁹⁵ David Lester, *Attitudes Devant La Mort Et Conduites Religieuses*, Mort et Presence, Bruxelles 1971, ss.107-187, s.110-125'den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.65.

⁵⁹⁶ Freud, *a.g.e.*, ss.53-54, 158-162, 169.

⁵⁹⁷ Yalom, *Din ve Psikiyatri*, s.33.

İnsanın yapmış olduğu bu derin tefekkür onu ahiret inancına götürebilmektedir.⁵⁹⁸ Öldükten sonra yaptıklarının hesabını vereceğini, bunun sonucunda da mükafat veya ceza alacağını hatırlayan bir insanın, davranışlarında öz denetimi sağlaması ve ahlaki kurallara riayet ederek yaşaması daha kolay olacaktır. Aksi durumda, yani ölümü ve sonrasını düşünmeden yaşayan bir bireyin, öz denetimi sağlaması zorlaşacak, bu durum da, toplumda kaostan ortaya çıkmasına sebep olacaktır.⁵⁹⁹ Fakat bununla birlikte, ahiret inancı insana doğal olarak dünyada yaptıklarının hesabını vereceğini hatırlatmakta ve bu düşünce de insanın dünyadaki davranışlarının muhasebesini yapmaya, dini vecibelerini yerine getirmeye yönlendirdiği için insan korku hissedebilmektedir. Bu durumda ölüm korkusu beraberinde Allah korkusunu da getirmektedir. Çünkü öldükten sonra hesap verilecek mercii Allah'tan başkası değildir ve insanın kaderi de Allah'ın elindedir. İslam dininde bu korku, insanın dengelerini bozacak bir duygu değildir. Zira Kuran'da⁶⁰⁰ korkuyla beraber ümit de zikredilmektedir.⁶⁰¹ Ancak şu da var ki din, insana sunduğu ölümsüz hayat fikri, Allah'ın sonsuz rahmeti ve affediciliği gibi durumlarla ölüm kaygısını azaltmaya yönelik bir rol oynarken; aynı zamanda hesap verme, cennet-cehennem, ilahi mahkeme, kabir azabı gibi durumlarla da inanan insan, suçluluk ve günahkarlık duygularıyla yüzleştiği için ölüm kaygısını artırabilmektedir. Yani din, inanan insanların ölüm kaygısını hem azaltan hem de artıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰² Bu durumda ölüm karşısında bazı dindar insanlar, dindar olmayanlara nazaran iki şekilde kaygı duygusunu hissedebilmektedirler: dünya hayatının sona ermesi ve dünyada yaptıklarının karşılığında cehenneme gitme ihtimali. Yapılan araştırmalar da, bireyin cennete gideceğine dair güçlü ümidi olmasına rağmen ölüm kaygısından bütünüyle kurtulamadığını göstermektedir.⁶⁰³ Aynı zamanda din, insanı daima ölümü ve sonrasını düşünerek hareket etme noktasında uyardığı için, dindar insan ölümü erken yaşlardan itibaren daha sık hatırlamakta ve bilinç dışında da ölümle daha fazla ilgilenmektedir. Bu durum ise dindar insanın, ölüm karşısında daha kolay ve daha sık kaygılanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla dindar insanların, ölüm kaygılarının da daha çok olması normal bir durum olarak kabul edilmektedir.⁶⁰⁴ Bazı dindar insanlar ölüm sonrasına dair kaygıları nedeniyle, ahiret inancına şüpheyle yaklaşmaktadırlar. Bu

⁵⁹⁸ Şentürk, *a.g.m.*, s.306.

⁵⁹⁹ Zafer, *a.g.m.*, s.80.

⁶⁰⁰ Kuran-ı Kerim, Secde Suresi, Ayet 16.

⁶⁰¹ Karaca, *a.g.e.*, ss.247-248.

⁶⁰² Ayten, *a.g.m.*, s.101; Andre Godin, *Mort et Presence, Etudes de Psychologie*, Lumen Vitae, Bruxelles 1971, ss.240-251'den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.68.

⁶⁰³ Feifel, *a.g.m.*, ss.121-122.

⁶⁰⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, ss.99-100; Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikoloji Ve Din*, ss.129-130.

durumu John Hick, insanların deney alanına giren şeylere inandığı, doğaüstü olan ahiret inancını ise kuruntu olarak kabul ettiği şeklinde yorumlamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geleneğe bağlı olan Hristiyanlar hesap gününü, cennet cehennemi, yeniden dirilişi kabul ederlerken; daha ılımlı olan Hristiyanlar ahiret inancını kabul etmekle birlikte cehennem inancında değişiklikler yaptıkları tespit edilmiştir.⁶⁰⁵ Aynı zamanda Hökelekli, “cehennem” gibi bir kavramın her yaştan insanda uyandırdığı olumsuz duygu durumunu ve dindarlarda açığa çıkardığı “suçluluk ve günahkarlık” duygularını bastırmak ve böylece savunma mekanizması oluşturmak için inkar edildiğini de ifade etmektedir.⁶⁰⁶ Bu sonuçlar göstermektedir ki, Allah’a inanan bireylerden bazıları ahiret inancı konusunda birtakım sebeplerden dolayı şüphecî veya inkarcı yaklaşabilmektedirler.

Din tek başına insanın ölüm kaygısı üzerinde etkili olmayabilmektedir. İnsanın inandığı dini içselleştirmesi veya içselleştirememesi, dindarlık seviyesi, ölüm sonrasına dair inancının benimsenme derecesi, kişilik ve dindarlık tipleri ölüm kaygısı üzerinde etkilidir. İç güdümlü dindarlık diyebileceğimiz, insanın şahsiyetinde yer etmiş, din anlayışına sahip birey ölümü doğal bir hadise olarak kabul edebilirken; dine çıkarları için bağlı olan ve *pragmatik* bir anlayışla dine yaklaşan dış güdümlü dindarlığa sahip birey, iç güdümlü dindarlığa sahip bireye nazaran ölümü doğal karşılayamamakta ve ölümden kaygı duyabilmektedir. Bu durumun sebebi, iç güdümlü dindarların, Aşkın bir varlıkla kurmuş olduğu bağ neticesinde, ölümü O’nun takdiri olarak kabul edip, rıza göstermeleridir. Böyle bir birey dünyaya neden geldiğini ve dünyadan neden gittiğini bilerek yaşamını sürdürmektedir. Netice itibarıyla de, ölüm fikri karşısında çaresizlik hissetmemekte, depresyon gibi psikolojik rahatsızlıklara karşı dirençli olabilmektedir.⁶⁰⁷ Nitekim iç güdümlü dindarlık ve dış güdümlü dindarlığın ölüm kaygısı üzerindeki etkilerini araştıran çalışmaların sonuçlarına göre iç güdümlü dindarların dış güdümlülerden daha az ölüm kaygısına sahip oldukları görülmüştür.⁶⁰⁸

Dindarlığın ölüm kaygısı üzerinde nasıl etki yaptığını anlayabilmek için, dini inancın ölüm hakkında bildirdiği mesaj da oldukça önemlidir. Hatta mezhepler arasında bile bu farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin İslam dininde sûfiler ölümü “şebi arus”

⁶⁰⁵ Hick, *a.g.e.*, s.246.

⁶⁰⁶ Hökelekli, *a.g.e.*, s.126.

⁶⁰⁷ Koç, *a.g.m.*, s.122; Klas G. Magni, *La Peur De La Mort*, Mort Et Presence, Bruxelles 1971, s.140’dan akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.68.

⁶⁰⁸ Batson - Ventis, *a.g.e.*, s.86’dan akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.68; Emine Mutlu, *İç Güdümlü Dindarlık Ve Dış Güdümlü Dindarlık İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Üniversite Öğrencileriyle Bir Çalışma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s.46.

yani “düğün gecesi” olarak adlandırmışlar ve ölümü Allah’a kavuşturan en önemli araç olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla sûfilerin ölüm karşısında hissetmiş oldukları kaygı duygusunun, diğer Müslümanlarla karşılaştırıldığında farklı olması beklenmektedir.⁶⁰⁹ Buna rağmen Demirci’ye göre ölüm karşısında, ölümü arzulayan tasavvufi bakış açısına sahip kişiler bile belli bir kaygı hissetmektedirler. Bu nedenle ölüm hayatın sürekliliğini tehdit eden, diğer korkularla kıyaslanmayacak kadar ciddi bir duygudur.⁶¹⁰

Yapılan araştırmalar, dinin ölüme verdiği anlam, dindarlığın içsel veya dışsal olup olmaması ve dindarlara verilen din eğitiminde korku-ümit motiflerinin birinin daha ağır basması gibi durumlar din ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi etkilediğini göstermektedir.⁶¹¹

⁶⁰⁹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.40.

⁶¹⁰ Demirci, *a.g.m.*, ss.100-101.

⁶¹¹ Ayten, *a.g.m.*, s.103.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Araştırmanın amacı dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemektir. Ayrıca araştırmada tasavvufa intisabı olanlarla olmayanların dindarlık ve ölüm kaygısı düzeylerinin karşılaştırılması amaçlanmaktadır.

Literatürde dindarlığın ve ölüm kaygısının farklı değişkenler ile karşılaştırıldığı pek çok çalışma mevcuttur.⁶¹² Fakat spesifik olarak tasavvufa intisabı olanlar ve olmayan dindarlar üzerinde ölüm kaygısını karşılaştırmayı amaçlayan çalışmaya rastlanmamıştır. Yapacağımız bu çalışma literatürdeki boşluğu doldurmaya katkı sunması açısından önemlidir. Ölüm kaygısı ile ilgili yapılan pek çok çalışmanın yanında, ölüme farklı bir bakış açısına sahip olan tasavvufa intisabı olan bireyler üzerinde ölüm kaygısının çalışılacak olması, bu araştırmanın özgün değerini ortaya koymaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

1. Örneklem grubunun dini tutum puanları cinsiyete göre farklılaşmaktadır. Buna göre kadınların dini tutum puanları erkeklerin puanlarından anlamlı derecede yüksektir.

2. Örneklem grubunun dini tutum puanı yaşa göre farklılaşmaktadır. Buna göre yaş yükseldikçe dini tutum puanları anlamlı derecede yükselmektedir.

3. Örneklem grubunun sosyoekonomik düzeye göre dini tutum puanlarında anlamlı farklılık yoktur.

4. Örneklem grubunun dini tutum puanları eğitim düzeyine göre farklılaşmaktadır. Buna göre eğitim seviyesi yükseldikçe dini tutum puanları anlamlı derecede düşmektedir.

5. Örneklem grubunun dini tutum puanı medeni duruma göre farklılaşmaktadır. Buna göre evlilerin dini tutum puanları bekarların puanlarından anlamlı derecede yüksektir.

6. Örneklem grubunun dini tutum puanları tasavvufa intisabı olma durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre tasavvufa intisabı olan bireylerin dini tutum puanları tasavvufa intisabı olmayanlara göre anlamlı derecede yüksektir.

⁶¹² Mehmet Çınar, *Yetişkin Ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlama Tarzı Ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015; Çakmak, a.g.t.; Merve Halıcı Kurtulan ve Özlem Kararım, “Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”, *Spiritual psychology And Counseling*, C.I, S.2, 2016.

7. Örneklem grubunun ölüm kaygısı puanları cinsiyete göre farklılaşmaktadır. Buna göre kadınların ölüm kaygısı puanları erkeklerin puanlarına göre anlamlı derecede yüksektir.

8. Örneklem grubunun ölüm kaygısı puanları yaşa göre farklılaşmaktadır. Buna göre yaş grupları arttıkça ölüm kaygısı puanları anlamlı derecede azalmaktadır.

9. Örneklem grubunun sosyoekonomik düzeye göre düzeye göre ölüm kaygısı puanlarında anlamlı farklılık yoktur.

10. Örneklem grubunun eğitim düzeyine göre ölüm kaygısı puanları arasında anlamlı bir farklılık yoktur.

11. Örneklem grubunun ölüm kaygısı puanları medeni duruma göre farklılaşmaktadır. Buna göre bekarların ölüm kaygısı puanları evlilerin puanlarından anlamlı derecede yüksektir.

12. Örneklem grubunun ölüm kaygısı puanları tasavvufa intisabı olma durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre tasavvufa intisabı olan bireylerin ölüm kaygısı puanları tasavvufa intisabı olmayanlara göre anlamlı derecede daha düşüktür.

13. Örneklem grubundaki tasavvufa intisabı olan bireylerin ölüm kaygısı puanları ölüm rabıtası yapma durumuna göre farklılaşmaktadır. Buna göre tasavvufa intisabı olan bireylerden ölüm rabıtası yapanların ölüm kaygısı puanları, ölüm rabıtası yapmayanların puanlarından anlamlı derecede düşüktür.

14. Örneklem grubunun dini tutum puanları ile ölüm kaygısı puanları arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

3. ARAŞTIRMANIN KAPSAM VE SINIRLILIKLARI

Araştırmanın kuramsal çerçevesini oluşturmak adına öncelikle dindarlık ve ölüm kaygısı, tasavvuf ilmi, tasavvufta ölüm, ölüm rabıtası ve ölümü düşünmek konuları hakkında literatür taraması yapılmıştır. Bu araştırma neticesinde çalışmanın kuramsal çerçeve bölümü oluşturulmuştur. Dolayısıyla bu çalışmanın kuramsal çerçeve bölümü, yapılan literatür taraması sonucunda ulaşılabilen kaynaklarla sınırlıdır.

Çalışmada kullanılan anket yöntemi zaman, yaş ve ölçek açısından bazı sınırlılıklara sahiptir. Anket çalışması Ocak 2023 - Haziran 2023 tarihleri arasında, 18 yaş üzeri 428 katılımcı ile sınırlıdır. Aynı zamanda bu çalışma, kullanılan “Dini Tutum Ölçeği” ve “Ölüm Kaygısı Ölçeği” ölçme araçlarının ölçüm düzeyi ile sınırlıdır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada nicel tarama yöntemlerinden biri olan ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Bu model, iki veya daha fazla değişken arasında herhangi bir değişimin olup olmadığını, bir değişim varsa bunun seviyesini belirlemeyi amaçlamaktadır.⁶¹³ Veriler nicel yöntemlerden kabul edilen anket tekniği ile toplanmıştır.

4.1. VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Kişisel Bilgi Formu: örneklem grubunun yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni durum, sosyoekonomik seviyeleri hakkında bilgi edinmek ve katılımcının sâfi olup olmadığını tespit etmek amacıyla oluşturulmuş sorular bulunmaktadır.

Dini Tutum Ölçeği: Araştırmada dindarlığı ölçmek için kullanılan ve Üzeyir Ok tarafından İslam dini dikkate alınarak oluşturulan Dini Tutum Ölçeği bilgi, duygu, davranış ve Tanrı'yla ilişki olmak üzere 4 alt boyuttan oluşmaktadır. Her boyutta 2 madde olmak üzere, toplam 8 maddeden oluşan ölçek, 5'li likert tipindedir. Buna göre “hiç katılmıyorum”, “katılmıyorum”, “az katılıyorum”, “çoğuna katılıyorum”, “tamamına katılıyorum” şeklindeki ifadeler sırasıyla 1'den 5'e kadar puanlamaktadır. Ölçekteki 2.madde (“Dini inancın insanlara yararından çok zararının olduğunu düşünüyorum”) ve 6.maddeki (“Dinin gereksiz olduğunu düşünüyorum”) olumsuz ifadelerin puanları ters çevrilmiştir. Yani 5 ağırlık değerinde olanlar 1'e, 1 ağırlık değerinde olanlar 5'e dönüştürülmüştür. Ölçekten alınan en yüksek puan 40 iken, en düşük puan 8'dir. Ok'un iki farklı örneklem ve çalışmada geliştirmiş olduğu ölçeğin iç tutarlılığı .81 ve .91'dir.⁶¹⁴

Ölüm Kaygısı Ölçeği: Thorson ve Powell'in 1992 yılında geliştirmiş olduğu Ölüm Kaygısı Ölçeği⁶¹⁵, 2000 yılında Karaca ve Yıldız tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ölçekte “ölümle ilgili belirsizlik”, “acı çekme”, “ölüm süreci”, “çürüme ve bozulma” ile ilgili kaygıları kapsayan maddeler bulunmaktadır. 25 maddeden oluşan anket 5'li likert tipindedir. Buna göre “hiç katılmıyorum”, “katılmıyorum”, “kararsızım”, “katılıyorum”, “tamamına katılıyorum” şeklindeki ifadeler sırasıyla 0'dan 4'e kadar puanlanmaktadır. Ölçekte bulunan 4, 10, 11, 13, 17, 21, 23, 25. maddelerin puanları “Kansere yakalanmaktan özel bir korku duymuyorum” şeklinde olumsuz cümle yapısı olması nedeniyle ters çevrilmiştir. Yani 4 ağırlık değerinde olanlar 0'a, 0 ağırlık değerinde olanlar 4'e dönüştürülmüştür. Ölçekten alınan en yüksek puan 100 iken, en düşük puan

⁶¹³ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Nobel Yayınları, Ankara 2005, s.81.

⁶¹⁴ Üzeyir Ok, “Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme Ve Geçerlik Çalışması”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C.VIII, S.2, 2011, ss.537-545.

⁶¹⁵ James A. Thorson ve FC Powell, “A Revised Death Anxiety Scale”, *Death Studies*, C.XVI, S.6, 1992, ss.507-521.

0'dır. Puanın yüksek olması, ölüm kaygısı düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Thorson ve Powell'in geliştirdiği ölçeğin iç tutarlığı .85, Karaca ve Yıldız'ın Türkçeye uyarladığı ölçeğin iç tutarlığı ise .84 bulunmuştur.⁶¹⁶

4.2. ARAŞTIRMANIN EVRENİ VE ÖRNEKLEMİ

Araştırmanın evreni Türkiye'de yaşayan, 18 yaş üzeri tasavvufa intisabı olan ve olmayan bireylerden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise, Konya, Afyon, Eskişehir başta olmak üzere ülkemizin çeşitli şehirlerinde yaşayan 18 yaş üzeri bireyler oluşturmaktadır. Araştırmada tasavvufa intisabı olanlarla olmayanların karşılaştırılmasını amaçlandığından, tasavvufa intisabı olanlara ulaşmak için olasılıksız örnekleme yöntemlerinden biri olan kartopu tekniği kullanılmıştır. Tasavvufa intisabı olmayanlar ise tesadüfi örnekleme yoluyla seçilmiştir. Tasavvufa intisabı olan 214, tasavvufa intisabı olmayan 214 kişi olmak üzere toplam 428 kişi araştırmanın örneklem grubunu oluşturmaktadır.

Araştırmada tasavvufa intisabı olanlara ulaşmak için Mevlevi dedeleri veya dini sohbetleri gerçekleştiren bireyler gibi tarikat önderlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Tarikat önderlerinin izni dahilinde, o tarikata mensup olan bireylere ulaşılarak anketler gerçekleştirilmiştir. Bunun için yine tarikat önderlerinin izni dahilinde dini sohbetlere gerektiğinde dahil olarak, sohbet sonrasında anketler katılımcılara uygulanmıştır. Aynı zamanda herhangi bir izin alma gereksinimi duymayan bireylerle anketler doğrudan yapılmıştır. Bazı tarikat büyüklerinin anket sorularını "mahrem" bulması nedeniyle, anketi uygulamaya izin vermedikleri fakat bazılarının ise bilimsel araştırmaya destek olmak amacıyla anketi çevrelerine ulaştırma gayreti içerisinde oldukları gözlemlenmiştir. Anketlerin birkaçının yüz yüze gerçekleştirilmesinin nedenlerinden biri de yaşlı olan bireylerin soruları okuma ve anlama güçlüğü yaşamalarıdır.

4.3. VERİ ANALİZ YÖNTEMİ

Araştırmadaki veriler internet üzerinden Google Form aracılığıyla ve doğrudan anket formu kullanılarak yüz yüze toplanmış, SPSS 25.0 paket programı aracılığıyla analiz edilmiştir. Katılımcıların demografik ve bireysel özelliklerine ilişkin bulguları tespit etmek için frekans ve yüzde analizleri kullanılmıştır. Ölçeklerden elde edilen verilerin çözümlenmesi amacıyla öncelikle kullanılan verilerin normal dağılıma uygunluğu test edilmiştir. Bunun için histogram grafiğinin çan eğrisi şeklinde olup

⁶¹⁶ Faruk Karaca - Murat Yıldız, "Thorson ve Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe Çevirisinin Normal Populasyonda Geçerlik Ve Güvenilirlik Çalışması", *Tabula Rasa*, S.1, 2001, ss.47-50.

olmadığına, Kolmogorov-Smirnov değerlerinin 0.05'ten büyük olmasına, Skewnes (çarpıklık) ve Kurtosis (basıklık) değerlerinin 1.96 ve -1.96 aralığında olmasına dikkat edilmiştir.⁶¹⁷ Buna göre dini tutum puanlarının bu şartları sağlamadığı için normal dağılmadığı görülmüş ve nonparamerik testlerden Man Whitney U, Kruskal Wallis testleri ve Spearman Korelasyonu uygulanmıştır. Ölüm kaygısı puanlarının ise yukarıda belirtilen şartları sağlaması nedeniyle normal dağılım gösterdiği tespit edilmiş ve parametrik testlerden T testi ve One Way Anova testi kullanılmıştır.

5. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

5.1. KATILIMCILARIN SOSYO-DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİNE İLİŞKİN BULGULAR

Tablo 1. Katılımcıların Tasavvufa İntisabı Olup Olmama Durumlarına Göre Sosyo-Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		Tasavvufa İntisabı Olan		Tasavvufa İntisabı Olmayan		Toplam	
		n	%	n	%	n	%
Cinsiyet	Kadın	121	56.5	116	54.2	237	55.4
	Erkek	93	43.5	98	45.8	191	44.6
Yaş	18-30	62	29.0	132	62.0	194	45.4
	31-45	63	29.4	47	22.1	110	25.8
	46-65	69	32.2	24	11.3	93	21.8
	66 ve üzeri	20	9.3	10	4.7	30	7.0
Sosyoekonomik Düzey	Düşük	33	15.4	31	14.5	64	15.0
	Ortanın Altı	31	14.5	36	17.1	67	15.7
	Orta	114	53.3	125	58.4	239	55.8
	Ortanın Üstü	36	16.8	22	10.3	52	13.6
Eğitim Durumu	İlköğretim	52	24.3	19	8.9	71	16.6
	Lise	38	17.8	22	10.3	60	14.0
	Lisans	95	44.4	144	67.3	239	55.8
	Lisansüstü	29	13.6	29	13.6	58	13.6
Medeni Durum	Evli	162	75.7	100	46.7	262	61.2
	Bekar	52	24.3	114	53.3	166	38.8
Ölüm Rabıtası Yapma Durumu	Ölüm Rabıtası Yapan	162	75.7				
	Ölüm Rabıtası Yapmayan	52	24.3				
	Toplam	214	50.0	214	50.0	428	100.0

Tablo 1’de görüldüğü üzere örneklem grubunun yarısını tasavvufa intisabı olanlar (214, %50), yarısını da tasavvufa intisabı olmayanlar (214, %50) oluşturmaktadır. Dolayısıyla araştırmaya katılan iki bağımsız grubun dengeli bir şekilde dağıldığını söylemek mümkündür. Araştırmaya katılan katılımcıların %55.4’ü kadınlardan, %44.6’sı erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların yaş durumuna bakıldığında çoğunluğu 18-30

⁶¹⁷ Andy Field, *Discovering Statistics Using SPSS*, Sage Yayınları, London 2009, ss.133-148.

(%45.4) yaş grubu oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla 31-45 (%25.8), 46-65 (%21.8) ve 66 üzeri (%7.0) yaş grupları takip etmektedir. Katılımcıların sosyoekonomik düzeyleri incelendiğinde orta gelir düzeyi (%55.8) çoğunluğu oluşturmakta ve bunu sırasıyla ortanın altı (%15.7), düşük (%15.0), ortanın üstü (%13.6) gelir düzeyleri takip etmektedir. Katılımcıların çoktan aza doğru sırasıyla lisans (%55.8), ilköğretim (%16.6), lise (%14.0) ve lisansüstü (%13.6) eğitim düzeylerine sahip oldukları görülmektedir. Medeni durum dağılımına göre bakıldığında ise katılımcıların %61.2'si evlilerden, %38.8'i bekarlardan oluşmaktadır.

5.2. ÖRNEKLEM GRUBUNUN DİNİ TUTUM PUANLARINA İLİŞKİN BULGULAR

Tablo 2. Katılımcıların Dini Tutum Puanlarına İlişkin Bulgular

Demografik Özellikler		Dini Tutum Düzeyleri				
		n	$\bar{X}$	s.s.	p	Farlılık Kaynağı Gruplar
Cinsiyet	Kadın	237	4.48	0.73	0.85	
	Erkek	191	4.50	0.69		
	Z: -0.18					
Yaş	18-30 (a)	194	4.20	0.88	0.00**	b, c, d, >a** c>b* d>c**
	31-45 (b)	110	4.67	0.44		
	46-65 (c)	93	4.76	0.36		
	66 ve üzeri (d)	30	4.85	0.25		
	X ² : 77.4**					
Sosyoekonomik Düzey	Düşük (a)	64	4.32	0.96	0.02*	c>b d>b
	Ortanın Altı (b)	67	4.34	0.70		
	Orta (c)	239	4.55	0.62		
	Ortanın Üstü (d)	52	4.57	0.74		
	X ² : 9.07*					
Eğitim Durumu	İlköğretim (a)	71	4.76	0.32	0.00**	a>c b>c c<d
	Lise (b)	38	4.59	0.63		
	Lisans (c)	95	4.34	0.83		
	Lisansüstü (d)	29	4.67	0.67		
	X ² : 29.9**					
Medeni Durum	Evli	262	4.70	0.40	0.01*	
	Bekar	166	4.15	0.40		
	Z: -7.61*					
Dini Tutum Ölçeği Genel Ortalama		428	4.49	0.71		
Toplam			35.93	5.72		

*:p<0.05; **:p<0.01

Tablo 2’de görüldüğünde üzere örneklem grubundaki toplam dini tutum puan ortalaması 4.49/5, genel ortalama puanı ise 35.93/40’tür. Buna göre örneklem grubunun dindarlık düzeyi oldukça yüksektir denilebilir. Örneklem grubunun yarısının tasavvufa intisap eden bireylerden oluşması, dini tutum puanlarının oldukça yüksek çıkmasına etki

ettiği düşünülmektedir. Cinsiyete göre dini tutum puan ortalamasının anlamlı olup olmadığını tespit etmek amacıyla Man Whitney U testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre kadın ve erkek arasında dini tutum açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Dolayısıyla çalışmanın, kadınların dindarlık düzeylerinin erkeklerin dindarlık düzeylerinden anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 1. hipotez desteklenmemektedir. Konuyla ilgili literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde araştırmanın bulgularını destekleyecek şekilde, dindarlık ve cinsiyet arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı çalışmalar mevcuttur.⁶¹⁸ Aynı zamanda literatürde kadınların dindarlık düzeylerinin erkeklere oranla istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilen araştırmalar olduğu gibi,⁶¹⁹ erkeklerin kadınlara nazaran dindarlık düzeylerinin istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek olduğu araştırmalar da vardır.⁶²⁰ Bütün demografik değişkenlerde olduğu gibi dindarlık ile cinsiyet değişkeni arasında farklı sonuçların ortaya çıkması, yapılan dinin tanımı, örneklem grubunun özellikleri, dindarlığın türü ve ölçme araçlarının niteliği gibi faktörlere bağlıdır.⁶²¹ Ancak hem ülkemizde hem de Batı’da kadınların erkeklere nazaran daha dindar olduğu yönünde bir algı mevcuttur.⁶²² Bu durumun yani kadınların daha dindar olmasının nedenlerinden biri,

⁶¹⁸ Gülşah Avras, *Üniversite Öğrencilerinde Toplumsal Cinsiyet, Hegemonik Erkek Algısı Ve Dindarlık İlişkisi Van Ve İstanbul Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021, s.42; Soner Ercan, *Sınıf Öğretmenlerinde Değerler, Dindarlık Ve Stresle Başa Çıkma İlişkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2021, s.123; Ahmet Furkan Demir, *Cenaze ve Defin Hizmetlerinde Çalışan Bireylerin Yaşam Doyumu, Hayatın Anlamı, Psikolojik İyi Oluş, Dini Tutum Algısının Depresyon Ve Psikolojik Belirti Düzeyi İle İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s.43; Toprak, a.g.t., s.25; Hatice Ayhan, *Dini Tutumun Adalet Duyarlılık, Ahlakî Yüreklik Ve Psikolojik İyi Oluş Üzerine Etkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2019, s.69; Mevlüt Sanlav, *Özgeciliğin Yordayıcısı Olarak Affedicilik Ve Dini Tutumlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat 2016, s.44; İbrahim Tanrıkulu, *Dindarlık ve Evlilikte Mutluluk İlişkisi (Özvatan Örneği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2022, s.44; Kübra Perçin, *Dindarlık Ve Yaratıcı Kişilik İlişkisi: İnönü Üniversitesi Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2022, s.86; Pınar Çelik, *Dini Tutum, Öz Düzenleme, Özgür İrade Ve Belirlenimcilik Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2023, s.47; Kırac, a.g.t., s.128; Çakmak, a.g.t., s. 40.

⁶¹⁹ Emel Nuriye Dağlı, a.g.t., s.88; Orhan Gürsu, *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık Ve Dindarlık İlişkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s.170; Kurtulan ve Kararımak, a.g.m., s.171; Fatih Karayel, *Mevlit İle İlgili İnanç Ve Tutumlar (İstanbul Avcılar Örneği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s.65; Tuğba Eserler, *Yetişkinlerde Dindarlık, Şükür Ve Mutlulukla İlişkisi Üzerine Nicel Bir Araştırma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2022, s.40; Ronahi Akyürek, *Sosyal Medya Bağımlılığı Dindarlık Ve Ahlakî Bütünlük Arasındaki İlişkiler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2022, s.74; Esra Küçük Aydın, *Dindarlık Ve Sosyal Medya Bağımlılığı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (Giresun Örneği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2023, s.76; Mehmet Kazak, *Yapay Zeka Kaygısı, Yabancılaşma Ve Dindarlık İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Denizli 2023, s.58; Köftegöl, a.g.t., s.123.

⁶²⁰ Ümmü Gülsüm Evcim, *Yetişkinlerde Anı Yaşamak Ve Dindarlık İlişkisi (Bolu Örneği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2022, s.72., s.68; Ayşenur Barak, *Tüketici Dindarlığı Ve Alışveriş Tutumu Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021, s.44; İnce, a.g.t., s.63.

⁶²¹ Asım Yapıcı, “Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, S.2, 2012, s.2.

⁶²² Yapıcı, a.g.m., ss.8-10.

onların geleneksel Hristiyan inancının ortaya koymuş olduğu “aldatıcı Havva” figüranından kaynaklanarak hissettikleri suçluluk ve pişmanlık duygularıdır. Bu duygular kadınları daha fazla dindar olmaya sevk etmektedir. Türk toplumundan ise kadınların daha dindar olmasına sebep olan bir neden, ataerkil bir toplumun cinsiyete göre farklılaşan yetiştirme tarzıdır. Böyle bir yetiştirme tarzında kadınlar genellikle itaat etmeyi ve sorumluluk almayı, erkekler ise özgüvenli olmayı ve bağımsızlık elde etmeyi öğrenmektedirler. Din de aşkın bir varlığa itaati kendi içerisinde barındırdığı için, kadınlar zaten içselleştirmiş oldukları itaati, dinde daha kolay yapabilmektedirler. Aynı zamanda kadınların fitratlarında bulunan duygusal eğilim erkeklere göre daha hassas bir yapıda olduğu için, kadınlar gündelik hayatta karşılaşmış oldukları stres verici durumlarla daha zor başa çıkmaktadırlar. Böyle bir durum, onları dine daha fazla yakınlaştırmaktadır. Erkeklere nazaran inanmaya ve etkilenmeye daha müsait olan kadınlar, dinin telkin ettiği öğretileri hemen kabul etmekte ve yaşamaya çalışmaktadırlar. Ancak cinsiyet ve dindarlık ilişkisinde ülkemizde yapılan çalışmalar farklı sonuçlar ortaya koyduğu için bu konuda genelleme yapmak uygun değildir.⁶²³

Yaş gruplarına göre dini tutum puanlarına bakıldığında anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini anlamak için Kruskal Wallis Testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre dini tutum puanı yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık göstermektedir. Yaş grupları yükseldikçe dini tutum puanları da artmaktadır. Buna göre yetişkinlerin ve yaşlıların gençlerden daha dindar olduklarını söylemek mümkündür. Hangi yaş grupları arasında istatistiksel anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Man Whitney U testi ile ikili karşılaştırmalar yapılmıştır. Buna göre 18-30 yaş grubu, diğer bütün yaş grupları ile anlamlı bir farklılığa sahiptir. Aynı zamanda 31-45 yaş grubunun, 46-65 yaş grubuyla, 46-65 yaş grubunun ise 66 üzeri yaş grubu arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yetişkinlerin ve yaşlıların gençlerden daha dindar olduklarını söylemek mümkündür. Bu sonucu destekleyen çalışmalar literatürde de mevcuttur.⁶²⁴ Araştırmanın yaş yükseldikçe dini tutum puanının anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 2. hipotezinin desteklendiğini görülmektedir. Literatürde farklı sonuçların ortaya çıktığı çalışmalar da mevcuttur. Barak’ın yaş değişkeni ile dindarlık arasında istatistiksel açıdan anlamlı sonuç tespit ettiği araştırmanın

⁶²³ Yapıcı, a.g.m., s.10-11.

⁶²⁴ Aydın, a.g.t., s.89; Kazak, a.g.t., s.59; Rabia Yavuzaslan, *İnanç Tarzları İle Kişilik Arasındaki İlişkiler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2022, ss.73-74; Emine Kurt, *Meme Kanseri Hastalarda Ağrı Ve Uzun Kaybına (Mastektomi) Bağlı Depresyon Düzeylerinin Yaşam Kalitesi Ve Dindarlık İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015, s.189.

bulgularına göre ise 36-45 ve 46-55 yaş grupları arasındaki katılımcıların dindarlık puanı 18-25, 26-35 ve 55 üstü yaş grupları arasındaki katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Aynı zamanda 26-35 yaş grupları arasındaki katılımcıların dindarlık düzeyleri 55 yaş üstü olan katılımcılardan daha yüksek olduğu bulgulanmıştır.⁶²⁵ Dursun'un yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre yaş grupları ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre dindarlık düzeyi 46-50 yaş arasındaki katılımcıların en yüksek puana sahipken, 31-35 yaş arasındaki katılımcıların ise en düşük puana sahiptir. Yaş grupları arasında dindarlık puan ortalamasına bakıldığında ise, 30'lu yaşlardan sonra dindarlık düzeyinin arttığı görülmektedir.⁶²⁶ Bunların yanında literatürde yapılan birtakım araştırmalarda yaş değişkeni ile dindarlık arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.⁶²⁷ Ülkemiz dışında yapılan araştırmaları incelendiğinde yaş değişkeni ile dindarlık arasında farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Amjad'ın 3 farklı yaş grubu (13-20, 35-59 ve 60 üzeri) arasında yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre yaş grupları ve dindarlık arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁶²⁸ Genç bireyler yaşlarının vermiş olduğu heyecanla kendilerini ölüme yakın hissetmemektedirler. Bu durum onların dini faaliyetleri de ertelemelerine neden olmaktadır. Yetişkin ve yaşlılar ise kendileri ölüme giderek yaklaştıkları için dini faaliyetlerini artırmaktadırlar. Bu açıdan dindarlık ve yaş arasında önemli bir ilişkinin var olduğunu söylemek mümkündür.⁶²⁹ Marta İvon ve arkadaşlarının 2002-2018 yılları arasındaki makaleleri inceleyerek yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre, bireylerin yaşlarının ilerlemesi hastalığı da beraberinde getirdiği için dini faaliyetlerin, bu konuda yaşlılara önemli bir dayanak olduğu yönünde değerlendirmeler yapmışlardır.⁶³⁰ Karayel'in yorumuna göre, yapılan birçok araştırmada yaş ve dindarlık arasında pozitif yönde korelasyon olmasının nedeni, insanların dünya hayatından aldıkları doyumun artması sonucunda, sonsuz olan aleme yönelme isteklerinin ortaya çıkmasıdır.⁶³¹

⁶²⁵ Barak, *a.g.t.*, s.55.

⁶²⁶ Evcim, *a.g.t.*, s.72.

⁶²⁷ Tanrikulu, *a.g.t.*, s.36; İnce, *a.g.t.*, s.60; Çelik, *a.g.t.*, s.47; Karayel, *a.g.t.*, s.69; Merve Kansu, *Benlik Saygısı İle Dini Tutumu Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s.64; Ayhan, *a.g.t.*, s.69; Toprak, *a.g.t.*, s.26; Avras, *a.g.t.* s.46; Ercan, *a.g.t.*, s.117; Perçin, *a.g.t.*, s.84.

⁶²⁸ Amjad, *a.g.m.*, s.336.

⁶²⁹ Murat Sarı, "The Impacts Of The Age Factor On Religiosity", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XXVII, S.2, 2017, s.257.

⁶³⁰ Mondragón-Cervantes Ivón ve ark, "Religion, Spirituality, And Old Age: A Review Of The Literature", *The Journal Of Latin American Geriatric Medicine*, C.V, S.2, 2019, ss.52-57.

⁶³¹ Karayel, *a.g.t.*, s.70.

Araştırmaya katılan bireylerin gelir düzeyine göre dini tutum puanları incelendiğinde, anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla Kruskal Wallis testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre katılımcıların gelir düzeyi ile dini tutum puanı arasında düşük düzeyde anlamlı bir farklılık ortaya çıkmıştır. Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için Man Whitney U testi ile ikili karşılaştırmalar yapılmıştır. Buna göre orta gelir grubu ile ($\bar{x}=4.55$) ortanın altı gelir grubu ($\bar{x}=4.34$) arasında anlamlı bir farklılık vardır. Orta gelir grubunun dini tutum puanı, ortanın altı gelir grubuna göre daha yüksektir. Aynı zamanda gelir durumu ortanın altı ($\bar{x}=4.34$) ve ortanın üstü ($\bar{x}=4.57$) olan katılımcılar arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık vardır. Ortanın üstü gelir grubunun dini tutum puanı, ortanın altı gelir grubuna oranla daha yüksektir. Genel itibariyle katılımcıların gelir durumuna göre dini tutum puan ortalamasından aldıkları puana bakılırsa, gelir durumu arttıkça dini tutum puanı da artmaktadır. Bu sonuca dayanarak çalışmanın, sosyoekonomik düzeye göre dini tutum puanlarının anlamlı seviyede farklılaşmadığını içeren 3. hipotezin desteklenmediğini söylemek mümkündür. Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Köftegöl'ün yapmış olduğu araştırma bizim araştırmamızı destekler mahiyettedir. Zira yetişkin bireyler üzerinde yapılmış olan bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre katılımcıların gelir düzeyi arttıkça dindarlık puanlarının da anlamlı derecede arttığı bulgulanmıştır.⁶³² Sanlav'ın yaptığı bir çalışmada ise araştırmaya katılan düşük gelir düzeyindeki bireylerin dindarlık puanları, orta ve yüksek gelir düzeyindeki bireylere göre daha yüksek çıktığı bulgulanmıştır.⁶³³ İnce'nin dindarlık ve psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmasının sonuçlarına göre gelir durumu 0-1600 TL olan katılımcıların dindarlık puanları, diğer gelir gruplarından anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶³⁴ Ercan'ın yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre gelir durumu orta düzeyde olan katılımcıların, gelir düzeyi yüksek olan katılımcılara göre dindarlık puanlarının anlamlı derecede yüksek olduğu sonuçlanmıştır.⁶³⁵ Barak'ın "Tüketici Dindarlığı Ve Alışveriş Tutumu" üzerine yapmış olduğu araştırmanın bulgularına göre gelir durumu ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre gelir durumu orta gelir grubundaki katılımcıların dindarlık puanları, düşük gelir grubu ve yüksek gelir grubundaki katılımcılara göre daha yüksek olduğu

⁶³² Köftegöl, *a.g.t.*, s.168.

⁶³³ Sanlav, *a.g.t.*, s.48.

⁶³⁴ İnce, *a.g.t.*, s.70,

⁶³⁵ Ercan, *a.g.t.*, s.147.

görülmüştür.⁶³⁶ Kazak'ın yaptığı araştırmadan elde edilen bulgulara göre gelir durumu alt düzeyde olan bireylerin, gelir durumu orta düzeyde olan bireylere oranla dindarlık puanları daha düşük çıkmıştır.⁶³⁷ Bununla birlikte yapılan bazı araştırmaların sonuçlarına göre gelir düzeyleri ile dindarlık puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir.⁶³⁸ Genel itibariyle literatürde dindarlık ve gelir düzeyi arasında negatif yönde ilişki olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumun nedenleri arasında, gelir durumu iyi olan bireylerin işlerini daha kolay halletmeleri nedeniyle muhtaçlık hissi yaşamamaları ve işlerine yoğun vakit harcamaları nedeniyle dini faaliyetlere katılamamaları yer almaktadır.⁶³⁹

Örneklem grubunun eğitim düzeyi ile dini tutum puanı arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla Kruskal Wallis testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre katılımcıların eğitim düzeyi ile dini tutum puanı arasında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmıştır. Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için Man Whitney U testi ile ikili karşılaştırmalar yapılmıştır. Buna göre ilköğretim ($\bar{x}=4.76$) ve lise ($\bar{x}=4.59$) düzeyindeki katılımcıların dini tutum puanı lisans ($\bar{x}=4.34$) eğitim düzeyindeki katılımcıların dini tutum puanlarına oranla anlamlı seviyede daha yüksektir. Lisansüstü eğitim düzeyindeki katılımcıların dini tutum puanı ise ($\bar{x}=4.67$) lisans eğitim düzeyi katılımcıların dini tutum puanından ($\bar{x}=4.34$) anlamlı derecede yüksek olduğu görülmektedir. Buradan hareketle araştırmanın, eğitim düzeyi arttıkça dini tutum puanlarının anlamlı derecede düşeceğini içeren 4. hipotezin desteklenmediği tespit edilmiştir. Literatürde yapılan araştırmalar bu konuda farklı sonuçlar vermektedir. Eserler'in yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre eğitim düzeyi ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre ilkokul ve ortaokul mezunu olan bireylerin dindarlık puanı lise mezunlarından, lise mezunlarının dindarlık puanı ise lisans mezunlarından yüksektir. Lisans ve lisansüstü bireylerin dindarlık puanları ise birbirine oldukça yakındır.⁶⁴⁰ Eğitim durumu ile dindarlık arasında anlamlı ilişki tespit eden Barak'ın yapmış olduğu araştırmanın bulgularına göre, genel itibariyle eğitim düzeyinin arttıkça dindarlık puanının düştüğü görülmektedir.⁶⁴¹ Sanlav'ın affedicilik ve dini tutum üzerine yapmış olduğu araştırmanın analizlerine göre ilkokul mezunu bireylerin dindarlık

⁶³⁶ Barak, *a.g.t.*, s.50.

⁶³⁷ Kazak, *a.g.t.*, s.61.

⁶³⁸ Dağlı, *a.g.t.*, s.90; Karayel, *a.g.t.*, s.81; Kurt, *a.g.t.*, s.299; Toprak, *a.g.t.*, s.26; Ayhan, *a.g.t.*, 70; Akyürek, *a.g.t.*, s.89; Çelik, *a.g.t.*, s.47.

⁶³⁹ Aydın, *a.g.t.*, s.94.

⁶⁴⁰ Eserler, *a.g.t.*, s.53-54.

⁶⁴¹ Barak, *a.g.t.*, s.48.

puanlarının lisans ve lisansüstü bireylerin dindarlık puanlarından anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁴² Tanrıkulu'nun evli bireyler üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre eğitim düzeyleri ile dindarlık arasında ortaokul mezunları lehine bir farklılık olduğu saptanmıştır.⁶⁴³ Kazak'ın yapmış olduğu araştırmanın bulguları ise, ilköğretim mezunu olan bireylerin, lisans ve lisansüstü mezunu olan bireylerden dindarlık puanlarının anlamlı derecede yüksek olduğunu göstermektedir.⁶⁴⁴ Köftegöl'ün yetişkinler üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre katılımcıların eğitim düzeyleri arttıkça dindarlık puanları azalmaktadır.⁶⁴⁵ Bununla birlikte yapılan bazı araştırmaların sonuçlarına göre eğitim durumu ile dindarlık arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık görülmemiştir.⁶⁴⁶ Karaca, ilköğretim ve lise mezunlarının, lisans ve lisansüstü mezunlara göre din konusunda teslimiyetçi bir durumda olabilecekleri nedeniyle daha dindar olduklarını ifade etmektedir. Zira ona göre eğitim seviyesi yükseldikçe dini şüpheler de artmaktadır.⁶⁴⁷ Çelik'e göre ise eğitimin din üzerinde bir etkisi yoktur. Çünkü toplum içinde avam diye kabul edilen eğitimsiz insanlar da kendi içlerinde sorgulama yapabilmekte ve gerektiğinde aşkın olan güçle temas etme ihtiyacını hissedebilmektedirler. Böyle bir tecrübe ise, bu insanların duygularına ve davranışlarına yön verebilmektedir.⁶⁴⁸

Medeni durum ile dini tutum puanı arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla Man Whitney U testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre evlilerin dini tutum ortalama puanı ($\bar{x}$ =4.70), bekarların dini tutum ortalama puanından ($\bar{x}$ =4.15) anlamlı derecede yüksektir. Dolayısıyla evlilerin bekarlara göre daha dindar olduklarını ifade etmek mümkündür. Araştırmanın evlilerin dindarlık düzeylerinin bekarlardan anlamlı seviyede yüksek olduğunu içeren 5. hipotezi desteklenmektedir. Literatürde bu sonucu destekleyen araştırmalar mevcuttur.⁶⁴⁹ Ancak yapılan bazı çalışmalarda medeni durum değişkeni ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.⁶⁵⁰ Ayten, evli olan kimselerin dinin ibadet ve inanç boyutunda daha çok

⁶⁴² Sanlav, *a.g.t.*, s.48.

⁶⁴³ Tanrıkulu, *a.g.t.*, s.60-61.

⁶⁴⁴ Kazak, *a.g.t.*, s.60.

⁶⁴⁵ Köftegöl, *a.g.t.*, s.164.

⁶⁴⁶ Dağlı, *a.g.t.*, s.89; Karayel, *a.g.t.*, s.86; Ercan, *a.g.t.*, s.138; Demir, *a.g.t.*, s.46; Toprak, *a.g.t.*, s.27; Akyürek, *a.g.t.*, s.82; Çelik, *a.g.t.*, s.48; Çakmak, *a.g.t.*, s.66.

⁶⁴⁷ Karaca, *a.g.e.*, s.348.

⁶⁴⁸ Çelik, *a.g.t.*, s. 78.

⁶⁴⁹ Karayel, *a.g.t.*, s.73; Evcim, *a.g.t.*, s.73; Eserler, *a.g.t.*, s.47; Barak, *a.g.t.*, s.46; Sanlav, *a.g.t.*, s.45; Aydın, *a.g.t.*, s.64; Kazak, *a.g.t.*, s.60.

⁶⁵⁰ Dağlı, *a.g.t.*, s.89; Kurt, *a.g.t.*, s.287; Ercan, *a.g.t.*, s.125; Arvas, *a.g.t.*, s.50; Ayhan, *a.g.t.*, s.70; Akyürek, *a.g.t.*, s.96; Ayşe Çevikbaş, 30-60 Yaşlar Arası Kadınlarda Benlik Saygısı, Sosyal Görünüş Kaygısı – Dindarlık İlişkisi

faaliyet göstermeye meyilli olduklarını dile getirmektedir.⁶⁵¹ Yoğurtçu ise, evli insanların bekarlara nazaran hayatlarında daha iyi bir düzen olduğunu ve kendine göre bir düzen içeren ibadetleri yerine getirmeye daha elverişli olduklarını dile getirerek, evlilerin dindarlık düzeyinin daha yüksek olmasının nedenini açıklamaktadır.⁶⁵² Karaca ise, evlilerin sahip oldukları çocuklarına dini eğitimi daha iyi verebilmek için bekarlara göre daha dindar olduklarını ifade etmektedir.⁶⁵³

5.3. ÖRNEKLEM GRUBUNUN ÖLÜM KAYGISI PUANLARINA İLİŞKİN BULGULAR

Tablo 3. Katılımcıların Ölüm Kaygısı Puanlarına İlişkin Bulgular

Demografik Özellikler		Ölüm Kaygısı Düzeyleri				
		n	$\bar{X}$	s.s.	p	Farlılık Kaynağı Gruplar
Cinsiyet	Kadın	121	1.55	0.61	0.00	
	Erkek	93	1.81	0.67		
	t: -4.14					
Yaş	18-30 (a)	62	1.87	0.69	0.00	a>b, c**
	31-45 (b)	63	1.47	0.62		
	46-65 (c)	69	1.58	0.56		
	66 ve üzeri (d)	20	1.72	0.58		
	F: 10.3					
Sosyoekonomik Düzey	Düşük	33	1.75	0.77	0.39	
	Ortanın Altı	31	1.71	0.67		
	Orta	114	1.70	0.66		
	Ortanın Üstü	36	1.56	0.50		
	F: 0.98					
Eğitim Durumu	İlköğretim	52	1.81	0.47	0.23	
	Lise	38	1.59	0.56		
	Lisans	95	1.70	0.71		
	Lisansüstü	29	1.63	0.72		
	F: 1.42					
Medeni Durum	Evli	162	1.62	0.61	0.02*	
	Bekar	52	1.81	0.72		
	t: -2.79					
Ölüm Kaygısı Ölçeği Genel Ortalama		428	1.69	0.66		
Ölüm Kaygısı Ölçeği Toplam Puan		428	42.39	16.55		

*: p<0.05; **: p<0.01

Tablo 3'te görüldüğü üzere örneklem grubundaki toplam ölüm kaygısı puan ortalaması 1.69/5, toplam puanı ise 42.39/100'dür. Buna göre örneklem grubunun ölüm

Isparta Örneği, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2023, s.52; Çakmak, a.g.t., ss.64-65.

⁶⁵¹ Ali Ayten, *Prosososyal Davranışlarda Dindarlık Ve Empatinin Gücü*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s.129.

⁶⁵² Fatma Yoğurtçu, *Yetişkinlerde Dindarlık Ve Ruh Sağlığı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, s.55.

⁶⁵³ Karaca, a.g.e., s.348.

kaygı düzeylerinin oldukça düşük olduğu söylenebilir. Ölüm kaygısı puanı ile cinsiyete değişkeni arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla T testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre kadın ve erkek arasında ölüm kaygısı açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Erkeklerin ölüm kaygısı puanı ($\bar{x}=1.81$) kadınlardan ($\bar{x}=1.55$) anlamlı derecede daha yüksektir. Buna göre araştırmanın kadınların erkeklere göre ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 7. hipotezi desteklenmemektedir. Literatürde konu ile ilgili farklı sonuçların olduğu görülmektedir. Doğan ve Karaca'nın Covid-19 salgın döneminde aktif çalışan sağlık çalışanları üzerinde yapmış oldukları araştırmaların sonuçları bizim araştırmamızın bulgularını desteklemektedir. Buna göre bu araştırmalarda erkeklerin ölüm kaygısı oranı kadınlara oranla anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁵⁴ Kaba'nın huzurevinde yaşayan yaşlı bireyler üzerinde yapmış olduğu araştırmanın bulguları da aynı sonucu vermektedir.⁶⁵⁵ Kurtulan ve Kararımak'ın katılımcıları üniversiteli bireylerin oluşturduğu araştırmanın sonuçları da benzer sonucu göstermektedir.⁶⁵⁶ Bazı araştırmalarda ise kadınların ölüm kaygısı düzeyleri erkeklere göre anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁵⁷ Bunun yanında literatürde yapılan bazı araştırmaların sonuçlarına göre cinsiyet ve ölüm kaygısı arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁶⁵⁸ Ülkemiz dışında yapılan araştırmalar cinsiyet ve ölüm kaygısı arasında farklı sonuçların ortaya çıktığını göstermektedir. Chuin'in yaş, cinsiyet ve dindarlık değişkenlerinin ölüm kaygısıyla ilişkisini incelediği araştırmanın sonuçlarına göre kadınların ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede erkeklerden daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁵⁹ Wen'in bir Katolik ve iki Protestan kilise müdavimlerinden oluşan 165 kişi üzerine yapmış olduğu araştırmanın bulgularına göre cinsiyet ve ölüm

⁶⁵⁴ Doğan – Karaca, *a.g.m.*, s.337.

⁶⁵⁵ Yunus Kaba, *Huzurevinde Yaşayan Bireylerin Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Malatya Huzurevi Örneği)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019, s.37.

⁶⁵⁶ Kurtulan ve Kararımak, *a.g.m.*, s.170-171.

⁶⁵⁷ Kırac, *a.g.t.*, s.110; Dağlı, *a.g.t.*, s.104; Çınar, *a.g.t.*, s.80; Bulut, *a.g.t.*, s.37; Ceylan, *a.g.t.*, s.85; Toprak, *a.g.t.*, s.33; Filiz Tepe, *Varoluşsal Bir Sorun Olarak Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Biruni Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020, s.43; Burcu Baş, *Koroner Yoğun Bakımda Yatan Hastaların Manevi İyilik Hali Ve Ölüm Kaygısı Düzeyleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat Bozok Üniversitesi - Kırıkkale Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yozgat 2022, s.48; ; Çağhyan, *a.g.t.*, s.51.

⁶⁵⁸ Enes Toplanır, *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme Ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s.44; Zahra Kalaoğlu Öztürk, *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*, Tıpta Uzmanlık Tezi, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı Ve Hastalıkları Ana Bilim Dalı, Adana 2010, s.45; Berika Kabataş, *Ölüm Kaygısı Ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s.24; Çakmak, *a.g.t.*, s.40.

⁶⁵⁹ Chuin, *a.g.m.*, s.8.

kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁶⁶⁰ Rasmussen ve Johnson'ın lisans öğrenciler üzerinde yapmış oldukları araştırmanın sonuçlarına göre kadınların ölüm kaygısı puanlarının erkeklere oranla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁶¹ Yapılan araştırmalarda genellikle kadınların ölüm kaygısı düzeyleri erkeklerden daha yüksektir.⁶⁶² Çağlıyan'a göre kadınların erkeklere göre ölüm kaygısı düzeylerinin daha fazla çıkmasının nedeni, kadınların duygularını daha yoğun ve daha açık yaşayarak, rahatça ifade etmeleridir.⁶⁶³ Böylece yaşadıkları stres ve kaygıyı daha rahat ifade edebilen kadınlar, çevreleri tarafından psikolojik ve sosyal destek görürken; bu konuda toplumsal algıdan dolayı duygularını bastırmaya çalışan erkekler, böyle bir destekten mahrum kaldıkları için ölüm kaygısı düzeyleri yükselebilmektedir.⁶⁶⁴

Örneklem grubunun yaş gruplarına göre ölüm kaygısı puan ortalamasına bakıldığında en yüksek ölüm kaygısı puanı 18-30 yaş grubuna ($\bar{x}=1.87$) aittir. Bunu sırasıyla 66 üzeri ($\bar{x}=1.72$) ve 56-65 ($\bar{x}=1.58$) yaş grupları takip etmektedir. Ölüm kaygısından en düşük ortalamanın ise 31-45 ($\bar{x}=1.47$) yaş grubuna ait olduğu görülmektedir. Katılımcıların ölüm kaygısı puan ortalamaları arasındaki bu farklılıkların istatistiksel olarak anlamlılık derecesine ulaşip ulaşmadığını anlamak için One Way Anova Testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre ölüm kaygısı puanı yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık göstermektedir. Hangi yaş grupları arasında istatistiksel anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için ise Tukey testi gerçekleştirilmiştir. Buna göre 18-30 yaş arasındaki grubun ölüm kaygısı puanı 31-45 ve 46-65 yaş arasındaki grupların ölüm kaygısı puanlarından anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın yaş grupları arttıkça ölüm kaygısı düzeylerinin anlamlı derecede azaldığını içeren 8. hipotezinin kısmen desteklendiği görülmüştür. Literatüde yapılan bazı araştırmaların sonuçlarına göre yaş değişkeni ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁶⁶⁵ Yapılan bazı araştırmalarda ise yaş ile ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişki olduğu saptanmıştır.⁶⁶⁶ Bu konuda ülkemiz dışında yapılan araştırmalar

⁶⁶⁰ Ya-Hui Wen, "Religiosity and Death Anxiety", *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, C.VI, S.2, 2010, s.34.

⁶⁶¹ Christina H. Rasmussen - Mark E. Johnson, "Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety", *OMEGA - Journal of Death and Dying*, OMEGA - Journal of Death and Dying, C.XXIX, S.4, 1994, s.313.

⁶⁶² Öztürk, a.g.t., s.50

⁶⁶³ Çağlıyan, a.g.t., s.65.

⁶⁶⁴ Feride Kurnaz, *Kanser Hastalarının Ölüm Kaygısı Ve Manevi Bakım Gereksinimleri: Çanakkale Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale 2022, s.65; Baş, a.g.t., s.60; Ertufan, a.g.t., s.122.

⁶⁶⁵ Çınar, a.g.t., s.81; Toplanır, a.g.t., s.55; Kabataş, a.g.t., s.25; Köftegöl, a.g.t., s.147; Toprak, a.g.m., s.33; Tepe, a.g.t., s.44; Doğan ve Karaca, a.g.m., s.337.

⁶⁶⁶ Kaba, a.g.t., s.36.

incelendiğinde farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Amjad'ın 3 farklı yaş grubu arasında yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre 13-20 yaş aralığındaki ergenlerin, 35-59 ve 60 üzeri yaş gruplarındaki bireylere nazaran daha fazla ölüm kaygısına sahip olduğu tespit edilmiştir.⁶⁶⁷ Chuin'in yaş, cinsiyet ve dindarlık değişkenlerinin ölüm kaygısıyla ilişkisini incelediği araştırmanın sonuçlarına göre yaş grupları ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.⁶⁶⁸ Suhail ve Akram'ın Pakistan'da 132 katılımcı üzerine yaptıkları araştırmada ise, ölüm kaygı düzeyi en yüksek olan yaş grubunu yaşlılar olduğunu tespit etmiştir.⁶⁶⁹ Khalek ve Kandari'nin Kuveyt'te genç ve orta yaşlılar üzerinde yaptığı araştırmaya göre, gençlerin ölüm kaygı düzeyleri orta yaşlılara göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁷⁰ Çalışmamızda en yüksek ölüm kaygısı düzeyi 18-30 yaş arasındaki gençler olduğu tespit edilmiştir. Bu durum beklenen bir sonuçtur. Zira kendisi dahil bütün evrenin öleceği gerçeğiyle yüz yüze gelen genç, ergenliğin vermiş olduğu coşkunluk ve geleceğe yönelik hayalleri ve planlarının sona ereceği düşüncesiyle kaygı, korku hatta ruhsal çöküntü hissetmeye başlamaktadır. Ölümün de hayat kadar gerçek ve sıradan bir olay olması ölüme karşı olan kaygısını azaltmak yerine artırmaktadır. Çünkü ergenlik döneminde birey, hayatın diğer dönemlerine nazaran yaşama ve yaşamın zevklerine karşı daha fazla istek hissetmektedir. Hayatı gününbirlik, dolu dolu yaşamaya çalışan gençler için ölüm, sağlıklı bedeni yitirme, geleceğe dönük planlarını gerçekleştirememeye, hayatın zevklerinden mahrum olma, kendini gerçekleştirememeye, gelişmekte olan ilişkilerin ve kimliğin engellenmesi gibi anlamlar ifade etmektedir. Bu anlamlar ise genci kaygılandırmaktadır.⁶⁷¹ Araştırmamızda 18-30 yaş grubundan sonra en yüksek ölüm kaygısı düzeyi 66 ve üzeri yaş grubuna aittir. Hökelekli'ye göre çağımızda yaşlıların bazı sebepler nedeniyle ölümü kolayca kabullenemedikleri görülmektedir. Bunun sebeplerinden biri yaşlılara ve ölüme gereken değerin verilmemesi, onların yalnızlığa terk edilmesidir. Böyle bir durum karşısında yaşlıların yaşadıkları değersizlik duygusu yaşlıları ölüm korkusuna sevk etmektedir.⁶⁷² Çalışmamızda en düşük ölüm kaygı düzeyi ilk yetişkinlik diyebileceğimiz 31-45 yaş grubuna aittir. Genç yetişkinlik dönemi bireylerin meslek edinme, kariyer yapma, statü kazanma, evlilik, çocuk sahibi olma gibi uğraşlarının olduğu, bu sebeple de hayata olan

⁶⁶⁷ Amjad, *a.g.m.*, s.333.

⁶⁶⁸ Chuin, *a.g.m.*, s.8.

⁶⁶⁹ Kausar Suhail ve Saima Akram, "Correlates of Death Anxiety in Pakistan", *Death Studies*, C.XVI, S.1, 2002, s.26.

⁶⁷⁰ Abdel-Khalek - El-Kandari, *a.g.m.*, s. 304.

⁶⁷¹ Hökelekli, *a.g.e.*, s.29.

⁶⁷² Hökelekli, *a.g.e.*, s.33.

ilginin çok yoğun hissedildiği bir dönemdir. Birey bu yaşlarda ölümü unutarak yaşama gafletinde bulunabilmektedir. Böyle bir tutum ölüm kaygısını hissettirmemektedir.⁶⁷³

Araştırmaya katılan bireylerin gelir düzeyi ile ölüm kaygısı puanı arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla One Wey Anova testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre katılımcıların gelir düzeyi ile ölüm kaygısı puanı arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Bununla birlikte ölüm kaygısı puan ortalamalarına bakıldığında gelir grubu arttıkça ölüm kaygısı puan ortalamasının azaldığını söylemek mümkündür. Bu sonuçlara göre araştırmanın sosyoekonomik düzeye göre ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede farklılaşmadığını içeren 9. hipotezi desteklenmektedir. Literatürde araştırmanın bulgularını destekleyen çalışmalar mevcuttur.⁶⁷⁴ Fakat gelir durumu ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişkilerin mevcut olduğu çalışmalar da vardır. Ceylan'ın yapmış olduğu araştırmanın bulgularına göre gelir durumu ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre geliri yetmeyen ve geliri yeten katılımcıların ölüm kaygısı düzeyleri, geliri yeten ve tasarruf yapan katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerine göre daha yüksek olduğu sonuçlanmıştır.⁶⁷⁵ Köftegül'ün yetişkin bireyler üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre düşük gelir grubundaki bireylerin ölüm kaygı düzeyleri, orta ve yüksek gelir grubundaki bireylere göre anlamlı derecede düşük olduğu tespit edilmiştir.⁶⁷⁶ Ceylan'a göre bireyin maddi durumunun iyi olması varoluşsal kaygısını hafifletici bir etkidir.⁶⁷⁷ Zaleskiewicz ve arkadaşlarının yapmış oldukları araştırmanın sonuçlarına göre para kavramının ölüm kaygısını azalttığı tespit edilmiştir.⁶⁷⁸

Katılımcıların eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı puanı arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığını tespit etmek amacıyla One Wey Anova testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre katılımcıların eğitim düzeyi ile ölüm kaygısı puanı arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Bununla birlikte ölüm kaygısı ortalama puanı en yüksek ilköğretim ($\bar{x}$ =1.81) eğitim seviyesinde görülmektedir. Bunu sırasıyla lisans ($\bar{x}$ =1.70), lisansüstü ($\bar{x}$ =1.63) takip etmektedir. Ölüm kaygısı ortalama puanı en düşük olan eğitim seviyesi ise lisedir ($\bar{x}$ =1.59). Buradan hareketle çalışmanın eğitim durumuna göre ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede farklılaşmadığını içeren 10. hipotezinin

⁶⁷³ Hökelekli, *a.g.e.*, s.30.

⁶⁷⁴ Dağlı, *a.g.t.*, s.105; Çınar, *a.g.t.*, s.85; Toplanır, *a.g.t.*, s.55; Toprak, *a.g.m.*, s.33; Tepe, *a.g.t.*, s.50.

⁶⁷⁵ Ceylan, *a.g.t.*, s.102.

⁶⁷⁶ Köftegül, *a.g.t.*, s.148.

⁶⁷⁷ Ceylan, *a.g.t.*, s.149.

⁶⁷⁸ Tomasz Zaleskiewicz vd., "Money And The Fear Of Death: The Symbolic Power Of Money As An Existential Anxiety Buffer", *Journal of Economic Psychology*, C.XXXIII, 2013, s.55.

desteklendiğini söylemek mümkündür. Literatürde araştırmamızda olduğu gibi ölüm kaygısı ve eğitim düzeyi arasında istatistiksel açıdan anlamlı ilişki bulunamayan araştırmalar olduğu gibi,⁶⁷⁹ farklı sonuçların ortaya çıktığı araştırmalar da mevcuttur. Erdoğan ve Özkan'ın yapmış oldukları araştırmanın sonuçlarına göre ise, katılımcıların eğitim seviyesi yükseldikçe ölüm kaygı düzeyleri azalmaktadır. Araştırmacılara göre bu durumun temel nedeni, katılımcıların iş ve gündelik hayatlarındaki meşguliyetleri nedeniyle ölümü unutmuş olmalarıdır.⁶⁸⁰ Çınar'ın araştırmasında ise, yalnızca ilkokul ve lisansüstü mezunları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre ilkokul mezunlarının ölüm kaygısı düzeyleri, lisansüstü mezunlarına kıyasla daha fazladır. Çınar bu durumu, eğitim seviyesinin yükselmesine bağlı olarak bireylerin ölüm hakkında daha çok fikir sahibi olmalarından kaynaklanabileceği şeklinde yorumlamıştır. Zira ölüm hakkında bilgi edinmek ölüm kaygısını azaltmaktadır.⁶⁸¹ Bibi ve Khalid'in Pakistan'da yapmış oldukları araştırmanın bulgularına göre de eğitim seviyesi yükseldikçe ölüm kaygısının azaldığı tespit edilmiştir.⁶⁸² Özen'e göre eğitim seviyesinin yüksek olması bireyin kaygı ve stresle başa çıkmasında etkili bir durumdur.⁶⁸³

Medeni durum değişkeni ile ölüm kaygısı puanı arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla T testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre bekarların ölüm kaygısı ortalama puanı ($\bar{x}$ =1.81), evlilerin ölüm kaygısı ortalama puanından ($\bar{x}$ =1.62) anlamlı derecede yüksektir. Dolayısıyla çalışmanın bekarların evlilere göre ölüm kaygısı düzeylerinin anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 11. hipotezinin desteklendiği tespit edilmiştir. Literatürde araştırmanın bulgularını destekleyen sonuçlar mevcuttur.⁶⁸⁴ Ancak yapılan bazı çalışmalarda medeni durum değişkeni ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.⁶⁸⁵ Evlilik hem psikolojik hem de sosyal desteği sağlayan bir kurumdur. Böyle bir kurumda birey, kaygı ve stres verici bir durum karşısında kendisini yalnız hissetmemekte ve psiko-sosyal destek görmektedir. Bu durum ise bireyin kaygısını azaltmaktadır.⁶⁸⁶ Aynı zamanda evli bireyler kendilerinden bir parça

⁶⁷⁹ Çınar, *a.g.t.*, s.83; Toplanır, *a.g.t.*, s.55; Ceylan, *a.g.t.*, s.90.; Kabata, *a.g.t.*, s.27; Köftegöl, *a.g.t.*, s.147; Toprak, *a.g.m.*, s.36; Doğan ve Karaca, *a.g.m.*, s.337; Çakmak, *a.g.t.*, s.44; Rüstemova, *a.g.t.*, s.32.

⁶⁸⁰ M. Yüksel Erdoğan ve Mustafa Özkan, "Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler", *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C.XIV, S.3, 2007, s.178.

⁶⁸¹ Çınar, *a.g.t.*, s.83-84.

⁶⁸² Bibi ve Khalid, *a.g.m.*, s.3-4.

⁶⁸³ Duygu Özen, *Huzurevinde Yaşayan Yaşlılarda Ölüm Kaygısının Günlük Yaşam İşlevlerine Etkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008, s.51.

⁶⁸⁴ Toplanır, *a.g.t.*, s.46; Ceylan, *a.g.t.*, s.97; Baş, *a.g.t.*, s.48.

⁶⁸⁵ Öztürk, *a.g.t.*, s.45; Dağlı, *a.g.t.*, s.105; Çınar, *a.g.t.*, s.82; Doğan ve Karaca, *a.g.m.*, s.337; Çakmak, *a.g.t.*, s.42; Rüstemova, *a.g.t.*, s.35; Çağlıyan, *a.g.t.*, s.53.

⁶⁸⁶ Ertufan, *a.g.t.*, s.13; Baş, *a.g.t.*, s.60.

olarak gördükleri çocukları sayesinde neslinin devam ettiklerini düşünerek, ölüm kaygısına neden olan yok olma ihtimaline karşı güvence sağlamış hissetmektedirler.⁶⁸⁷

5.4.ÖRNEKLEM GRUBUNDAKİ TASAVVUFA İNTİSABI OLANLARLA OLMAYANLARIN ÖLÜM KAYGISI VE DİNİ TUTUM PUANLARI ARASINDAKİ İLİŞKİYE DAİR BULGULAR

Tablo 4. Tasavvufa İntisabı Olan ve Olmayan Katılımcıların Ölüm Kaygısı Ve Dini Tutum Puanlarına İlişkin Bulgular

Demografik Özellikler		Ölüm Kaygısı Düzeyleri				Dini Tutum Düzeyleri			
		N	$\bar{X}$	s.s.	p	n	$\bar{X}$	s.s.	P
Tasavvufa İntisabı Olma Durumu	Tasavvufa İntisabı Olan	214	1.57	0.60	0.00**	214	4.76	0.30	0.00**
	Tasavvufa İntisabı Olmayan	214	1.81	0.69		214	4.22	0.88	
	t: -3.93**					Z: -8.16**			
Ölüm Rabitası Yapma Durumu	Ölüm Rabitası Yapan	162	1.66	0.55	0.00**				
	Ölüm Rabitası Yapmayan	52	1.27	1.66					
	t: 4.20**								

** : p<0.01

Araştırmaya katılan bireylerin tasavvufa intisap etme durumlarına göre dini tutum puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla Man Whitney U testi yapılmıştır. Tasavvufa intisap eden bireylerin dini tutum ortalama puanları ($\bar{x}$ =4.76), tasavvufa intisap etmeyen bireylerin dini tutum ortalama puanlarından ($\bar{x}$ =4.22) istatistiksel olarak anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla tasavvufa intisap eden bireylerin diğerlerine nazaran dindarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Buna göre çalışmanın tasavvufa intisabı olan bireylerin olmayanlara göre dindarlık düzeylerinin yüksek olduğunu içeren 6. hipotez desteklenmektedir. Literatürde konuyla ilgili sınırlı çalışma mevcut olsa, sonuçlar araştırmanın bulgularını desteklemektedir. Yüksel'in tasavvufa intisap eden sûfilerde hayatın anlamı konulu çalışmasında, sûfilerin dindarlık puanının, sûfi olmayanlara nazaran anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁸⁸ Alparslan'ın sûfi, sûfi olmayan dindar ve ateistler üzerinde yaptığı araştırmanın sonuçlarına göre sûfi olmayan dindarlar ve sûfiler arasında dindarlık düzeyi ve içsel dini yönelim arasında anlamlı bir fark bulunamamıştır. Bununla beraber bu gruplar arasında dışsal, arayışsal ve köktenci dindarlık eğilimleri arasında

⁶⁸⁷ Baş, a.g.t., s.60.

⁶⁸⁸ Yüksel, a.g.t., s.57.

anlamli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Buna göre sûfi olmayan dindarlar, sûfilere nazaran daha fazla dışsal ve arayışsal dini yönelim puanlarına, sûfi olanlar da sûfi olmayan dindarlara göre daha fazla köktenci dini yönelim puanına sahip oldukları tespit edilmiştir.⁶⁸⁹ Evcim'in anı yaşamak ve dindarlık ilişkisini konu aldığı araştırmanın sonuçlarında, dini eğitimi aldığı yere göre dindarlık düzeyinin en yüksek olduğu grubun, dini eğitimi tarikat veya cemaatlerden alan bireylerin olduğunu görmekteyiz.⁶⁹⁰ Ülkemiz dışında konuyla ilgili yapılan çalışmaların bulguları da benzer sonuçlar içermektedir. Uddin ve Irshad'ın Pakistan'da gerçekleştirmiş olduğu, sûfi olan ve olmayanlarda tasavvuf, din, hayat memnuniyeti, umut ve iyimserlik durumlarını karşılaştırdığı araştırmanın sonuçlarına göre sûfilerin dindarlık puanının sûfi olmayanlara göre anlamlı derecede daha yüksek olduğu sonuçlanmıştır.⁶⁹¹ Dindar bir Müslüman, dinin emretmiş olduğu inanç esaslarına iman ederek, emir ve yasaklara riayet etme hususunda titizlik göstermektedir. Bu hassasiyeti taşıyan bir müminden ise dinin inanç esaslarını içselleştirmesi ve hayatını dinin emrettiği şekilde şekillendirmesi beklenmektedir. Bunu gerçekleştirmenin bir yolu da tasavvuftur. Buradan hareketle tasavvufun, İslam dinini özümseyerek yaşamının bir yolu olarak görüldüğünü söylemek mümkündür.⁶⁹² Bu nedenle araştırmamızda tasavvufa intisabı olan bireylerin dini tutum düzeylerinin, tasavvufa intisabı olmayanlara kıyasla daha yüksek çıkması beklenen bir durumdur.

Araştırmaya katılan bireylerin tasavvufa intisabı olma durumlarına göre ölüm kaygısı puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmek amacıyla T testi yapılmıştır. Bu testin sonuçlarına göre tasavvufa intisabı olanların ölüm kaygısı puan ortalaması ($\bar{x}=1.57$), tasavvufa intisabı olmayanların ölüm kaygısı puan ortalamasına ($\bar{x}=1.81$) göre istatistiksel olarak anlamlı derecede farklılık göstermektedir. Dolayısıyla tasavvufa intisabı olanların, olmayanlara nazaran daha az ölüm kaygısına sahip oldukları söylenebilir. Buna göre araştırmanın tasavvufa intisabı olan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin tasavvufa intisabı olmayanlara göre anlamlı derecede düşük olduğunu içeren 12. hipotezi desteklenmektedir. İslam düşünce tarihine baktığımızda, ölüme karşı müspet bakış açısını daha çok sûfilerin geliştirdiğini görmekteyiz. Onlara göre ölüm, insanın Allah'a kavuşmasını, ruhun beden hapsinden kurtularak gelmiş olduğu yere tekrar dönmesini yani aslına ulaşmasını ifade etmektedir. Bu ise aşkın büyük bir iştiaqla

⁶⁸⁹ Alparslan, *a.g.t.*, s.100.

⁶⁹⁰ Evcim, *a.g.t.*, s.75.

⁶⁹¹ Uddin - Irshad, *a.g.m.*, s.8.

⁶⁹² Kayıklık, *a.g.e.*, s.47; Selçuk Eraydın, *a.g.e.*, s.29.

özlemiş olduğu maşukuna kavuşması gibi, sūfinin Allah'a kavuşması anlamına gelmektedir.⁶⁹³ Böyle bir bakış açısına sahip olan tasavvufa intisap eden bireylerin ölüm kaygı düzeylerinin, diğerlerine nazaran daha düşük çıkması beklenen bir sonuçtur.

Araştırmaya katılan tasavvufa intisap eden bireylerin bağlı oldukları tarikatta virt olarak gerçekleştirilen ölüm rabıtası uygulamasının var olup olmaması durumu ile ölüm kaygısı puanları arasında anlamlı bir farklılığı belirlemek amacıyla T testi yapılmıştır. Buna göre bağlı olduğu tarikatta ölüm rabıtası uygulamasını virt olarak gerçekleştiren bireylerin ölüm kaygısı puanlarının ($\bar{x}=1.66$), ölüm rabıtası uygulamasını virt olarak gerçekleştirmeyen bireylere ($\bar{x}=1.27$) oranla anlamlı derecede yüksek olduğu görülmüştür. Dolayısıyla çalışmanın tasavvufa intisabı olan bireylerden ölüm rabıtası yapan katılımcıların ölüm kaygısı düzeylerinin, ölüm rabıtası yapmayanlara göre anlamlı derecede düşük olduğunu içeren 13. hipotezi desteklenmemektedir. Literatürde konuyla ilgili spesifik olarak ölüm rabıtası yapanlar üzerinde bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat Öztürk'ün yaşlı bireyler üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre son 1 ayda ölümü düşünme sıklığı ile ölüm kaygısı düzeyi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Buna göre son 1 ayda ölümü sık sık düşünenlerin ölüm kaygı düzeyleri, ölümü hiç düşünmeyenlere göre daha yüksektir.⁶⁹⁴ Benzer bir sonuç Erdoğan ve Özkan tarafından yapılan çalışmada da mevcuttur.⁶⁹⁵ Karaca'nın yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre ölümü düşünme sıklığı ile ölüm kaygısı arasında anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Ölümü “ara sıra” düşünen bireylerin ölüm kaygı düzeyleri en yüksek çıkarken bunu sırasıyla ölümü “çok sık” düşünenler takip etmektedir. Ölüm kaygısı en düşük olanlar ise ölümü “çok az” düşünenlerden oluşmaktadır.⁶⁹⁶ Söz edilen çalışmalarda olduğu gibi, bizim araştırmamızda da karşılaşılan böyle bir sonucun birçok farklı nedeni olabilmektedir. Bu nedenlerden bir tanesi ölçeğin kendisinden kaynaklanmaktadır. Ölçekte ölüm sonrası kaygı durumuyla ilgili sorularda, tasavvufa intisabı olan bireylerin “hesap verme korkusu” taşıyarak genellikle olumlu yanıt verdikleri görülmüştür. Bireyler bu durumu hem online hem de yüz yüze yapılan anket görüşmelerinde dile getirmişlerdir. Böyle bir durum ise ölüm kaygısı ortalama puanlarını yükseltmektedir. Kaldı ki katılımcılardan, ölüm rabıtasının kendilerinde uyandırdığı duyguyu kısaca açıklanmaları istenmiş ve kaygı içeren cevapların genellikle Allah'ı

⁶⁹³ Yakıt, *a.g.e.*, s.100-101; Demirci, *a.g.m.*, s.89-103; Hökelekli, *a.g.e.*, s.18; Aykut, *a.g.m.*, s.200; Koç, *a.g.m.*, s.140.

⁶⁹⁴ Öztürk, *a.g.t.*, s.45-46.

⁶⁹⁵ Erdoğan ve Özkan, *a.g.m.*, s.176.

⁶⁹⁶ Karaca, *a.g.e.*, s.333.

rızasını kazanamama, ahirette verilecek olan hesap ve imansız ölmek gibi nedenlerle kaygı duyduklarını ifade ettikleri görülmüştür. Zira ölümü hatırlamak kaygı duygusunu ortaya çıkarmaktadır. Takvanın aslı olarak görülen korku duygusu sûfiler için heyecan, panik ve ümitsizlik hali değil; aksine insanın yaptıklarının sonuçlarını düşündüren bir şuur halidir.⁶⁹⁷ Rabıta-i mevtin amacı, sûfinin ahirette vereceği hesaptan önce kendisini hesaba çekmesi, nefsanî durumlarını gözden geçirerek, menfi olarak tespit ettiği özelliklerini müsbete dönüştürmesidir.⁶⁹⁸ İslam dinini ölümü sürekli düşünmeye teşvik etmesinin nedeni, insanları bunalıma sürüklemek değil, hayatı dinin gereklerine göre yaşama noktasında yaptırım sağlamaktır.⁶⁹⁹ Bu açıdan kendi ölümü üzerinde her gün tefekkür eden bireyin, ahireti için kaygılanması olası bir durumdur. Ölümü üzerinde düşünmeyen bireyin ise, kaygısını tetikleyecek herhangi bir durumla karşılaşmadığı için ölüm kaygısı hissetmeme olasılığı daha yüksektir. Aynı zamanda katılımcıların ölüm rabıtasını ne kadar süre ve ne sıklıkta yaptıkları da ölüm kaygı düzeylerini etkilemektedir.

5.5. ÖRNEKLEM GRUBUNUN DİNİ TUTUM VE ÖLÜM KAYGISI PUANLARI ARASINDAKİ İLİŞKİYE DAİR BULGULAR

Tablo 5. Örneklem Grubunun Dindarlık ve Ölüm Kaygısı Puanlarına İlişkin Bulgular (Spearman Korelasyon)

Ölçek Puanları	n	$\bar{x}$	s.s.	p	Spearman Korelasyon
Dini Tutum Puanı	428	4.49	0.71	0.00**	-0.207
Ölüm Kaygısı Puanı	428	1.69	0.66	0.00**	-0.207

** : $p < 0.01$

Tablo 5’te görüldüğü üzere katılımcıların dini tutum puanı ($X=4.49$, $ss=0.71$) ve ölüm kaygısı puanları ($X=1.69$, $ss=0.66$) arasındaki ilişki Spearman Korelasyonu ile ölçülmüştür. Bu değişkenler arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r(226) = -0.207$; $p < 0.01$). Yani katılımcıların dini tutum puanları arttıkça ölüm kaygısı puanları azalmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeyleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğunu içeren 14. hipotezinin desteklendiği görülmüştür.

⁶⁹⁷ Muhasibi, *a.g.e.*, s.193-194.

⁶⁹⁸ Ertürkmen, *a.g.m.*, s.39.

⁶⁹⁹ Karaca, *a.g.e.*, s.67.

İnsanın, aklın sınırlarını aşan ölüm olgusunu⁷⁰⁰ sağlıklı bir düzlemde değerlendirebilmesi için, aşkın bir varlığa olan inanca ve böyle bir varlığın ölüm hakkındaki açıklamalarına ihtiyacı vardır. Bu ise çoğunlukla dini inançla mümkün olmaktadır. Dini inançlar bireyin ölümle yok olma ihtimaline karşı ahiret hayatı sunmakta⁷⁰¹ ve ölüme dindar insanlar için müspet bir anlam vererek bireyin kabullenmesini kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla dindar insanlar, dini inancı olmayan ve dini inanç seviyesi düşük olan insanlara göre, hayat ve ölüm arasındaki ilişkiyi anlamlandırabildikleri için, ölümden duydukları kaygı ve korkuyu da dengeli bir şekilde kendi içlerinde yapılandırabilmektedirler.⁷⁰² Bu nedenle araştırmamızda dindar insanların, dini inanç seviyesi zayıf olan insanlara göre ölüm kaygılarının daha düşük çıkması beklenen bir durumdur. Literatürde ölüm kaygısı ve dindarlık üzerine yapılan sonuçları incelediğimizde farklı bulguların ortaya çıktığını görmekteyiz. Yıldız'ın üniversite öğrenciler üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçları dindarlık ve ölüm kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkin olduğu göstermektedir. Buna göre katılımcıların dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır.⁷⁰³ Kırac'ın "Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı Ve Psikolojik Sağlık" adlı yüksek lisans araştırmasının sonuçlarına göre dindarlık eğilimi ve ölüm kaygısı arasında negatif yönde anlamlı bir ilişkinin tespit edildiği görülmektedir. Buna göre araştırmaya katılan bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygı düzeyleri azalmaktadır.⁷⁰⁴ Dağlı'nın yaşlı bireyler üzerinde dindarlık ve ölüm kaygısı ilişkisini araştırmış olduğu çalışmanın sonuçlarına göre dindarlık ile ölüm kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkin olduğu bulgulanmıştır. Buna göre araştırmaya katılan bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygı düzeyleri de artmaktadır.⁷⁰⁵ Mutlu'nun dindarlık eğilimi ve ölüm kaygısı üzerine yapmış olduğu çalışmanın sonuçlarına göre, araştırmaya katılan bireylerin iç güdümlü dindarlık puanları ile ölüm kaygısı puanları arasında anlamlı derecede negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre bireylerin iç güdümlü dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygıları azalmaktadır. Bunun yanında katılımcıların dış güdümlü dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁷⁰⁶ Evcim'in yetişkinler üzerinde yapmış olduğu anı yaşamak ve dindarlık ilişkisini konu edindiği

⁷⁰⁰ Koç, *a.g.m.*, s.144; Gökalp, *a.g.e.*, s.V.

⁷⁰¹ Koç, *a.g.m.*, s.131; Bolay, *a.g.m.*, s.27.

⁷⁰² Koç, *a.g.e.*, s.144.

⁷⁰³ Yıldız, *a.g.t.*, s.67.

⁷⁰⁴ Kırac, *a.g.t.*, s.95.

⁷⁰⁵ Dağlı, *a.g.t.*, s.108.

⁷⁰⁶ Mutlu, *a.g.t.*, s.47.

araştırmanın sonuçlarına göre ölmekten korkmadığını ifade eden katılımcıların dindarlık düzeylerinin, ölmekten korktuğunu ifade edenlere göre yüksek olduğu gözlemlenmiştir.⁷⁰⁷ Kurtulan ve Kararımak'ın ölüm kaygısı, tinsellik, dini eğilim ve varoluş kaygısı değişkenleri arasındaki ilişkiyi incelediği araştırmasının sonuçlarına göre dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁷⁰⁸ Kabataş'ın ölüm kaygısı ve bağlanma stilleri arasındaki ilişkiyi incelediği araştırmanın sonuçlarına göre, katılımcıların dindarlık düzeyleri ölüm kaygısı puanları arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁷⁰⁹ Tepe'nin yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre "hiç dindar değilim" ve "çok dindarım" diyen bireylerin ölüm kaygısı düzeyleri, "dindarım" ile "biraz dindarım" diyen bireylere göre anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁷¹⁰ Toprak'ın sindirim sistemi kanseri tanısı alan hastalar üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre genel ölüm kaygısı puanı ile dindarlık arasında anlamlı bir ilişki ortaya çıkmamıştır. Ancak ölüm kaygısının alt boyutlarından "ölümün bir son olma" durumu ile dindarlık puanı arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir.⁷¹¹ Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında örneklem grubunun ölüm riski taşıyan hastalardan oluşması neden olmuş olabilmektedir.⁷¹² Çakmak'ın yetişkinler üzerinde dindarlık, ahlaki olgunluk ve ölüm kaygısı ilişkilerini incelemek üzere yapmış olduğu araştırmanın bulgularına göre, dindarlık ve ölüm kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Buna göre araştırmaya katılan bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygı düzeyleri de artmaktadır.⁷¹³ Zinnur Lara Kalafataoğlu'nun "Covid-19 Pandemisinde Travma Sonrası Büyüme, Travma Sonrası Stres, Hayatın Anlamı, Ölüm Kaygısı, Belirsizliğe Tolerans Ve Kayıp" adlı yüksek lisans tezinde dindarlık arttıkça ölüm kaygısının da arttığı tespit edilmiştir. Bu durumu, Covid 19 sonrasında insanların yaşadıkları stresle başa çıkma stratejisi olarak dindarlığa yönelmiş olabilecekleri şeklinde yorumlamıştır.⁷¹⁴

Ülkemiz dışında yapılan çalışmalarda benzer şekilde farklı sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Donald I. Templer ve Elsie Dotson'ın lisans öğrencileri üzerinde, ölüm kaygısı ile çeşitli dini bağlılık, inanç ve faaliyet değişkenleri arasındaki ilişkiyi incelediği

⁷⁰⁷ Evcim, *a.g.t.*, s.75.

⁷⁰⁸ Kararımak ve Kurtulan, *a.g.m.*, s.174.

⁷⁰⁹ Kabataş, *a.g.t.*, s.30.

⁷¹⁰ Tepe, *a.g.t.*, s.48-49.

⁷¹¹ Toprak, *a.g.t.*, s.41.

⁷¹² Çakmak, *a.g.t.*, s.46.

⁷¹³ Çakmak, *a.g.t.*, s.45.

⁷¹⁴ Kalafataoğlu, *a.g.t.*, s.58.

araştırmanın sonuçlarına göre dindarlık ve ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Yazarlar bu durumu, dinin birçok üniversite öğrencisinin tutum ve davranışları üzerinde oldukça sınırlı bir etkiye sahip olmasıyla açıklamışlardır.⁷¹⁵ Rasmussen ve Johnson'ın lisans öğrenciler üzerinde yapmış oldukları araştırmanın sonuçlarına göre dindarlık ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.⁷¹⁶ Suhail ve Akram Pakistan'da 132 katılımcı üzerinde yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre dindarlık seviyesi düşük olan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin yüksek olduğunu tespit etmiştir.⁷¹⁷ When'in bir Katolik ve iki Protestan kilise müdavimlerinden oluşan 165 kişi üzerine yapmış olduğu araştırmanın bulguları, dindarlık ve ölüm kaygısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Buna göre araştırmaya katılan bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri de artmaktadır.⁷¹⁸ When'in Katolik, Protestan, Budist, ateist, agnostik ve diğer dini görüşlere sahip 236 üniversite öğrencisi üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarında, orta düzey dindarlığa sahip olan kimselerin düşük ve yüksek düzeyde dindarlığa sahip olan bireylere göre daha fazla ölüm kaygısına sahip oldukları ortaya çıkmıştır.⁷¹⁹ Chuin'in yaş, cinsiyet ve dindarlık değişkenlerinin ölüm kaygısıyla ilişkisini incelediği araştırmanın sonuçlarına dindarlık eğilimi ile ölüm kaygısı arasında anlamlı bir ilişki bulunamadığı görülmektedir.⁷²⁰ Tamkeen Saleem ve Shemaila Saleem'in Müslümanlar üzerinde yapmış oldukları araştırmada ise, dindarlık ve ölüm kaygısı arasında negatif anlamlı ilişki ortaya çıkmıştır. Yani bireylerin dindarlık düzeyleri arttıkça ölüm kaygısı düzeyleri azalmaktadır.⁷²¹ Ghazaei ve arkadaşlarının ergenler üzerinde yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre, dışsal dini yönelimli bireylerin ölüm kaygısı ile pozitif, içsel dini yönelimli bireylerin ise ölüm kaygısı ile negatif yönde ilişkisinin olduğu bulunmuştur.⁷²² Mahamid ve arkadaşlarının Covid 19 salgınında Batı Filistin bölgesinde yaşayan yetişkin bireyler üzerinde yapmış oldukları araştırmanın neticesinde ölüm kaygısı ile dindarlık arasında negatif anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.⁷²³

⁷¹⁵ Donald I. Templer - Elsie Dotson, "Religious Correlates of Death Anxiety", *Psychological Reports*, C.XVI, S.3, 1970, s.895.

⁷¹⁶ Rasmussen ve Johnson, "a.g.m.", s.313.

⁷¹⁷ Suhail ve Akram, a.g.m., s.33.

⁷¹⁸ Wen, "Religiosity and Death Anxiety", s.34.

⁷¹⁹ Ya-Hui Wen, "Religiosity and Death Anxiety of College Students", *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, C.VIII, S.2, 2012, s.98.

⁷²⁰ Chuin, a.g.m., s.10.

⁷²¹ Tamkeen Saleem - Shemaila Saleem, "Religiosity and Death Anxiety: A Study of Muslim Dars Attendees", *Journal of Religion and Health*, C.LIX, S.1, 2020, s.309.

⁷²² Maryam Ghazaei vd., "Testing the High-Risk Behavior Model Among the Students Based on Religious Orientation With the Mediation of Fear of Death", *OMEGA - Journal of Death and Dying*, C.LXXXV, S.1, 2020, s.114.

⁷²³ Faye Mahamid ve ark., a.g.m., s.39-40.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ölüm, zamanı ve mekanı belirli olmadığı, tecrübe edilemediği, kanıtlanamadığı, insanın kaçıp kurtulamadığı ve insanda var olan sonsuza kadar var olma isteğine ket vuran bir olgu olduğu için kaygı duygusunu ortaya çıkartmaktadır. Bu kaygı neticesinde her birey ölüm karşısında farklı tepkiler ortaya koymaktadır. Bu tepkilerin farklılık göstermesinin nedeni, her bireyin hayata ve ölüme bakış açısını belirleyen psikolojik, sosyolojik, dini veya ideolojik faktörlerdir.⁷²⁴ Bütün kaygıların temeli sayılan ölüm kaygısı, anlık ortaya çıkan bir duygu durumu değil, insanın bütün hayatına yayılan ve etki eden evrensel bir duygudur.⁷²⁵ Bu duygu her ne kadar olumsuz bir çağrışım yapıyor olsa da, insanın hayatının değerini anlaması, zamanını iyi değerlendirmesi⁷²⁶, öncelik verdiği değerleri değiştirerek önemsiz şeylerle meşgul olmaması,⁷²⁷ hayatı anlamlı⁷²⁸ ve otantik yaşaması,⁷²⁹ şahsiyetini olgunlaştırması,⁷³⁰ dini değerlerini yaşantıya dökmesi⁷³¹ gibi konularda güçlü bir motivasyon sağlamaktadır. Bütün ilahi dinlerin temel inanç esaslarından birisi olan ölüm ve ölüm ötesi hayat, ölüm karşısında çaresizliğe düşmüş bireye sonsuz hayat fikri sunarak kaygılarını yatıştırmaya yardımcı olmaktadır.⁷³² Ancak din, tek başına ölüm kaygısını dindirmede etkili değildir. Bireyin dindarlık seviyesi ve dinin ahirete dair inanç esaslarını özümsemesi, inandığı dini içselleştirmesi de etkilidir.⁷³³ Tasavvuf ilmi İslam dinini özümsemeyerek yaşamanın yollarından biridir.⁷³⁴ Bu yolda birey birtakım prensiplere riayet ederek manevi olgunluğa ulaşmayı ve Allah’a gereği gibi kul olmayı amaç edinmektedir.⁷³⁵ Tasavvuf düşüncesinde ölüm menfi değil müspet bir anlam taşımaktadır. Zira tasavvuf ehline göre ölüm, Allah’a kavuşmayı ifade etmektedir. Bu araştırmada dine ve ölüme karşı böyle bir bakış açısı geliştiren tasavvufa intisabı olan bireyler ile tasavvufa intisabı olmayan dindarların, dindarlık ve ölüm kaygısı düzeyleri, çeşitli demografik değişkenlere göre karşılaştırılmıştır. Aynı zamanda bağlı oldukları tarikatla, kendi ölümünü düşünme ve hayalinde canlandırma anlamına gelen “ölüm rabıtası” uygulamasını virt olarak yerine getiren tasavvufa intisabı olan bireylerle,

⁷²⁴ Hökelekli, *a.g.e.*, s.22.

⁷²⁵ Ayten, *a.g.m.*, s.88, 94.

⁷²⁶ Kübler Ross, *a.g.e.*, s.235.

⁷²⁷ Yalom, *Din ve Psikiyatri*, ss.54-55.

⁷²⁸ Geçtan, *İnsan Olmak*, s.154; Tanhan ve Arı, *a.g.e.*, s.46.

⁷²⁹ Göka, *a.g.e.*, s.89-91.

⁷³⁰ Kübler Ross, *a.g.e.*, s. 204; Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, s.256; Köknel, *a.g.e.*, s.125.

⁷³¹ Khawaja, *a.g.e.*, ss.16-17’den akt. Karaca, *a.g.e.*, s.193.

⁷³² Hökelekli, *a.g.e.*, s.14.

⁷³³ Koç, *a.g.m.*, s.122; Magni, *a.g.e.*, s.140’den akt. Hökelekli, *a.g.e.*, s.68.

⁷³⁴ Kayıklık, *a.g.e.*, s.47; Eraydın, *a.g.e.*, s.29.

⁷³⁵ Eraydın, *a.g.e.*, s.30

bağlı olduğu tarikatla böyle bir uygulama bulunmayan bireylerin ölüm kaygısı düzeyleri de karşılaştırılmıştır. Buna göre ortaya çıkan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Demografik değişkenlere göre dini tutum ve ölüm kaygısı puanlarına bakıldığında farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. *Cinsiyete* göre dini tutum puanlarında anlamlı bir farklılık görülmediği için çalışmanın, kadınların dindarlık düzeylerinin erkeklerin dindarlık düzeylerinden anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 1. hipotez doğrulanmamıştır. Ölüm kaygısı puanlarında ise, erkeklerin kadınlara nazaran ölüm kaygısı puanlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna göre araştırmanın, kadınların erkeklere göre ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 7. hipotezi doğrulanmamaktadır. Literatürde genellikle kadınların ölüm kaygısı düzeyleri erkeklerden daha yüksek olduğu için bu hipotezin diğer çalışmalardan farklı sonuçlar içerdiğini söylemek mümkündür.

Demografik değişkenlerden *yaş* bakıldığında, yaş yükseldikçe dini tutum puanının anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 2. hipotezinin doğrulandığı görülmektedir. Yani yetişkinlerin ve yaşlıların gençlerden daha dindar oldukları söylenilebilir. Ölüm kaygısı puanlarında ise, 18-30 yaş arasındaki katılımcıların ölüm kaygısı puanı, 31-45 yaş grubu ve 46-65 yaş grubu arasındaki katılımcılardan anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın yaş arttıkça ölüm kaygısı düzeylerinin anlamlı derecede azaldığını içeren 8. hipotezinin kısmen doğrulandığı görülmüştür.

Sosyoekonomik düzey değişkenine göre dini tutum puanlarına bakıldığında ise orta gelir grubunun dini tutum puanlarının, ortanın altı gelir grubuna göre; ortanın üstü gelir grubunun dini tutum puanlarının da, ortanın altı gelir grubuna göre anlamlı derecede daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Genel itibarıyla katılımcıların gelir durumu arttıkça dini tutum puanının arttığı görülmektedir. Bu sonuca dayanarak çalışmanın, sosyoekonomik düzeye göre dini tutum puanlarının anlamlı derecede farklılaşmadığını içeren 3. hipotezin doğrulanmadığını söylemek mümkündür. Sosyoekonomik düzeye göre ölüm kaygısı puanlarında anlamlı bir farklılık görülmediği için çalışmanın, sosyoekonomik düzeye göre ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede farklılaşmadığını içeren 9. hipotezi doğrulanmaktadır.

Eğitim düzeyi değişkenine göre dini tutum puanlarına bakıldığında, ilköğretim ve lise düzeyindeki katılımcıların dini tutum puanları, lisans eğitim düzeyindeki

katılımcıların puanlarından; lisansüstü eğitim düzeyindeki katılımcıların ise lisans eğitim düzeyi katılımcılardan anlamlı derecede daha yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla araştırmanın, eğitim düzeyi arttıkça dini tutum puanlarının anlamlı derecede düşeceğini içeren 4. hipotezin doğrulanmadığı tespit edilmiştir. Eğitim düzeyine göre ölüm kaygısı puanlarında anlamlı derecede bir farklılık ortaya çıkmadığı için çalışmanın, eğitim durumuna göre ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede farklılaşmadığını içeren 10. hipotezinin doğrulandığı ortaya çıkmıştır.

Bir diğer demografik değişken olan *medeni duruma* bakıldığında ise evlilerin dini tutum puanları bekarlara nazaran anlamlı derecede yüksek olduğu için araştırmanın, evlilerin dindarlık puanlarının bekarlardan anlamlı seviyede yüksek olduğunu içeren 5. hipotezi doğrulanmaktadır. Ölüm kaygısı puanlarında ise, bekarların ölüm kaygısı puanlarının, evlilere oranla anlamlı derecede yüksek olduğu tespit edildiği için çalışmanın, bekarların evlilere göre ölüm kaygısı düzeylerinin anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 11. hipotezinin doğrulandığını söylemek mümkündür.

Araştırmanın esas konusu olan *tasavvufa intisap etme durumuna* göre dindarlık ve ölüm kaygısı puanlarına bakıldığında tasavvufa intisabı olanların, olmayanlara göre dindarlık puanları artarken ölüm kaygısı puanlarının azaldığı bulgulanmıştır. Dolayısıyla araştırmada tasavvufa intisabı olan bireylerin dindarlık puanlarının olmayanlardan anlamlı derecede yüksek olduğunu içeren 6.hipotezi ve tasavvufa intisabı olanların ölüm kaygısı puanlarının olmayanlardan anlamlı derecede düşük olduğunu içeren 12.hipotezi doğrulanmaktadır. Tasavvufa intisabı olanlardan *ölüm rabıtası yapan* bireylerin ise, yapmayanlara nazaran ölüm kaygısı puanlarının anlamlı derecede daha yüksek olduğu görüldüğü için çalışmanın, ölüm rabıtası yapan sâfilerin yapmayanlara göre ölüm kaygısı puanlarının daha düşük olduğunu içeren 13.hipotezi doğrulanmamaktadır.

Araştırmaya katılan bireylerin *genel* olarak dini tutum ve ölüm kaygısı puanları arasındaki ilişkiye bakıldığında bu puanlar arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğunu içeren 14.hipotezin doğrulandığı tespit edilmiştir. Buna göre katılımcıların dini tutum puanları arttıkça ölüm kaygısı puanları azaldığını söylemek mümkündür.

Bu çalışmanın sonuçları göz önüne alındığında, araştırmacılara katkı sunması amacıyla yapılan öneriler şunlardır:

Araştırmada her kesimden insana ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak 18-30 yaş arasındaki tasavvufa intisabı olan gençlere ulaşılmakta güçlük çekilmiştir. Tasavvufa

intisabı olan bireylerden 18-30 yaş grubunun diğer yaş gruplarındaki bireylere göre sayıca az olması böyle bir güçlüğün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Diğer yaş gruplarına oranla 18-30 yaşlarında olan tasavvufa intisabı olan bireyler sayıca daha az iken, bu yaş aralığındaki tasavvufa intisabı olmayanlar örneklemin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Yaş grupları arasında sayıca denge sağlayacak katılımcılara ulaşmak, bu gibi çalışmaların daha sağlıklı sonuçlar vermesini sağlayacaktır.

Bu araştırma belirli bir zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilmiştir. Zaman içerisinde değişkenler arasındaki değişimleri anlayabilmek için farklı zaman dilimleri içerisinde de bu gibi çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Araştırmada uygulanan ölüm kaygısı ölçeğindeki “Öldükten sonra bize ne olacağı konusunda çok kaygılanıyorum.” gibi ölüm sonrası kaygı durum cümlelerine, özellikle tasavvufa intisabı olan katılımcıların olumlu yanıt verdikleri görülmektedir. Bu durum ise ölüm kaygısı puanlarını artırmaktadır. Fakat anket sırasında ve sonrasında katılımcılar bu cümlelere takvadan kaynaklanan, akıbetten emin olamama korkusu hissettiklerini belirtmişler, her ne kadar Allah’ın merhametine güvenmiş olsalar da affedileceklerine dair kesin bir bilgiye sahip olamadıklarını, böyle bir durumda ise öldükten sonra kendilerine ne olacağı konusunda kaygıya kapıldıklarını ifade etmişlerdir. Bu konuda Müslümanlara yönelik ölüm kaygısı ölçeğinin geliştirilmesiyle daha sağlıklı sonuçların ortaya çıkacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmada ölüm rabıtası yapan ve yapmayan tasavvufa intisabı olan bireylerin ölüm kaygı düzeyleri karşılaştırılmıştır. Sonuçları daha net anlayabilmek için tasavvufa intisabı olan bireylerin ölüm rabıtasını nasıl yaptıkları, bu esnada neler hissettikleri, bu uygulamanın ne kadar zaman aldığı gibi sorulara dair mülakat tekniğiyle nitel bir çalışma gerçekleştirilebilir.

Çalışmada tasavvufa intisabı olan bireylerin ölüm kaygısı düzeylerinin olmayanlardan anlamlı derecede düşük olduğu görülmüştür. Böyle bir sonucun nedenlerinin araştırıldığı nitel ve nicel çalışmalar yapılabilir.

Araştırmada ölüm rabıtasının ölüm kaygısı üzerinde etkisinin olup olmadığı incelenmiştir. Ölüm rabıtası uygulamasının psikolojik iyi olma, hayatı anlamlı bulma, depresyon gibi farklı değişkenlerle incelenmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- ABDEL-KHALEK, Ahmed M. and AL-KANDARİ, Yagoub. "Death Anxiety in Kuwaiti Middle-Aged Personnel", *Omega*, C.LV, S.4, 2007, pp.294-310.
- AKBAŞ, Muhsin. "Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat Ve Diriliş İnancının Dini Ve Teolojik Temelleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.15, 2002, ss.37-60.
- AKSİN, Sevinç ve Canan SEYFELİ. "Mrtyu: Hinduizm'de Ölüm", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. XIV, S.1, 2022, ss.214-234.
- AKŞİT, Bahattin, Recep ŞENTÜRK, Önder KÜÇÜKURAL ve Kurtuluş CENGİZ. *Türkiye'de Dindarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- AKYÜREK, Ronahi. *Sosyal Medya Bağımlılığı Dindarlık Ve Ahlaki Bütünlük Arasındaki İlişkiler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2022.
- ALEXANDER, Irving E. and Arthur M. ALDERSTEİN. "Death and Religion", *The Meaning of Death*, Ed: H. Fiefel, Mc Graw Hill, New York, 1959, pp.271-283.
- ALL ISSA, Riyad Salim and Steven Eric KRAUSSY. Samsilah ROSLANZ, Haslinda ABDULLAH, "The Relationship Between Afterlife Beliefs and Mental Wellbeing Among Jordanian Muslim Youth", *Journal of Muslim Mental Health*, C.XV, S.1, 2021, pp.1-18.
- ALPARSLAN, Kenan. *Tasavvufta Dehşet Yönetimi: Sûfiler, Diğer Dindarlar Ve Ateistlerin Ölümlülük Belirginliğine Yönelik Tepkilerin Kıyaslanması*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2021.
- ALTINTAŞ, Yusuf. "Yahudilikte Ahiret Anlayışı", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S.16, 2012, ss.36-39.
- AMER Mona M., Joseph D. HOVEY , Christine M. FOX and Alexander REZCALLAH. "Initial Development of the Brief Arab Religious Coping Scale (BARCS)", *Journal of Muslim Mental Health*, C.III, S.1, pp.69-88.
- AMJAD, Affaf. "Death Anxiety as a Function of Age and Religiosity", *Journal of Applied Environmental and Biological Science*, C.IV, S.9, 2014, pp. 333-341.
- APAYDIN, Halil. *Din Psikolojisi Terimler Sözlüğü*, Bilimkent Yayınları, İstanbul, 2016.
- ARİES, Philippe. *Batı'da Ölümün Tarihi*, Çev: Işın Gürbüz, Everest Yayınları, İstanbul, 2020.
- ARİES, Philippe. *Centuries of Childhood*, Jonathan Cape, Alfred A. Knopf, New York, 1962.
- ASTER, Ernst Von. "Felsefe Tarihinde Ölüm Meselesi", *Üniversite Konferansları 1940-1941*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1941, ss.184-192.
- ASTER, Ernst Von. *İlkçağ ve Ortaçağda Felsefe Tarihi*, Çev: Vural Okur, İm Yayınları, İstanbul, 2015.
- ARVASİ, Esseyid Abdülhakim. *Rabıta-i Şerife*, Sadeleştiren: Necip Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2015.
- AVRAS, Gülşah. *Üniversite Öğrencilerinde Toplumsal Cinsiyet, Hegemonik Erkek Algısı Ve Dindarlık İlişkisi Van Ve İstanbul Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- AY, Mehmet Emin. *Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım?*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1987.
- AYDIN, Esra Küçük. *Dindarlık Ve Sosyal Medya Bağımlılığı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma (Giresun Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2023.

- AYDIN, Ferudiddin. *Tarikatta Rabıta Ve Nakşibendilik*, Tevhid Yayınları, İstanbul, 2018.
- AYDIN, İsmail Hakkı. Metaverse İle Hasb-i Hal (Yaşam 4.0), *Luminosopi Dergisi*, C.I, S.4, 2021, ss.20-34.
- AYDIN, Mehmet. *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1987.
- AYDOĞDU, Hüseyin. “Kierkegaard ve Heidegger’de Ölümün Eksistensiyal-Ontolojik Çözümlemesi”, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S.27, 2016, ss.127-150.
- AYHAN, Hatice. *Dini Tutumun Adaletle Duyarlılık, Ahlaki Yüreklilik Ve Psikolojik İyi Oluş Üzerine Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu, 2019.
- AYHAN, Umut. “Seneca’da Yaşam ve Ölüm”, *Ölüm Üzerine*, Ed: Nurten Gökalp, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2020, ss.91-113.
- AYKUT, A.Sait. “Ölüm: Aşk ve İnanç Renginde”, *Cogito Dergisi*, S. 40, 2014, ss.192-211.
- AYTEN, Ali. “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk Ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.IX, S.1, 2009, ss.85-108.
- AYTEN, Ali. *Prosososyal Davranışlarda Dindarlık Ve Empatinin Gücü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- BADUR, Selim. “Ölüm Üzerine Tıbbi Çeşitlemeler”, *Cogito Dergisi*, S.40, 2004, ss.93-105.
- BALIKÇI, Üsame. *Bilgelik, Bilinçli Farkındalık Ve Dindarlık Arasındaki İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2023.
- BALTACI, Halil. *Necmeddin Daye Razi Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.
- BARAK, Ayşenur. *Tüketici Dindarlığı Ve Alışveriş Tutumu Üzerine Bir İnceleme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- BAŞ, Burcu. *Koroner Yoğun Bakımda Yatan Hastaların Manevi İyilik Hali Ve Ölüm Kaygısı Düzeyleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yozgat Bozok Üniversitesi - Kırıkkale Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yozgat, 2022.
- BATSON, C. Daniel and W. Larry VENUS. *The Religious Experience: A Social-psychological Perspective*, Oxford University Presses, Oxford, 1982.
- BAYRAKTAR, Fulya. “Tasavvufi Bir Metafor Olarak Ölüm Ya Da Ölmeden Önce Ölmek”, *Ölüm Üzerine*, Ed: Nurten Gökalp, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2020, ss.199-210.
- BERGSON, Henri. *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*, Çev: M. Mukadder Yakupoğlu, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2013.
- BERNASCONI, Robert. “Felsefe ve Ölüm Kültürleri”, Çev: E.E.Ç, *Cogito Dergisi*, S.40, 2004, ss.172-191.
- BİBİ, Akhtar, Muhammed Adnan KHALİD. “Death Anxiety, Perceived Social Support, And Demographic Correlates Of Patients With Breast Cancer In Pakistan”, *Death Studies*, C.XLIV, S.12, 2020, pp.787-792.
- BOLAY, Süleyman Hayri. “Felsefenin Ölümüne Bakışı Yahut Ölüm Problemi”, *Ölüm Üzerine*, Ed: Nurten Gökalp, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2020, ss.13-33.
- BOLLNOW, Otto Friedrich. “Ölüm Sorusu”, Çev: Rahman Akalın, *Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar Dergisi*, C.I, S.6, 2013, ss.162-169.

- BOWKER, John. *The Meanings of Death*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- BULUT, Meryem Berrin. *Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri Ve Hayatın Amacının Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2017.
- CEYLAN, Ummahan Esra. *Ölümlülük Bilincinin Dini Başa Çıkma, Tanrı Algısı, Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma İle İlişkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.
- CHEVALIER, Jean. “Din Fenomeni”, *Din Fenomeni*, Ed. ve Çev: Mehmet Aydın, Tekin Kitabevi Yayınları, Konya, 1993, ss.79-125.
- CHUIN, Chan Li. “Age, Gender, And Religiosity As Related To Death Anxiety”, *Sunway Academic Journal*, C.VI, S.5, 2019, pp.1-16.
- COHN-SHERBAK, Daniel. “Death and Immortality In The Jewish Tradition”, *Death And Immortality In The: Religions In The World*, Ed: Paul and Linda Badham, Paragon House, Newyork, 1987, pp.24-50.
- CÜCELOĞLU, Doğan. *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2021.
- CÜRCANİ, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Tarifat*, Çev: Ali Erkan, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997.
- ÇAĞLIYAN, İdil. *Ankara İli Gölbaşı İlçesi Kırsalında Yaşayan 65 Yaş Üstü Bireylerde Ölüm Kaygısının Depresyon Düzeyi Ve Yaşam Kalitesi İle İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2022.
- ÇAKMAK, Aişe Hümeysra. *Yetişkinlerdeki Dindarlık, Ahlaki Olgunluk Ve Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2021.
- ÇELİK, Pınar. *Dini Tutum, Öz Düzenleme, Özgür İrade Ve Belirlenimcilik Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu, 2023.
- ÇEVİKBAŞ, Ayşe. *30-60 Yaşlar Arası Kadınlarda Benlik Saygısı, Sosyal Görünüş Kaygısı – Dindarlık İlişkisi Isparta Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2023.
- ÇINAR, Mehmet. *Yetişkin Ve Yaşlılarda Tanrı'ya Bağlama Tarzı Ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.
- ÇİLELİ, Meral. “Ölüm”, *Gelişim Psikolojisi Yetişkinlik Yaşlılık Ölüm*, Ed: B. Onur, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, ss.377-408.
- ÇOLAK, Meliha. *Orta Yaş Döneminin Psikolojik, Dini İnanış Ve Davranış Özellikleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.
- DAĞISTANI, Ömer Ziyaeddin. *Tasavvuf ve Tarikatlarla İlgili Fetvalar*, Çev: İrfan Gündüz - Yakup Çiçek, Seha Yayınları, İstanbul, 1986.
- DAĞLI, Emel Nuriye. *Yaşlılarda Ölüm Kaygısı Ve Dindarlık*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.
- DEMİR, Ahmet Furkan. *Cenaze ve Defin Hizmetlerinde Çalışan Bireylerin Yaşam Doyumu, Hayatın Anlamı, Psikolojik İyi Oluş, Dini Tutum Algısının Depresyon Ve Psikolojik Belirti Düzeyi İle İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- DEMİRCİ, Mehmet. “Mutasavvıflara Göre Ölüm”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, S.3, 1987, ss.89-104.
- DEMİRLİ, Ekrem. “Rabita-i Mevt: Hayatı Ölüme Bağlamak”, *Din ve Hayat Dergisi: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2012, S.16, ss.96-99.

- DE MICHEL, Montaigne. *Denemeler*, Çev: Selahattin Eyüboğlu, Cem Yayınları, İstanbul, 1991.
- DEZUTTER, Jessie, Bart SOENENS, Koen LUYCKX, Sabrina BRUYNEEL, Maarten VANSTEENKISTE, Bart DURIEZ and Dirk HUTSEBAUTVE. “The Role Of Religion In Death Attitudes: Distinguishing Between Religious Belief And Style Of Processing Religious Contents”, *Death Studies*, C.XXXIII, S.1, 2009, pp.73-92.
- DOĞAN, Ahmet. *Büyük Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009.
- DOĞAN, Mebrure ve Faruk KARACA. “Covid-19 Salgın Sürecinde Aktif Çalışan Sağlık Çalışanlarında Ölüm Kaygısı ile Dini Başa Çıkma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, C.I, S.55, 2021, ss. 327-351.
- DONOVAN, James M. *Sussing out of Religion*, New Orleans, 1996.
- EFLATUN. *Phaidon*, Çev: Suut K. Yetkin – Hamdi R. Atademir, MEB Yayınları, İstanbul, 1989.
- EL-HANEFİ, Abdu'l-munim. *Mu'cemu'-l Mustalahati's- sūfiyye*, Beyrut, 1981.
- EL-ISFAHANİ, Rağıp. *Müfredat Kuran Kavramları Sözlüğü*, Çev: Abdülbaki Güneş - Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2010.
- EL-MUHASİBİ, Haris. *er-Riaye*, Çev: Şahin Filiz, Hülya Küçük, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- EL-KUŞEYRİ, İmam Ebu'l-Kasım Abdülkerim. *Risale-i Kuşeyriye*, Çev: Ali Arslan, Ali Arslan Yayınları, İstanbul, 1978.
- EL-KUŞEYRİ, Müslim İbn el- Haccac. *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, C.VIII, Çev: Ahmed Davudoğlu, Sönmez Neşriyat Yayayınları, İstanbul, 1983.
- ERAYDIN, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1994.
- ERCAN, Soner. *Sınıf Öğretmenlerinde Değerler, Dindarlık Ve Stresle Başa Çıkma İlişkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2021.
- ERDOĞDU, M. Yüksel ve Mustafa ÖZKAN. “Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler”, *İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, C.XIV, S.3, 2007, ss.171-179.
- ER-RÂZÎ, Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ. *Felsefe Risaleleri*, Çev: Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2016.
- ERTUFAN, Hakan. *Hekimlik Uygulamalarında Ölümle Sık Karşılaşmanın Ölüm Kaygısı Üzerindeki Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.
- ERTÜRKMEN, Orhan. “Abdürrahim Karakoç Şiirlerinde Ölümü Tefekkür-i Mevt”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.10, 2018, ss.29-47.
- ESERLER, Tuğba. *Yetişkinlerde Dindarlık, Şükür Ve Mutlulukla İlişkisi Üzerine Nicel Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2022.
- ES-SÜLEMÎ, Abdurrahman. *Tabaqdtu 's-Sûfiyye*, Kahire, 1969.
- EVCİM, Ümmü Gülsüm. *Yetişkinlerde Anı Yaşamak Ve Dindarlık İlişkisi (Bolu Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu, 2022.
- FÂRÂBÎ. *Fusulu'l Medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, Çev: Hanifi Özcan, İzmir, 1987.
- FEİFEL, Herman. “Anitudes Toward Death in Some Normal and Mentally Ill Populations”, *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc.Graw-Hill, New York, 1959, pp.114-130.
- FEVZİ, Mustafa. *Kitab-ı İspat ül Müsalik fi Rabitatül Salik*, İstanbul, 1906.

- FIELD, Andy. *Discovering Statistics Using SPSS*, Sage Yayınları, London, 2009.
- FLORİAN, Victor and Dov, HAR-EVEN. "Fear Of Personal Death: The Effects Of Sex And Religious Belief", *Omega*, C.XIV, S.1, 1984, pp.83-91.
- FLORİAN, Victor and Lonnie R. SNOWDEN. "Fear of Personal Death and Positive Life Regard: A Study of Different Ethnic and Religious-Affiliated American College Students", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, C.XX, S.1, 1989, pp.64-79.
- FREUD, Sigmund. *Uygarlık, Din ve Toplum*, Çev: Aycan Özüpek, Dorlion Yayınları, Eskişehir, 2020.
- FROMM, Erich. *Kendini Savunan İnsan*, Çev: Necla Arat, Say Yayınları, İstanbul, 1991.
- FROMM, Erich. *Psikanaliz Ve Din*, Çev: Elif Erten, Say Yayınları, İstanbul, 2010.
- FROMM, Erich. *Sahip Olmak Ya Da Olmak*, Çev: Aydın Arıtan, Say Yayınları, İstanbul, 2019.
- FURER, Patricia and John WALKER. "Death Anxiety A Cognitive-Behavioral Approach", *Journal fo Cognitive Psychotherapy: A International Quarterly*, C.XXII, S.2, 2008, pp.167-182.
- GHAZAEI, Maryam, Mahlegah FOROUGHİ and Leyly SAATCHİ. "Testing the High-Risk Behavior Model Among the Students Based on Religious Orientation With the Mediation of Fear of Death", *OMEGA - Journal of Death and Dying*, C.LXXXV, S.1, 2020, pp.114-125.
- GAZALİ, Ebu Hamid. *Mizanu'l-Amel*, Çev: Remzi Banşık, Ankara, 1970.
- GAZALİ, İmam-ı. *Ölüm ve Ötesi*, Sağlam Yayınları, İstanbul, 1999.
- GAZALİ, İmam-ı. *İhya-i Ulum-id-dina*, C.XX, Çev.: Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul, 1974.
- GEÇTAN, Engin. *Çağdaş İnsanda Normaldışı Davranışlar*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- GEÇTAN, Engin. *Varoluş ve Psikiyatri*, Remzi Yayınları, İstanbul, 1996.
- GEÇTAN, Engin. *İnsan Olmak*, Metis Yayınları, İstanbul, 2021.
- GLOCK, Charles Y. "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi*, Çev: M. Emin Köktaş, Der: Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Konya, 1998, ss.252-274.
- GODIN, Andre. "LA mort a-t-elle change?", *Mort et Presence*, Bruxelles, 1971.
- GODIN, Andre. *Mort et Presence, Etudes de Psychologie*, Lumen Vitae, Bruxelles, 1971.
- GÖKA, Erol. *Hoşçakal*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2020.
- GÖKALP, Nurten. *Ölüm Üzerine*, Ed: Nurten Gökarp, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020.
- GROLLMAN, Earl A. "A Jewish View of Death" *Death and Dying*, Ed: David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, pp.26-28.
- GÜRKAN, Saime L. "Ölüm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXXIV, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, ss.32-34.
- GÜRSU, Orhan. *Ergenlik Döneminde Psikolojik Sağlık Ve Dindarlık İlişkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- HALDUN, İbn-i. *Mukaddime*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017.
- HERHOLD, Robert M. "A Christian Response to Kübler Ross", *Death and Dying*, Ed: David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, pp.114-118.
- HİCK, John. "Değişen Ölüm Sosyolojisi", Çev: Turan Koç, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.VIII, S.7, 1990, ss.235-250.
- HİCK, John. *Death And Eternal Life*, Mc Millan Press, London, 1980.
- HİTCHCOCK, Mart. "Hristiyanlıkta Ölümünden Sonraki Hayat", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Çev: Süleyman Turan, C.V, S.4, 2005, ss. 297-314.
- HÖKELEKLİ, Hayati. "Din, Dindarlık Ve Boyutları", *Din Psikolojisi*, Ed: Hayati Hökelekli, Anadolu Üniveristesi Yayınları, Eskişehir, 2010, ss.24-45.

- HÖKELEKLİ, Hayati. *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.
- HÖKELEKLİ, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2015.
- HÖKELEKLİ, Hayati. *İslam Psikolojisi Yazıları*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2017.
- HÖKELEKLİ, Hayati. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikoloji Ve Din*, Değerler Eğitimi ve Merkezi Yayınları, İstanbul, 2017.
- HÖKELEKLİ, Hayati. *Ölümle İlgili Tutumlar Ve Dini Davranış*, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.V, S.2, 1991, ss.83-91.
- JACKSON, Edgar N. "Grief and Religion", *The Meaning of Death*, Ed.Herman Feifel, Mc. Graw-Hill, New -York, 1959, pp.218-235.
- JAMES, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*, Çev: İsmail Hakkı Yılmaz, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2017.
- JONG, Jonathan. "Death Anxiety And Religion", *Current Opinion in Psychology*, S.40, 2021, pp.40-44.
- JONG, Jonathan, Jamin Halberstadt, "What Is The Causal Relationship Between Death Anxiety And Religious Belief?" *Religion, Brain & Behavior*, C.VII, S.4, 2017, pp.1-3.
- JUNG, Carl Gustav. *Problemes de L'Ame Moderne*, Fr. Çev: Yves Le Lay, Coreea, 1960.
- JUNG, Carl Gustav. *Metamorphose De L'ame Et Ses Symboles*, Fr. Çev: Yves Le Lay, Geneve, 1953.
- JUNG, Carl Gustav. "The Soul and Death", *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, pp.3-15.
- ILLICH, Ivan. "Ölüme Karşı Ölüm", *Cogito Dergisi*, S.40, 2014, ss.107-120.
- IVÓN, Mondragón-Cervantes, Jiménez-Acosta CARMEN, Julio DÍAZ-RAMOS, Dafne DURÓN, María VELÁZQUEZ-RANGEL, Ana NAVARRETE REYES and David LEAL-MORA. "Religion, Spirituality, And Old Age: A Review Of The Literature", *The Journal Of Latin American Geriatric Medicine*, C.V, S.2, 2019, pp.52-57.
- IZUTSU, Toshihiko. *Kuran'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Çev: Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İNCE, Numan. *Dindarlık Ve Psikolojik Dayanıklılık İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2019.
- KABA, Yunus. *Huzurevinde Yaşayan Bireylerin Ölüm Kaygısı Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi (Malatya Huzurevi Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2019.
- KABATAŞ, Berika. *Ölüm Kaygısı Ve Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- KALAFATAOĞLU, Zinnur Lara. *Posttraumatic Growth, Posttraumatic Stress, Meaning In Life, Death Anxiety, Intolerance Of Uncertainty And Loss In The Midst Of The Covid-19 Pandemic*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul, 2022.
- KANSU, Merve. *Benlik Saygısı İle Dini Tutumu Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.
- KARACA, Faruk. *Din Psikolojisi*, Eser Ofset Yayınları, Trabzon, 2017.
- KARACA, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
- KARACA, Faruk ve Murat YILDIZ. "Thorson ve Powell Ölüm Kaygısı Ölçeği'nin Türkçe Çevirisinin Normal Populasyonda Geçerlik Ve Güvenilirlik Çalışması", *Tabula Rasa*, S.1, 2001, ss.43-55.

- KARASAR, Niyazi. Bilimsel Araştırma Yöntemi, Nobel Yayınları, Ankara, 2005.
- KARAYEL, Fatih. *Mevlit İle İlgili İnanç Ve Tutumlar (İstanbul Avcılar Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- KASTENBAUM, Robert. "Time and Death in Adolescence", *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, pp.99-113.
- KAUFMAN, Walter. "Existantialism and Death", *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, pp. 39-63.
- KAYIKLIK, Hasan. *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine*, Karahan Yayınları, Adana, 2017.
- KAYIKLIK, Hasan. *Tasavvuf Psikolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.
- KAZAK, Mehmet. *Yapay Zeka Kaygısı, Yabancılaşma Ve Dindarlık İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, Denizli, 2023.
- KHAWAJA, Muhammed İslam. *The Spectade of Death*, Lahore, tb.
- KIRAÇ, Ferdi. *Dindarlık Eğilimi, Varoluşsal Kaygı Ve Psikolojik Sağlık*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- KİNDİ, Yakub b. İshak. *Üzüntüden Kurtulmanın Yolları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Çev: Mustafa Çağrı, Ankara, 2012.
- Kitabı Mukaddes*, Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 1969.
- KOÇ, Mustafa. "Ölüm Psikolojisi I", *Tasavvuf Dergisi*, C. I, S.8, 2002, ss.117-146.
- KOÇ, Mustafa. "Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açidan Psikolojik Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.IV, S.6, 2002, ss.7-20.
- KOÇ, Turan. *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yayınları, İstanbul, 2021.
- KOENIG Harold G., Kenneth I. PARGAMENT and Julie B.A. NIELSEN, "Religious Coping and Health Status in Medically Ill Hospitalized Older Adults", *The Journal of Nervous & Mental Disease*, C. CLXXXVI, S.9, pp.513-521.
- KONUK, Ahmed Avni. *Fususul-Hikem Tercüme Ve Şerhi*, C.IV, Haz: Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992.
- KORKMAZ, Nuran Erdoğan. *Bağlanma, İnsan Tanrı İlişkisi ve Psikolojik İyi Olma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- KOTKU, Mehmed Zahid. *Tasavvufi Ahlak*, C.IV, Seha Neşriyat Yayınları, Ankara, 1982.
- KÖFTEGÜL, Özlem. *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı Ve Dindarlık*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2018.
- KÖKNEL, Özcan. *Korkular Takıntılar Saplantılar*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Kur'an-ı Kerim Meal*, Haz: Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, DİB Yayınları, Ankara, 2011.
- KURNAZ, Feride. *Kanser Hastalarının Ölüm Kaygısı Ve Manevi Bakım Gereksinimleri: Çanakkale Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale, 2022.
- KURT, Emine. *Meme Kanseri Hastalarda Ağrı Ve Uzun Kaybına (Mastektomi) Bağlı Depresyon Düzeylerinin Yaşam Kalitesi Ve Dindarlık İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015.
- KURTULAN, Merve Halıcı ve Özlem KARAIRMAK, "Ölüm Kaygısı, Tinsellik, Dindarlık Eğilimi ve Varoluş Kaygısı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi", *Spiritual Psychology And Counseling*, C.I, S.2, 2016, ss. 163-187.

- KUŞEYRİ, Abdülkerim. *Kuşeyri Risalesi*, Haz: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1978.
- KÜBLER-ROSS, Elisabeth. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, Çev: Ekin Uşşaklı, April Yayınları, Ankara, 2010.
- KÜBLER-ROSS, Elisabeth. "Death Is The Final Stage Of Growth", *Death and Dying*, Ed: David L.Bender-Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, pp.33-36.
- KÜBLER-ROSS, Elisabeth. "There Is Life After Death", *Death and Dying*, Ed: David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, pp. 109-113.
- KÜBRA, Necmeddin. *Tasavvufta On Esas*, Haz: Süleyman Gökbulut, İnsan Yayınları, İstanbul, 2018.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, Günay TÜMER, M. Alparslan KÜÇÜK. *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2004.
- LEPP, Ignace. *Death And Its Mysteryess*, McMillan Publishing, New York, 1968.
- LESTER, David, Donald. I. TEMPLER and A. Abdel KHALEK. "A Cross-Cultural Comparison of Death Anxiety: A Brief Note", *OMEGA Journal of Death and Dying*, 2007, C. LIV, S.3, pp.255-260.
- LESTER, David. *Attitudes Devant La Mort Et Conduites Religieuses*. Mort et Presence, Bruxelles, 1971.
- LEVINAS, Emmanuel. *Ölüm ve Zaman*, Çev: Nami Başer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.
- LIFTON, Robert Jay. "On Death and the Continuity of Life: A Psychohistorical Perspective", *OMEGA - Journal of Death and Dyin*, C.VI, S.2, 1975, pp.143-159.
- LONG, Bruce J. "A Hindu -Budhist View of Death", *Death and Dying*, Ed: David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press Minnesota,1980, pp.29-32.
- LUPTON, Deborah. *Duygusal Yaşantı: Sosyo Kültürel Bir İnceleme*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002.
- MACE, İbn-i. *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*, C.X, Çev: Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1983.
- MAGNI, Klas G. *La Peur De La Mort*, Mort Et Presence, Bruxelles, 1971.
- MAHAMID, Fayez, Priscilla CHOU and Ahmed MANSOUR. "The Correlation Between Religiosity and Death Anxiety During the COVID-19 Pandemic in Palestine", *Journal of Muslim Mental Health*, C.XVII, S.1, 2022, pp.32-50.
- MANNONİ, Pierre. *Korku*, Çev: Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- MARX, Karl ve Friedrich ENGELS. "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı", *Din Üzerine*, Çev: Kaya Güvenç, Sol Yayınları, Ankara, 2013.
- MEADOW, Mary Jo ve Richard D. KAHOE. *Psychology of Religion: Religion In Individual Lives*, Harper & Row Publications, New York, 1984.
- MEHMEDOĞLU, Ali Ulvi. *Kişilik Ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2004.
- MCGOWAN, Thomas. "Eshatology in Recent Catholie Thought", *Death And Immortality In The: Religions In The World*, Ed: Paul and Linda Badham, Paragon House, New York, 1987, pp.51-67.
- MİSKEVEYH, İbn-i. "Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümden Sonraki Durumu", Çev: İbrahim Aslan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.LII, S.2, 2011, ss.327-332.
- MANNONI, Pierre. *Korku*, Çev: Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- MOODY, Raymond A. *Ölümden Sonra Hayat*, Çev: Gönül Suveren, İnkılap ve Aka Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1983.

- MOREİRA-ALMEİDA, Alexander, Francisco LOTUFO-NETO ve Harold KOENİG. "Religiousness And Mental Health: A Review", *Revista Brasileira de Psiquiatria*, C.III, S.28, 2016, ss.242-250.
- MORİN, Edgar. *L 'Homme et la Mort*, edit: Seuil, Paris, 1970.
- MORIN, Edgar. *L 'Homme at La Mort Dans L 'Histoire*, Paris-Correa, 1951.
- MURPHY, Gardner. "Discussion", *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, pp.317-340.
- MUTLU, Emine. *İç Gündümlü Dindarlık Ve Dış Gündümlü Dindarlık İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki: Üniversite Öğrencileriyle Bir Çalışma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- NAKŞİBENDİ, Mehmed Nuri Şemseddin. *Miftahü'l-Kulub Kalplerin Anahtarı*, Haz: Muhammed Safi-Mahmud Sipahi, Bedir Yayınları, İstanbul, 2015.
- NİKAYA, Digha. *Sacred Books Of The Buddhists*, T. W. Rhys Davis, Luzac and Co., C.XXII, Londra, 1959.
- OK, Üzeyir. "Dini Tutum Ölçeği: Ölçek Geliştirme Ve Geçerlik Çalışması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, C.VIII, S.2, 2011, ss.537-545.
- ÖKTEN, Kaan H. "Heidegger'in Varlık ve Zaman'daki Ölüm Çözümlemesi", *Cogito Dergisi*, S.40, 2004, ss.122-155.
- ÖNER, Necati. *Stres ve Dini İnanç*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1984.
- ÖNGÖREN, Reşat. "Sufi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, İstanbul, 2009, ss. 471-472.
- ÖNGÖREN, Reşat. "Tarikat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları C.XL, İstanbul, 2011, ss.95-105.
- ÖNGÖREN, Reşat. "Tasavvuf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.XL, İstanbul, 2011, ss.119-126.
- ÖRNEK, Sedat Veyis. *Anadolu Folklorunda Ölüm*, BilgeSu Yayınları, Ankara, 2017.
- ÖZALP, Hasan. *Farabi Ve İbn Sina Düşüncesinde Ruh ve Ölüm Ötesi*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2014.
- ÖZBEK, Abdullah. "Din Eğitimi ile İlgili Temel Kavramlar", *Dini Eğitim Ve Din Hizmetlerinde Rehberlik*, Ed: Mehmet Emin Ay, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, ss.2-21.
- ÖZEN, Duygu. *Huzurevinde Yaşayan Yaşlılarda Ölüm Kaygısının Günlük Yaşam İşlevlerine Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2008.
- ÖZTÜRK, Zahra Kalaoğlu. *Yaşlı Bireylerde Ölüm Kaygısı*, (Tıpta Uzmanlık Tezi), Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı Ve Hastalıkları Ana Bilim Dalı, Adana, 2010.
- PARGAMENT, Kenneth Ira. *The Psychology Of Religion And Coping: Theory, Research, Practice*, Guilford Press, New York, 1997.
- PEKER, Hüseyin. *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003.
- PERÇİN, Kübra. *Dindarlık Ve Yaratıcı Kişilik İlişkisi: İnönü Üniversitesi Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2022.
- RAMAZANOĞLU, Mahmut Sami. *Muhasebe*, C.VI, Erkam Yayınları, İstanbul, 1981.
- RASMUSSEN, Christina H. and Mark E. JOHNSON. "Spirituality and Religiosity: Relative Relationships to Death Anxiety", *OMEGA - Journal of Death and Dying*, C.XXIX, S.4, 1994, pp.313-318.
- RAZİ, Necmeddin Daye. *Mirsadü'l-ibad Mine'l-mebde' İle'l-me'ad*, Thk. M. Emin Riyahi, Tharan, 1973.

- REVNAKOĞLU, Cemaleddin Server. *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.
- ROSENBLATT, Abram, Jeff GREENBERG, Sheldon SOLOMON, Tom PYSZCZYNSKI and Deborah LYON. "Evidence For Terror Management Theory: I. The Effects of Mortality Salience on Reactions to Those Who Violate or Uphold Cultural Values", *Journal of Personality and Social*, C.LIV, S.4, 1989, pp.681-690.
- RÜSTEMOVA, Nariç. *Yetişkinlerde Yalnızlığın Ölüm Kaygısına Etkisinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2022.
- SALEEM, Tamkeen and Shemaila SALEEM. "Religiosity and Death Anxiety: A Study of Muslim Dars Attendees", *Journal of Religion and Health*, C.LIX, S.1, 2020, pp.309-317.
- SANLAV, Mevlüt. *Özgeciliğin Yordayıcısı Olarak Affedicilik Ve Dini Tutumlar*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat, 2016.
- SARI, Murat. "The Impacts Of The Age Factor On Religiosity", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.XXVII, S.2, 2017, pp. 257-264.
- SCHUMAKER, Jack F. Robert A. BARRACLOUGH and Lisa M. VAGG. "Death Anxiety in Malaysian and Australian University Students", *The Journal of Social Psychology*, C.XXVIII, S.1, 1988, pp. 41-47.
- SCHUMAKER, John F., William G. WARREN, and Gary GROTH-MARNAT. "Death Anxiety in Japan an Australia", *The Journal of Social Psychology*, C.CXXXI, S.4, 1991, pp.511-518.
- SCULLY, James. "A Christian View of Death", *Death and Dying*, Ed: David L. Bender-Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, pp.18-21.
- SHARMA, Diwan Chand. "An Eastern View of Life After Death", *Death and Dying*, Ed: David L. Bender- Richard Hagen, Greenhaven Press, Minnesota, 1980, pp.127-130.
- SİNA, İbn-i. *Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi*, Çev: M. Hazmi Tura, İstanbul, 1959.
- SMART, Ninian. "The Religious Experience of Mankind", çev. Ali İhsan Yitik, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, S. 7, ss. 423-444.
- SOYSALDI, İhsan. Sûfilerin Ölümüne Yaklaşımı, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.16, 2006, ss.135-148.
- SPLİKA, Bernard, Ralph W. HOOD and Richard L. GORSUCH. *The Psychology Of Religion: An Empirical Approach*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1985.
- SUHAİL, Kausar and Saima AKRAM. "Correlates of Death Anxiety in Pakistan", *Death Studies*, C.XVI, S.1, 2002, pp.39-50.
- ŞENTÜRK, Habil. *Din Psikolojisine Giriş*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- ŞENTÜRK, Habil. "Ölüm Gerçeği ve Allah İnancı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, 1983, ss.303-312.
- TANHAN, Fuat. *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitimin Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2007.
- TANHAN, Fuat ve Figen ARI. *Ölüm Eğitimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2009.
- TANRIKULU, İbrahim. *Dindarlık ve Evlilikte Mutluluk İlişkisi (Özvatan Örneği)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2022.
- TAYLOR, Shelley E. "Adjustment To Threatening Events: A Theory Of Cognitive Adaptation", *American Psychologist*, C.XXXVIII, S.11, 1983, pp.1161-1173.

- TEKÇE, Sena. *The Role Of Meaning In Life On The Relationship Between Death Anxiety And Well-Being In An Existential Context*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2022.
- TEMPLER, Donald I. and Elsie DOTSON. "Religious Correlates of Death Anxiety", *Psychological Reports*, C.XVI, S.3, 1970, pp.895-897.
- TEPE, Filiz. *Varoluşsal Bir Sorun Olarak Ölüm Kaygısının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Biruni Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2020.
- TESTART, Alain. *Des Dons Et Des Dieux: Anthropologie Religieuse Et Sociologie Compartive*, Armand Colin, Paris, 1993.
- THOMAS, Louis-Vincent. *Ölüm*, Çev: Işın Gürbüz, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- THORSON, James A. and FC POWELL. "A Revised Death Anxiety Scale", *Death Studies*, C.XVI, S.6, 1992, pp.507-521.
- TİRMİZİLİ, Ebu İsa Muhammed. *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, C. II-IV, Çev: Osman Zeki Mollaahmetoğlu, Yunus Emre Yayınları, , İstanbul, tb.
- TOPLANIR, Enes. *Yaşam Doyumu Kendini Gerçekleştirme Ve Ölüm Korkusu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- TOPRAK, Büşra. *Sindirim Sistemi Kanseri Tanısı Alan Hastalarda Cerrahi Girişim Öncesi Tanatofobinin Dindarlık İle İlişkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019.
- TUG, Salih. "Death And Immortality In Islamic Thought", *Death And Immortality In The: Religions In The World*, Ed: Paul and Linda Badham, Paragon House, Newyork, 1987, pp.86-91.
- TÜMER, Günay. "DİN", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.IX, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 1994, ss.312-320.
- TÜRER, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Yayınları, İstanbul, 1995.
- UDDIN, Faheem and Erum IRSHAD. "Sûfism, Religiosity, Life Satisfaction, Hope And Optimism: A Comparative Study Of The Disciples And Non-disciples", *International Journal of Psychological and Behavioural Research*, C.II, S.1, 2022, pp.1-18.
- ULUDAĞ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- UNAMUNO, Miguel De. *Hayatın Trajik Duygusu*, Çev: Mehmet Sait Şener, Divan Yayınları, Ankara, 2014.
- UYSAI, Saliha. *Din Psikolojisi Bağlamında Ölüm Eşiği Deneyimleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. "Tasavvuf Psikolojisi", *Üniversite Konferansları 1944-1945*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1946.
- ÜNVER, Süheyl. "İstanbul Halkının Ölüm Karşısındaki Duyguları", *Yeni Türk Mecmuası*. C.VI, S.68, 1938, ss.312-321.
- VERGOTE, Antoine. *Din, İnanç Ve İnançsızlık*, Çev. Veysel Uysal, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1999.
- VERGOTE, Antoine. *Religion, Foi, Incroyance*, Ed: Mardaga, Bruxelles, 1983.
- WAHL, Charles W. "The Fear of Death", *The Meaning of Death*, Ed: Herman Feifel, Mc Graw-Hill, New York, 1959, pp.16-29.
- WEN, Ya-Hui. "Religiosity and Death Anxiety", *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, C.VI, S.2, 2010, pp.31-37.
- WEN, Ya-Hui. "Religiosity and Death Anxiety of College Students", *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, C.VIII, S.2, 2012, pp.98-106.

- WESTMAN, Alida S. "Existential Anxiety as Related to Conceptualization of Self and of Death, Denial of Death, and Religiosity", *Psychological Reports*, C.LXXI, S.3, 1992, pp. 1064-1066.
- YALOM, Irvin. *Din ve Psikiyatri*, Çev: Zeliha Babayiğit, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2020.
- YALOM, Irvin D. *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek*, Çev: Zeliha Babayiğit, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2021.
- YALOM, Irvin D. *Varoluşçu Psikoterapi*, Çev: Zeliha Babayiğit, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2018.
- YAKIT, İsmail. *Batı Düşüncesi ve Mevlana*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1993.
- YAPICI, Asım. "Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri Ve Dogmatik Dindarlık", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, S.2, 2002, ss.75-117.
- YAPICI, Asım. *Ruh Sağlığı Ve Din*, Karahan Yayınları, Adana, 2021.
- YAPICI, Asım. "Türk Toplumunda Cinsiyete Göre Dindarlık Farklılaşması: Bir Meta-Analiz Denemesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XVII, S.2, 2012, ss.1-34.
- YAVUZASLAN, Rabia. *İnanç Tarzları İle Kişilik Arasındaki İlişkiler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul, 2022.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*, C.II, Haz: Asım Cüneyt Köksal ve Murat Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2021.
- YILDIZ, Murat. Dindarlık ve Ölüm kaygısı. Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri, *Journal of Religious Culture Dergisi*, S.43, 2001, ss.1-7.
- YILDIZ, Murat. *Dini Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1998.
- YILDIZ, Murat. "Savaş Tecrübesi Yaşayan Boşnaklar Arasında Ölüm Kaygısı: Türk Örnekleme Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.12, 1999, ss.147-162.
- YILMAZ, Hasan Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014.
- YOĞURTÇU, Fatma. *Yetişkinlerde Dindarlık Ve Ruh Sağlığı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.
- YÜCE, Fatma. *Gençlerde Dini Yönelim Ve Kişilik*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- YÜKSEL, İbrahim. *Sûfilerde Hayatın Anlamı: Sûfi Olmayanlarla Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020.
- ZAFER, Cem. "Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S.15, 2019, ss.64-82.
- ZALESKIEWICZ, Tomasz, Agata GASIOROWSKA, Pelin KESEBİR, Aleksandra LUSZCZYNSKA and Tom PYSZCZYNSKI. "Money And The Fear Of Death: The Symbolic Power Of Money As An Existential Anxiety Buffer." *Journal of Economic Psychology*, C.XXXIII, 2013, pp.55-67.
- ZARCONE, Thierry. "Tasavvufta Ölüm Deneyimi Ve Ölüme Hazırlanma", Çev: Ela Gültekin, Ed: Gilles Veinstein, *Osmanlılar ve Ölüm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss.163-185.

EKLER

Ek 1: Araştırmada Kullanılan Anket Formu

Saygıdeğer Katılımcı,

Afyon Kocatepe Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç. Dr.Mebrure Doğan danışmanlığında gerçekleştirilen bu anket formu, tasavvufa intisabı olan ve olmayan dindarların, dindarlık düzeyleri ile ölüm kaygısı düzeylerini karşılaştırmak amacıyla yapılan bilimsel bir araştırmanın verilerini oluşturmak için hazırlanmıştır. Sizlerden edinilecek bilgiler tamamen bilimsel amaçlı kullanılmakta olup kimlik bilgileriniz istenmemektedir. Lütfen sorularda sizin için uygun olan seçeneğe (X) işareti koyunuz. Katkılarınız bizim için önemlidir. Şimdiden değerli katkılarınızdan dolayı teşekkür ederiz.

Hatice Kuzu
Yüksek Lisans Öğrencisi

1. Kişisel Bilgi Formu

1	Cinsiyetiniz	Erkek ()	Kadın ()		
2	Yaşınız	18-30 ()	31-45 ()	46-65 ()	66 ve üzeri ()
3	Öğrenim Durumunuz	İlköğretim ()	Lise ()	Lisans ()	Lisansüstü ()
4	Medeni Durumunuz	Evli ()	Bekar ()		
5	Gelir Durumunuz	Düşük gelir grubu ()	Ortanın altı ()	Orta gelir grubu ()	Ortanın üstü ()

2. Bir tarikata bağlı mısınız?

Evet ()
Hayır ()

3. Yanıtınız “Evet” ise bağlı olduğunuz tarikatta “ölüm rabitası” (kendi ölümünü düşünme, hayalinde canlandırma gibi uygulamalar) yapıyor musunuz?

Evet ()
Hayır ()

Dini Tutum Ölçeği (Ok)

S O R U N O	Anketin bundan sonraki bölümünde sizden istenen, maddelerde verilen yargılara ne kadar katılıp katılmadığınızı belirtmenizdir. Lütfen maddeler üzerinde ilgili konu hakkındaki durumunuzu en iyi şekilde ifade eden rakamı işaretleyiniz.	Hiç Katılmıyorum	Az Katılıyorum	Yarı yarıya Katılıyorum	Çoğuna Katılıyorum	Tamamına Katılıyorum
1	Ezan, dua, ayet gibi dini okumaları dinlediğimde duyulanırım.	()	()	()	()	()
2	Dini inancın insanlara yararından çok zararının olduğunu düşünüyorum.	()	()	()	()	()

3	Dini etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım.	()	()	()	()	()
4	Yaşantımın dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim.	()	()	()	()	()
5	İnandığım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım.	()	()	()	()	()
6	Dinin gereksiz olduğunu düşünüyorum.	()	()	()	()	()
7	Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.	()	()	()	()	()
8	Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum.	()	()	()	()	()

Ölüm Kaygısı Ölçeği (Thorson ve Powell)

S O R U N O	Anketin bundan sonraki bölümünde sizden istenen, maddelerde verilen yargılara ne kadar katılıp katılmadığınızı belirtmenizdir. Lütfen maddeler üzerinde ilgili konu hakkındaki durumunuzu en iyi şekilde ifade eden rakamı işaretleyiniz.	Tamamen Katılıyorum	Katılıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Hiç Katılmıyorum
1	Acı çekerek ölmekten korkarım.	()	()	()	()	()
2	Öbür dünyanın nasıl bir yer olduğunu bilmemek beni tedirgin eder.	()	()	()	()	()
3	Öldükten sonra bir daha asla düşünememek fikri beni dehşete düşürür.	()	()	()	()	()
4	Gömüldükten sonra cesedime ne olacağı konusu beni hiç kaygılandırmıyor.	()	()	()	()	()
5	Tabutlar beni huzursuz eder.	()	()	()	()	()
6	Öldükten sonra işlerim üzerindeki kontrolü kaybedeceğimden nefret ederim.	()	()	()	()	()
7	Ölüm sonrası tamamen hareketsiz kalmak beni kaygılandırır.	()	()	()	()	()
8	Ameliyat olacağımı düşündüğümde çok korkarım.	()	()	()	()	()
9	Ölümden sonraki hayat konusu beni oldukça kaygılandırıyor	()	()	()	()	()
10	Yavaş ve uzun süren bir ölümden (canımın yavaş yavaş çıkmasından) hiç korkmuyorum.	()	()	()	()	()
11	Öldüğüm zaman bir tabuta kapatılacak olmam düşüncesi benim için sorun değil.	()	()	()	()	()
12	Öldükten sonra tamamen âciz bir durumda olacağım fikri beni huzursuz eder.	()	()	()	()	()
13	Öldükten sonra başka bir hayatın olup olmamasıyla hiç ilgilenmiyorum.	()	()	()	()	()
14	Öldükten sonra asla tekrar bir şey hissedememek beni huzursuz eder.	()	()	()	()	()
15	Ölürken çekilen ıstırap beni kaygılandırıyor.	()	()	()	()	()
16	Öldükten sonra yeni bir hayatın olmasını çok istiyorum.	()	()	()	()	()
17	Ebediyen âciz olmaktan endişe duymuyorum.	()	()	()	()	()
18	Cesedimin mezarda çürüyeceği düşüncesi beni dehşete düşürüyor.	()	()	()	()	()

1 9	Öldükten sonra dünyalık birçok şeyden mahrum kalacağım düşüncesi beni rahatsız eder.	()	()	()	()	()
2 0	Öldükten sonra bize ne olacağı konusunda çok kaygılanıyorum.	()	()	()	()	()
2 1	Dünyevî şeyleri elde etmek (ve onları kontrol altında tutmak) benim için önemli değildir.	()	()	()	()	()
2 2	Ölümün insanı her şeyden ayıracak olması beni dehşete düşürüyor.	()	()	()	()	()
2 3	Kansere yakalanmaktan özel bir korku duymuyorum.	()	()	()	()	()
2 4	Öldükten sonra yapılması gerekenlerle ilgili olarak teferruatlı bir vasiyet bırakacağım.	()	()	()	()	()
2 5	Öldükten sonra vücuduma ne olacağı hiç umurumda değil.	()	()	()	()	()

Ek 2: Etik Kuralı Onayı

**T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLERİ BİLİMSEL ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİĞİ KURULU
KARARLARI**

TOPLANTI SAYISI:11KARAR TARİHİ: 25.11.2022

KARAR 2022/365

Üniversitemiz İslami İlimler Fakültesi öğretim elemanı Doç. Dr. Mebrure DOĞAN tarafından yürütülen (Diğer Araştırmacılar: Hatice KUZU), "Dindarlık ve Ölüm Kaygısı: Sufi Olanlarla Olmayanların Karşılaştırmalı Bir Araştırması" başlıklı yüksek lisans tezi kapsamında kullanılacak veri toplama araçlarının, etik açıdan sakıncalı olmadığına, katılanların oy birliği ile karar verildi.

ASLI GİBİDİR

e-imzalıdır

Prof. Dr. İsa SAĞBAŞ

Sosyal ve Beşeri Bilimleri Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurul Başkanı

Evrak Doğrulaması <https://turkiye.gov.tr/ebd?eK=5381&eD=BSAK6PP585&eS=145655> adresinden yapılabilir.